

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • τεύχος 104, Άπριλιος 1990 • 300 δραχ.

Άγροά
καί τό νέο
Κοινωνικό Συμβόλαιο

“Έλληνες,
ξεχνάτε γιατί χαθήκαμε!

ΠΑΣΟΚ
Λαός, Λαϊκισμός



ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ 70

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Πέμπτη 12 'Απριλίου 1990
τεύχος 104
Κέκροπος 2, 105 58 'Αθήνα
τηλ. 3228791, 3239645
τιμή 300 δρχ.

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, 'Ανδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου



'Εκδότης, 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2, 'Αθήνα 105 58, τηλ. 3228 791, 3239 645. Διαχείριση Σπύρος Δελέγκας. 'Εκτύπωση, 'Θαν. Γκόνης, Χαριλάου Τρικούπη 18, τηλ. 3620 383.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τώρα, μετά τις εκλογές	6
'Αγγελου 'Ελεφάντη, 'Ελληνες ξεχάστε γιατί χαθήκαμε	8
Βασίλη Ζουναλή, Τά οδοφράγματα των μικροαστών	10
Χάρη Γολέμη, 'Η επιστολή Ντελέρ	11
'Ο Πολίτης, Στιγμαία και αθόρμητα	12
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, 'Η "Ένωση των δύο Γερμανιών"	14
Θάνου Χατζόπουλου, Λιθουανία, ή ιστορία γράφεται κάθε μέρα	18
Γιώργου Μαργαρίτη, 'Η γιουγκοσλαβική διαδρομή	20
'Ανδρέα Πανταζόπουλου, Τιμισοάρα, τό θέαμα της σφαγής ..	21
'Ανδρέα Πανταζόπουλου, Σχεδίασμα γιά τόν πασοκικό λαϊκισμό	22
'Αριστεΐδη Μπαλτά, 'Ο σύντροφος δέν αυτοκτονεί	36
Γιώργου Φαράκλα, Γιά τό θεωρητικοπολιτικό μας κρίμα ...	42
Ζάκ Μπιντέ, Κοινωνικό συμβόλαιο, άπό τόν φιλελευθερισμό στόν σοσιαλισμό	51
Μαριάννας Δήτσα, 'Η 'Αυρηλία του Ζεράρ ντέ Νερβάλ	58
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου, Γιά τή Μαγεία του Μαρσέλ Μώσ	61

'Η μακέττα του έξωφύλλου είναι του ζωγράφου Κυριάκου Κατζουράκη

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 'Ετήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
έξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη ετήσια 3.000 δρχ.
'Άλλες χώρες, ετήσια 3.300, έξάμηνη 1.800
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: 'Ετήσια 1.500, έξάμηνη 800

'Ιδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε. 'Εκδότης 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 'Αθήνα τηλ. 32.28.791. 'Εκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Τό μετεκλογικό τοπίο

Ε ημερώνοντας ή Μεγάλη Δευτέρα βρεθήκαμε μέ 150 βουλευτές τής μ' ένα Ν.Δ., ποσοστό 47%, από τά ύψηλότερα πού έχει κερδίσει ποτέ κόμμα στην ιστορία του έλληνικού κοινοβουλίου, σύν μία έδρα στή ΔΗΑΝΑ, κόμματος τής αύτης ιδεολογικής παράταξης, δηλαδή κόμμα δεξιό. Τό προσκλήνιο τών συζητήσεων και τών ανάζητήσεων, καλύπτει τό έρώτημα και τώρα τί γίνεται μετά άπ' αυτό τό πάτ παιχνίδι. Ποιός θά δώσει τή χρυσή έδρα στον Μητσοτάκη για νά σχηματίσει κυβέρνηση, θά υπάρξει δεδηλωμένη, τί θά κάνει ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας, ποιά ρότα θά κρατήσει ό Συνασπισμός, τί είναι πάλι τουτο τό νέο «κοινωνικό συμβόλαιο» πού ξεφούρνισε ό Α. Παπανδρέου τά χαράματα. "Όλα παίζονται.

Μέ ένα πράγμα όμως δέν μπορεί νά παίξει κανείς. "Ότι ή Ν.Δ. ήρθε πρώτο κόμμα για τρίτη κατά σειρά φορά, ότι τίποτα δέν μπορεί νά γίνει χωρίς αύτή, ότι είναι σταθερά τό πρώτο κόμμα, ότι τήν ψήφισαν πάνω από 3 εκατομμύρια "Έλληνες και "Έλληνίδες. Αύτή είναι ή χοντρή είδηση, άν και τήν περιμέναμε, πού μάθαμε Μεγάλη "Εβδομάδα. "Ότι δηλαδή, από εκεί πού ή Δεξιά είχε ριχτεί στους «σκουπιδοντενεκέδες τής ιστορίας», ξαναβγήκε στον άφρό. Πρίν από όκτώ χρόνια βασίλευε ή εύφορία. "Η κραυγή «ποτέ πιά δεξιά», «ό λαός δέν ξεχνά τί σημαίνει δεξιά» κάλυπτε τά πραγματικά και καυτά προβλήματα. "Αλλά μέσα σέ όκτώ χρόνια τό ΠΑΣΟΚ, τό μόνο για τό όποιο μερίμνησε συστηματικά κι επίμονα, και μέχρι ένα σημείο άποτελεσματικά, ήταν τό γράπωμά του στην έξουσία. "Η «δημοκρατική παράταξη», μετά από όκτώ χρόνια διακυβέρνησης τής χώρας δέν είχε έργο θετικό νά επιδείξει. Πράγματα χιλιοειπωμένα, πού διαπέρασαν σαν ψιλή βροχή τό εκλογικό σώμα. Τό ΠΑΣΟΚ παρέλαβε κόσμο άριστερό και δημοκρατικό και δέν τον έκανε άριστερότερο ούτε δημοκρατικότερο. Τόν έκανε δεξιότερο, τον έστειλε στην άγκαλιά του συντηρητισμού, του φιλελευθερισμού, τής Ν.Δ., βορά του πολιτικού πανικού εμπρός στο χάος τής άκυβερνησίας πού συστηματικά καλλιεργούσε ό Μητσοτάκης. "Η νίκη τής Ν.Δ. ήταν έργο του ΠΑΣΟΚ γιατί κατέστησε άφερέγγυα τήν παράταξη πού τό άνέδειξε, μάταιη τήν ιδέα ότι μιá δημοκρατική, άριστερή και άνορθωτική κοινωνικά πολιτική είναι δυνατή, άκόμη χειρότερα, ότι ένα τέτοιο πείραμα είναι επικίνδυνο κι επιβλαβές άφου ή λογική του άπόληξη είναι τά σκάνδαλα, ή άσυναρτησία και ή κοινωνική κρίση.

"Η "Αριστερά σ' όλη αύτή τή διαδρομή, και πολύ περισσότερο στή φάση κορύφωσης τής κρίσης, επίμονα κι αύτή, σταθερά, «κάθετα» όρισε στον έαυτό της τό ρόλο του άριστερου πλαγιοφύλακα του ΠΑΣΟΚ. Πότε ως προσήνης Νέστορας πού έδινε συμβουλές σέ ναυτιλομένους σοσιαλιστές, πότε άνεπιφύλακτος συμπαραστάτης του ΠΑΣΟΚ, έχασε εκείνη τήν αξιοπιστία πού θά τής προσέδιδαν οι ιδέες και οι πρακτικές του κοινωνικού κινήματος από τό όποιο υποτίθεται ότι προέρχεται. Κράτησε τίς δυνάμεις του διατείνεται ό Συνασπισμός. "Οντως οι άπώλειες δέν ήταν μεγάλες άριθμητικά. Σήμερα, όμως, πού ή στρατηγική συγκυβέρνησης μέ τό ΠΑΣΟΚ, όπως διαγράφηκε άλλωστε μέ τή συνεργασία τους στίς μονοεδρικές κι άλλου, φαίνεται νά ματαιώνεται, τί έχει νά προτείνει ό Συνασπισμός εκτός από εκείνα τά θολά και άλγεβρικά περι εύρείας συναίνεσης; Και συναίνεσης για ποιό πράγμα; Για τό σκληρό ή έστω ήπιο πρόγραμμα λιτότητας τής Νέας Δημοκρατίας ή εκείνο τό άπαραμίλλο νέο «κοινωνικό συμβόλαιο» του Α. Παπανδρέου; Οι είδήσεις πού έρχονται από παντού, από τίς "Ανατολικές χώρες, από τήν ΕΟΚ, από τους Ευρωπαίους σοσιαλδημοκράτες, τό Δ.Ν.Τ. υπογραμμίζουν μέ καταπληκτική εύγλωττία ότι

τά νέα «κοινωνικά συμβόλαια» πού αυτό τόν καιρό συνάπτονται είναι εκείνα πού υπαγορεύει ή ιδεολογία του φιλελευθερισμού και του ατομικισμού. Έκτός κι αν πιστεύουμε ότι τίποτε δέν μάς φοβίζει, τίποτε δέν μάς λυγίζει. "Η μήπως ό άλλος δρόμος για τήν 'Αριστερά είναι εκείνος πού υποδεικνύει ή πεπατημένη του άγονου διεκδικητισμού, τό πνεύμα τής συντεχνίας, τόσο γνώριμο στον βασικό κορμό του Συνασπισμού τό ΚΚΕ; Δύσκολα, λοιπόν τά πράγματα για τήν 'Αριστερά και τους άριστερούς. 'Ελάχιστα πιά μπορούν νά χρησιμεύσουν τά βλαχοποιημένα γνωμικά του Φλωράκη και οι κενολογίες του Κύρκου πού όλο τό μέλλον άτενίζει τό μέλλον μή βλέποντας τίς λακούβες πού υπάρχουν μπροστά του.

Δ ύσκολα ακόμη περισσότερο τά πράγματα για όσους ευαγγελίζονται μιάν «άλλη άριστερά» είτε περιχαρακώθηκαν στη Λαϊκή 'Αντιπολίτευση πού πήρε μεγάλη φόρα για νά πάει στό πουθενά είτε διεκδίκησαν μιάν άπελπιστική (κι άπελπισμένη;) καταγραφή στό ψηφοδέλτιο του ΚΚΕ 'Εσωτερικού - 'Αν. 'Αρ., είτε λευκοί ή απέχοντες. Εύκολα κι έδω φάνηκαν για όλους μας τά πράγματα, λίγο κομμουνισμός, λίγο μαρξισμός, λίγη οικολογία, λίγος έναλλακτισμός, λίγος αυθορμητισμός, πολύ περιδίνηση μέσα στά άνύπαρκτα νέα κοινωνικά κινήματα, πολύς άκτιβισμός κι έλάχιστη έγκυρότητα. Γιατί είναι δύσκολη ή ψήφος του άριστερού. "Αν εύκολα έλκεται από τή λογική τής ένότητας και τής δύναμης δύσκολα ή ψήφος του άριστερού πετιέται στό κενό.

Δύσκολα ακόμη και για τους Οικολόγους 'Εναλλακτικούς. Τό 0,76%, ποσοστό κάτω από τή μονάδα, δέν έγγυάται τή γένεση μιās νέας πολιτικής δύναμης. 'Αλλά δέν είναι τόσο τό χαμηλό ποσοστό πού δέν προοιωνίζεται κάποιο μέλλον όσο τό καταπληκτικό ανακάτωμα ιδεών πού βασιλεύει σ' αυτό τό χώρο και πού δέν έγγυάται καμιά προοπτική. Τώρα μάλιστα πού ό οικολογισμός «πέρασε» στά λόγια και τους λόγους όλων των πολιτικών άνδρων και γυναικών, σέ προγράμματα και σχεδιασμούς, τό οικολογικό κόμμα δύσκολα μπορεί νά πείσει για τή μοναδικότητά του, για τήν ικανότητά του νά ανασυντάξει τήν άριστερά. "Αλλωστε, έλυσε τό πρόβλημα: δέν έχει πρόβλημα άριστεράς.

Δ έν δικαιούμαστε νά έχουμε καμιάν αισιοδοξία. 'Αλλά στον τόπο μας υπάρχουν ακόμα άριστεροί. Και παλιοί και καινούριοι. "Αν έλάχιστοι βολεύονται μέ τό πολιτικό ήθος του Συνασπισμού, μ' εκείνα τά μικρόφωνα πού έβαλε στην άφισα του άντι για άνθρώπους, δέν είναι λίγοι εκείνοι πού δέν θά ήθελαν νά υπάρχουν έν όνόματι των ιδεών του Κουναλάκη και του Δραγασάκη. Κι αυτοί βρίσκονται παντού: και στον Συνασπισμό, αν κι άλεσμένοι, κι έξω άπ' αυτόν, αν και διασκορπισμένοι. Τώρα πού καταλαγιάζει ό ξεφυχισμένος κιόλας άχός τής έαρινής φιέστας, ό καθένας μας βρίσκειται ένώπιος ένωπίω. Μήν πεί κανείς ότι αυτός είχε δίκιο. Θά είναι άχαρη αυτή ή δικαίωση, κάτι σαν άνυπόφορη δικαιολογία. 'Εμείς, οι «κομμουνιστές τής ανανέωσης», σ' αυτό τό κομματάκι τής 'Αριστεράς πού μάς απέμεινε για νά κρατάμε μιá σημαία μέ λιπόσαρκα χέρια, θά 'χουμε άνάγκη και τή σημαία και τό κομματάκι κι όλους τους άλλους σαν και μάς: τους συντρόφους. "Ίσως μπορέσουμε νά ξαναβρούμε τό σκληρό νόημα τής λέξης: σύντροφοι σέ συντροφιά, συντροφιά μέ τήν πίστη αλλά και τήν άνάγκη. Τό ζήτημα είναι πώς θά ξαναπολιτικοποιηθεί ή πολιτική τής 'Αριστεράς. Αυτό είναι τό δικό μας ζήτημα, τό δικό μας δύσκολο αύριο.

Τά οδοφράγματα του μικροαστισμού

«Σέ δυναμικές ενέργειες είναι άποφασισμένοι νά προβοῦν οί εργολάβοι οίκοδομικῶν ἔργων (κλείσιμο οίκοδομῶν, μή ὑπογραφή συμβολαίων καί λοιπά) ἄν δέν ἱκανοποιηθοῦν τά αἰτήματά τους... μετά ἀπό τή διαπίστωση ὅτι ἡ οἰκοδομή βρίσκεται σήμερα ὑπό διωγμῶν (!)» (ἔφημερίδες τῆς 31ης Μαρτίου). Στό Διδυμοτείχο, οἱ κάτοικοι τῆς κοινότητας Ἀμορίου ἀπέκλεισαν τόν ἔθνικό δρόμο Διδυμοτείχου - Ἀλεξανδρούπολης καί τόν σιδηροδρομικό σταθμό κραυγάζοντας: ἀποζημίωση εἰδάλλως ἀποχή ἀπό τίς ἐκλογές! (Κατέθεσαν ἤδη τά ἐκλογικά τους βιβλιάρια). Οἱ ἔμποροι ὀρισμένων περιοχῶν ἐκλείσαν πρό ἡμερῶν τά καταστήματά τους ἀπαιτώντας τήν ἄμεση ἐφαρμογή τοῦ θερινοῦ (διακεκομένου) ὠραρίου. Οἱ «παραγωγικές τάξεις» τῆς Θράκης ἀπέκλεισαν τήν περιοχή τους γιά ἀρκετές ἡμέρες ζητώντας τόν οὐρανό μέ τ' ἄστρα. Ἐξάλλου οἱ πατατοπαραγωγοί, οἱ καπνοπαραγωγοί, οἱ φορτηγατζήδες καί λοιπά συναφή στρώματα ἀπέκλεισαν πολλές φορές κατά τό τελευταῖο τρίμηνο ἔθνικές καί ἐπαρχιακές ὁδικές ἀρτηρίες, ἐκβιάζοντας ἔτσι γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ποικίλων αἰτημάτων τους.

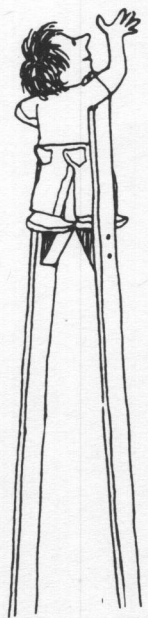
Ἀγρότες, εργολάβοι, μαγαζάτορες, μεταφορεῖς καί ἄλλοι βγήκαν πλέον στούς δρόμους ἀκολουθώντας, μέ τούς δικούς τους ἰδιόμορφους ὁμοῦ τρόπους, τό παράδειγμα τῶν μισθωτῶν (οἱ ἀπεργιακές κινητοποιήσεις τῶν τελευταίων ἦταν σχετικά λίγες κατά τό τελευταῖο τρίμηνο. Βλέπε τίς ἐνδεικτικά περιπτώσεις τῆς πολυήμερης ἀπεργίας τῶν ὑπαλλήλων τῆς Τραπεζῆς Πίστωσης καί τῶν καθηγητῶν Μέσης Ἐκπαίδευσης. Ἀξίζει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι οἱ καθηγητές σέ τελευταία ἀνάλυση δέν ζητοῦν παρά μόνον τήν ἐφαρμογή τῶν συμφωνηθέντων κατά τήν προπέρουνη ἀπεργιακή κινηποίησή τους πού συγκλόνησε τό Πανελλήνιο).

Ἄν πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιά ἓνα καινούργιο φαινόμενο. Τά παραδείγματα τῆς τελευταίας δεκαετίας ἀφθονοῦν. Ἡ διευρυμένη, ὁμοῦ, ἀναπαραγωγή του, ἡ κλιμακούμενη μέχρις παροξυσμοῦ σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐντασή του, ἡ ὀλοένα καί μεγαλύτερη «ἀνεκτικότητα» (εἴτε μέ τή μορφή τῆς ἐκ τοῦ μακρόθεν ἀναμονῆς, εἴτε μέ τή μορφή τῶν ἐμβολωματικῶν λύσεων) τοῦ κράτους ἀπέναντι σ' αὐτά τά φουσάτα τῶν ρέμπελων, ἡ ὑποστήριξη σέ τελευταία ἀνάλυση τῶν κινητοποιήσεων ἀπ' ὅλα τά μεγάλα τουλάχιστον κόμματα (μία ὑποστήριξη ἡ ὁποία δέν ὑπαγορεύεται μόνον ἀπό τίς ψηφοθηρικές ἀνάγκες τῆς προεκλογικῆς συγκυρίας, ἀλλά τείνει νά γίνῃ θεσμός τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ), ἡ περιορισμένη παρουσία ὡς πλήρης ἀπουσία ἀντίστοιχων ἐργατικῶν κινητοποιήσεων αὐτή τήν περίοδο σέ ἀντίθεση μέ τίς ἀπεργιακές κινητοποιήσεις τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν τῆς περασμένης δεκαετίας), τό *φαινομενικά ἀσύμβατο* αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ ἀναβρασμοῦ μέ τό σκηνικό τῆς πολιτικῆς συναίνεσης (Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ, Συνασπισμοῦ), τήν Οἰκουμενική κυβέρνηση, τά ἀλληλοεπικαλυπτόμενα προεκλογικά προγράμματα τῶν κομμάτων, τήν κοινή παρουσία τῶν Μητσστάκη - Παπανδρέου - Φλωράκη στήν τηλεόραση, εἶναι ὀρισμένα ἀπό τά νέα ἀξιοσημεῖωτα χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ φαινομένου.

Ἐ Μάρξ ἀναφέρει (*Ταξικοί ἀγῶνες στή Γαλλία*) ὅτι «τόν Ἰούνιο στή 1848 ἡ μπουτίκ κινήθηκε ἐνάντια στό ὁδοφράγμα γιά ν' ἀποκαταστήσει τήν κυκλοφοριακή ἐπικοινωνία τοῦ μαγαζιοῦ μέ τόν δρόμο». Ὑπογράμμισε ἔτσι τήν ἀντίθεση μαγαζάτορα καί ὁδοφράγατος (σύμβολο τῶν ἐργατῶν τό τελευταῖο), ἐνῶ ταυτόχρονα διαπίστωνε τήν ἐπερχόμενη ἦττα τοῦ μαγαζάτορα ἀπό τούς δανειστές του, ἀπό τούς ἰδιοκτῆτες καί τούς τραπεζίτες. Μετά ἀπό ἐνάμισιο αἰῶνα, στήν Ἑλλάδα τοῦ σήμερα, ἡ κατάσταση ἔχει ριζικά ἀντιστραφεῖ: εἶναι αὐτή ἡ ἴδια ἡ «μπουτίκ», τά μεσαῖα στρώματα πού στήνουν τώρα τά ὁδοφράγματα. Ποιανοῦ ἀντιπάλου θέλουν νά σταματήσουν τή διέλευση οἱ ἐγχώριοι μικροαστοί;

Θέλουν, ὡς ὁπαδοί τοῦ ΠΑΣΟΚ (τό ΠΑΣΟΚ παραμένει ἀκόμη ἡ κύρια πολιτική ἔκφραση τοῦ μικροαστισμοῦ), νά ἀποκλείσουν τόν Μητσστάκη, τή Δεξιά, ἀπό τήν αὐτοδύναμη ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Οἱ πολιτικοί τους διαχειριστές τούς φουσκώνουν μάλιστα τά μυαλά ὅτι ἔτσι ἐμποδίζουν τήν ἔλευση τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ στήν Ἑλλάδα. Ὁ νεοφιλελευθερισμός, ὁμοῦ, εἶναι ἤδη ἐδῶ. Εἶναι ὁ ἄνεμος πού ἐπικρατεῖ στίς χώρες τίς ΕΟΚ, ὁ ὁποῖος συνεχῶς ἐνισχύεται ἐν ὄψει τοῦ 1992, γιά νά ἐπιβίωσει οἰκονομικά ἡ Κοινότητα ἀνάμεσα στίς συμπληγάδες τοῦ ἀμερικανικοῦ καί γι�πωνέζικο ἀνταγωνισμοῦ. Εἶναι ὁ δυτικός ἄνεμος πού ἀπεγνωσμένα (ἐλλεῖπει προϋποθέσεων) προσπαθοῦν νά ἐκμεταλλεῦτον οἱ ἐπίδοξοι διάδοχοι τῶν ἀλήστου μνήμης σταλινικῶν καθεστώτων στίς χώρες τοῦ τέως «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ». Εἶναι ἡ πανάκεια τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, τῆς αὔξησης τῆς παραγωγικότητας, τοῦ λιγότερου κράτους, τοῦ *laissez-faire* (μαζί μέ τίς ἀνέξοδες ὑποσχέσεις ἐλεημοσύνης πρὸς τούς νῦν καί τούς μέλλοντες ταλαίπωρους), εἶναι ἡ ἐπιστολή Ντελόρ, ἡ «ἐκθεση Ἀγγελόπουλου», εἶναι ἡ ἰδεολογία τοῦ συρμοῦ δεξιόστροφης, κεντρῶς ἢ ἀριστερόστροφης προέλευσης καί στή χώρα μας. Μία ἰδεολογία πού κατέκλυσε τήν ἐρημη χώρα τῆς πασοκικῆς «ἀλλαγῆς», τό νέο ἀμάλαγμα ἰδεολογημάτων ἀκριβέστερα (δέν πρόκειται γιά μία συνεκτική νεοφιλελεύθερη ἰδεολογία ἐλλεῖπει συγκροτημένου πολιτικοῦ σχεδίου καί λόγω τῶν ἑτερόκλητων, ἀμορφων, ἀσαφῶν ταξικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν «μὴ προνομιούχων» πού ἐμφοροῦνται ἀπ' αὐτά) στή θέση τῆς ἡχηρῆς μικροαστικῆς παραπλάνησης τοῦ 1981.

Ἄν πρόκειται, βέβαια, γιά ἓνα γνήσιο νεοφιλελευθερισμό θατσερικοῦ τύπου (αὐτός ἤδη πνέει τά λοῖσθα στήν Ἀγγλία). Οὔτε γιά τό μοντέλο τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς πρόκειται. Ἐκεῖ ὁ



Στα χερσινού αφοσίωτος

πάρχουν οί κοινωνικοί γίγαντες, οί μεγάλες εταιρείες, τά απαραίτητα κεφάλαια, ό συσσωρευμένος πλούτος, οί ιδεολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις. Στο έγχώριο κουλουβάχατο πρόκειται μάλλον γιά τόν νεοφιλελευθερισμό τού φουκαρά. Τό πασοκικό δόδοφραγμα στό 'Ηράκλειο, πολιτική καρικατούρα τών κοινωνικών δόδοφραγμάτων, ήταν ένας αναχρονισμός, ένα έμπόδιο άνευ σημασίας γι' αυτό τόν νεοφιλελευθερισμό, ένα άγκάθι στό σκηνικό τής πολιτικής συναίνεσης. Τά κοινωνικά όμως δόδοφράγματα τού μικροαστισμού είναι ιδιαίτερης σημασίας, είναι τά κομβικά έμπόδια - στηρίγματα τού έγχώριου νεοφιλελευθερισμού. Είναι τά σημεία τής κοινωνικής διαφάνειας, τήν όποία άδυνατεί νά κουκουλώσει ή πολιτική άδιαφάνεια. Καί όχι μόνον: είναι τά σημεία όπου ή πολιτική μόλις και μετά βίας παρακολουθεί άσθμαίνοντας τήν κοινωνία. Μιά κομματική πολιτική μή-πολιτικοποιημένη, χωρίς τά κλασικά χαρακτηριστικά τής (όπως τά γνώρισαν οί παλαιότεροι κι όπως περιγράφονται στό έγχειρίδια), μία πολιτική μετατοπισμένη, μή-μετασχηματίζουσα ούτε ό,τι θά ήταν έφικτό νά μετασχηματισθεί, μία πολιτική *συντεχνιακή*, ύψιστο κριτήριο τής όποίας τείνει νά καταστεί τό κριτήριο τού *πολιτικού κόστους*: αίτία και άποτέλεσμα τού λαϊκισμού όλων τών άποχρώσεων, τήν καθαρότερη μορφή τού όποιου καλλιέργησε τό ΠΑΣΟΚ. 'Ο χαρακτηρισμός αυτός τής κομματικής ως συντεχνιακής δέν σημαίνει άπλώς και μόνο τήν άκριτη ύποστήριξη τών συμφερότων τών μελών τής συντεχνίας (όπου στην συντεχνία άνήκουν οί κατά καιρούς διαμαρτυρούμενοι), συμφερότων τά όποία θεωρούνται α priori κοινά γιά όλα τά μέλη (ύποτίθεται ότι δέν υπάρχουν μεταξύ τους αντίτιθέμενα συμφέροντα), δέν σημαίνει άπλώς και μόνο τήν άπολυτοποίηση τής διαδικασίας έναντι τής ουσίας, τήν πρωτοκαθεδρία τής έπιχειρηματολογίας έναντι τών ιδεών και τών θέσεων, σημαίνει τό χείριστο: τή θεώρηση τής κοινωνίας ως μιάς υπερταξικής - διαταξικής συντεχνίας, σάν ένα σύνολο άπ' όπου άντλείται κομματικό κύρος, τό πεδίο στό όποιο αναπαράγεται και όπου στηρίζεται ή έξουσία τών επαγγελματιών τής πολιτικής.

Μέ μία τέτοια πολιτική πού καιροφυλακτεί γιά νά καρπωθεί άμεσα κομματικά όφέλη, προωθούν πλέον οί μικροαστοί, ως πρωταγωνιστές τού κοινωνικού αναβρασμού, ως γκεσέμια τής ταξικής πάλης στη σημερινή 'Ελλάδα, είναι αυτοί πού σέρνουν τόν χορό τού νεοφιλελευθερισμού τής ψωροκάστανας. Νομίζουν έτσι πολλοί, πολιτικοί, καθηγητές, κοινωνιολόγοι, δημοσιογράφοι, σχολιαστές, άνώνυμοι πολίτες, ότι νομιμοποιούνται νά φλυαρούν γιά μία «κοινωνία σε παρακμή», γιά «ύποδόριο φασισισμό», γιά «άλλοτρίωση τών μαζών» και άλλα παρόμοια μπροστά σ' αυτή τήν έξαρση τών διεκδικήσεων τών μεσοστρωμάτων, τή στιγμή άκριβώς πού έχει παρακμάσει ή *πολιτική*. Μιά κοινωνία, ή όποία στερείται *πολιτικού σχεδίου*, κινείται μοιραία στό τυφλά, ένας έναντιόν όλων και όλοι έναντιόν ενός. Μπορούν ίσως ν' άνθίσουν κι εκατό λουλούδια σ' αυτό τόν τόπο, αυτό όμως πού σήμερα κυριαρχεί είναι τό 1992, τό 1996, τό 2000, άφηρημένα και ξεκρέμαστα σύμβολα. Οί άνθρωποι μή έχοντας από πού νά πιαστούν, από πού νά στηριχθούν, είτε χαζεύουν άποβλακωμένοι τίς προηγμένες χώρες τής ΕΟΚ νομίζοντας μέ περισσή άφέλεια ότι άρκει ό καθένας νά κάνει «σωστά» τή δουλειά του γιά νά γίνουμε «Ευρώπη», είτε έπικαλούνται τίς «εύγενείς ιδέες» τής «έλευθερίας» (άκόμα και ή ιδιωτική τηλεόραση και τά ιδιωτικά FM άποκαλούνται «έλεύθερη» ραδιοφωνία - τηλεόραση) τής «διαφάνειας», τού «άνθρωπισμού», τής «άξιοπρέπειας», τής «άξιοκρατίας», τής «τιμιότητας», τής «νομιμότητας», τής «άτομικής πρωτοβουλίας» γιά τή διόρθωση τών κακώς κειμένων συναφή, είτε διεκδικούν τό «δίκιο» τους, τά «δικαιώματά» τους, μεγαλύτερο κομμάτι από τήν πίτα, μ' όποια κριτήρια και μ' όποιους τρόπους άποφασίζουν κάθε φορά.

Οί δυσμενείς έπιπτώσεις αυτής τής κατάστασης στην έθνική οικονομία είναι προφανείς (γιά νά περιοριστούμε σ' αυτό περί τού όποιου αναστενάζουν όλοι, αφήνοντας στην πάντα πολύ πίο σημαντικές πλευρές τής σημερινής κρίσης). 'Ο Μητσotάκης έπιμένει ότι ή «άκυβερνησία» (έννοώντας τή μή-αυτοδυναμία τής Ν.Δ.) είναι ή πηγή αυτού τού κακού. 'Εμείς πιστεύουμε ότι, όποιο κι άν είναι τό άποτέλεσμα τών έκλογών τής 8ης 'Απριλίου, ή *άκυβερνησία* (χωρίς εισαγωγικά) θά συνεχιστεί. Γιατί ή κατακερματισμένη έλληνική κοινωνία δέν καλείται σ' αυτές τίς έκλογές νά συνομολογήσει επί ενός πολιτικού σχεδίου. 'Όσο γιά τό *σοσιαλιστικό* σχέδιο, τό ένάντιο σχέδιο στη νεοφιλελεύθερη βαρβαρότητα, είναι τό μόνο πού δέν προτείνεται έλλείπει *πολιτικής ύπόστασης* τών διακαώς έπιθυμούντων νά τό προτείνουν.

Καλή 'Ανάσταση.

Βασίλης Ζουναλής

Αυτή ή Ευρώπη δέν μās άρέσει

Κύριε Παπαδόπουλε,

Τό 1985 έγγυηθήκαμε γιά λογαριασμό σας στην 'Εθνική Τράπεζα, προκειμένου νά εξασφαλίσετε τό γνωστό δάνειο, μās είχατε ύποσχεθεί ότι θά προχωρούσατε ταχύτατα σε μία σημαντική βελτίωση τών προϊόντων σας μέ νέες επενδύσεις και άφου προηγουμένως θά είχατε πραγματοποιήσει τίς αναγκαίες άπολύσεις τού

Δια γυμνού σφάλλμας

πλεονάζοντος προσωπικού σας. Σήμερα, μετά λύπης μας, παρατηρούμε ότι δέν ανταποκριθήκατε στις υποχρεώσεις σας. Κατόπιν τούτου σας προειδοποιούμε ότι αν δέν συμμορφωθείτε άμέσως προς τίς υποδείξεις μας, δέν πρόκειται στό μέλλον νά παράσχουμε τήν έγγυψη μας σέ όποιουδήποτε ένδεχόμενο πιστωσή σας.

Μέ τιμή,
Κ. Γεωργιάδης,
διευθυντής τής εταιρείας ΦΟΙΝΙΞ

Δέν νομίζω νά άμφιβάλλει κανείς ότι ή σύνταξη καί πολύ περισσότερο ή δημοσίευση στόν τύπο μιιάς παρόμοιας έπιστολής θά άπέκλειε κάθε δυστυχία στόν δυστυχή κύριο Παπαδόπουλο νά διεκδικήσει κάποιο δάνειο στό μέλλον, εκτός αν υποτασσόταν πλήρως στις άπαιτήσεις τής εταιρείας ΦΟΙΝΙΞ. Άν δέν τό 'κανε αυτό, θά ήταν υποχρεωμένος νά κλείσει τό μαγαζί του.

Τήν ίδια τύχη μέ τόν κ. Παπαδόπουλο έχει αυτή τή στιγμή ή χώρα μας μετά τήν πολυσυζητημένη έπιστολή Ντελόρ. Ό άξιότιμος αυτός κύριος σοσιαλιστής έκαψε τήν έλληνική φερεγγυότητα διεθνώς, ή μάλλον τήν εξάρτησε από τήν έφαρμογή μιιάς συγκεκριμένης πολιτικής, ή όποία άνεξάρτητα από τά εκλογικά άποτελέσματα, θά συμβαδίζει πλήρως μέ τίς έπιλογές τής Κομμισιόν. Τώρα, βέβαια, ό αυτοδύναμος κ. Μητσοτάκης θά προχωρήσει άμέσως στή γνωστή «σταθεροποίηση». Άλλά καί μιιά κυβέρνηση, ΠΑΣΟΚ-Συνασπισμού άναγκαστικά θά συμμορφωνόταν μέ τίς υποδείξεις του έστω καί δυσφορώντας.

Τό δυσάρεστο είναι ότι αυτή ή έξοργιστική ένέργεια του Προέδρου τής Κομμισιόν, ουδεμία ούσιαστική αντίδραση προκάλεσε, πλην ίσως από τήν πλευρά των παλαιολιθικών νεορευματιών, πού έτοιμοι είναι νά έπαναλάβουν τά άσχετα συνθήματά τους για έξοδο από τήν «ΕΟΚ των μονοπωλιών». (Όχι βέβαια, πώς πάει πίσω καί ό κ. Φλωράκης πού μετά βίας συγκρατείται κι αυτός, όπως δείχνουν οι κατά καιρούς μασημένες δηλώσεις του).

Κι όμως ή έπιστολή αυτή, πού περιορίζει τή δανειοληπτική ικανότητα τής χώρας μας διεθνώς (πάλι καλά πού ή Τράπεζα τής Ελλάδος κατάφερε νά συνάψει λίγες μέρες νωρίτερα τό δάνειο των 500), συνταγμένη σέ άηθες έπιτακτικό ύφος, κάτι μέ τό όποιο δέν φαίνεται νά διαφωνεί ούτε ό κ. Μαρίνος του Οικονομικού Ταχυδρόμου, είναι μιιά άπαράδεκτη ένέργεια. Καί ή άνανεωτική άριστερά, άπαλλαγμένη από κάθε πλέγμα στό ζήτημα τής ευρωπαϊκής έννοποίησης δέν μπορεί νά σιωπά.

Η ένέργεια του Ντελόρ είναι φυσική συνέπεια τής πρόσφατης άπόφασης τής Κοινότητας, πού θά θεσμοθετηθεί τόν Άπρίλιο στό Δουβλίνο, περί σύστασης όργάνου πολυμελούς έποπτείας των οικονομικών τής ΕΟΚ, τό όποιο θά έπιβάλλει συγκεκριμένες λύσεις στις χώρες-μέλη, όταν διαπιστώνει ότι υπάρχουν κίνδυνοι οικονομικής άποσταθεροποίησης.

Η άπόφαση αυτή, πού προωθεί τήν οικονομική έννοποίηση σέ βάρος του λεγόμενου «κοινωνικού χώρου», αναθέτει σέ μιιά ομάδα έπιστημόνων-οικονομολόγων, άπογυμνωμένων από όποιαδήποτε πολιτική άναφορά, άφου κανείς Ευρωπαίος πολίτης δέν τούς εξέλεξε, τήν έπιβολή οικονομικών μέτρων βάσει σαφέστατων πολιτικών έπιλογών. Καί για νά μήν κατηγορηθούμε ως αίθεροβάμονες πού επιδιώκουν μιιά έπαναστατική σοσιαλιστική (;) άλλαγή τής Ευρώπης, σπεύδουμε νά πούμε ότι έδώ πρόκειται για άσφυκτικό περιορισμό έπιλογών στό πλαίσιο καί τής πιό άνώδυνης σοσιαλδημοκρατίας.

Τό αν θά μειωθούν τά έλλείμματα σέ δύο ή πέντε χρόνια, γεγονός πού συνδέεται μέ τήν έφαρμογή ή όχι κάποιας στοιχειώδους κοινωνικής πολιτικής, τό αν θά ιδιωτικοποιηθούν ή όχι οι προβληματικές έπιχειρήσεις, μέ συνέπεια νά έχουμε εκατό ή τρακόσιες χιλιάδες άνεργους, είναι πολιτική έπιλογή.

Πολλοί θά μιλήσουν πάλι για ρεαλισμό, άνάγκη προσαρμογής σέ μιιά πραγματικότητα κ.λπ. Ζητούν δηλαδή νά βλέπουμε τήν Ευρώπη ως εταιρεία ΦΟΙΝΙΞ καί τίς άποφάσεις για τό μέλλον μας νά τίς παίρνει ό εκάστοτε κ. Γεωργιάδης. Όμως μερικοί εξακολουθούν νά έπιμένουν ότι χρειάζονται νέοι προσανατολισμοί στην Ευρώπη, έστω κι αν δέν είναι σαφείς ως προς τό περιεχόμενό τους. Έν πάση περιπτώσει, θεωρούμε τήν έν γνώσει άμηχανία, προτιμότερη από τήν παθητική προσαρμογή στις άποφάσεις των όποιουδήποτε Ντελόρ, Κριστόφερσεν ή Βάσωσ Παπανδρέου. Καί μιιά καί μιλάμε για τήν τελευταία, τή «δική μας», τή θερμή όπαδό του «κοινωνικού χώρου» νομίζουμε ότι θά μπορούσε νά προβάλλει τήν αντίστασή της στην «πολυμελή έποπτεία». Η μήπως τό έκανε καί δέν τό πήραμε είδηση;

Χαράλαμπος Γολέμης

Δια γυμνού σφάλας

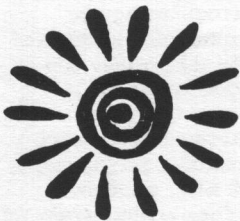
“Ελληνες ξεχνάτε γιατί χαθήκαμε!”

“Ελληνες ξεχνάτε γιατί χαθήκαμε. Σήμερα που η Δεξιά επιστρέφει στην εξουσία χαθήκαμε αν θυμόμαστε ότι παρόν από όκτώ χρόνια πετιόταν «στόν σκουπιδοντενεκέ της ιστορίας». Σήμερα που απαιτείται έθνική όμοθυμία, σύμπνοια, και συναίνεση πρέπει να ξεχνάμε τα σκάνδαλα, τους Κοσκωτάδες, τον Κουτσόγιωργα, την ύπερήφανη εξωτερική πολιτική, τις άναδομήσεις, τις στενωπούς, τους έτεροχρονισμούς, να ξεχάσουμε τις λιτότητες, τις άνομίες, τις παρανομίες, τους «άγαπητούς Γιώργους» και τους προσφιλείς Μανώληδες, να ξεχάσουμε τον πρασινοφρουρισμό, την ΕΟΚ και ΝΑΤΟ τό ίδιο συνδικάτο, τον Μελίστα, τα σοσιαλιστικά ΜΑΤ, την ιστορική ρήξη της 9 Μάρτη, τα έγχρωμα, τον έκφυλισμό της δημόσιας ζωής, τό άνουσιο πολιτικό παιχνίδι που παιζόταν μπροστά μας, τή συμπαιγνία τών μεγάλων πολιτικών πρωταγωνιστών, τή δημαγωγία, τον φανατισμό, ξεχάσουμε τους δραματισμούς για τά μεγάλα ποτάμια της ιστορίας τώρα που εκβάλλουν σέ ψηφοθηρικές άλχημιές στίς μονοεδρικές, να ξεχάσουμε τήν κάθαρη, τους υπόλογους, τους δοσίλογους, τήν οικουμενική συναίνεση, τό ξεδιάντροπο θέατρο για τήν σωτηρία της οικονομίας, τή συνεργασία Δεξιάς κι Άριστεράς, τή συνεργασία Δεξιάς-Άριστεράς και ΠΑΣΟΚ.

Τό παράδειγμα της Χαλυβουργικής που άποτέφρωσε σέ μιά μέρα τά τεκμήρια μιās δλόκληρης ιστορίας πρέπει να μμηθοόμε. Η λήθη είναι ή μόνη πολιτική άρετή, τό μόνο πνευματικό προσόν που μάς ταιριάζει μέσα σ’ αυτή τήν κρίση που έχει πλέον προσβάλλει όλους τους άρμούς της κοινωνικής ζωής. “Αν όλες αυτές οι ένοχλητικές λέξεις ξεχαστούν, —“παρελθοντολογίες”, θά έλεγε ο Φλωράκης—, αν τίσ άποθήσουμε όπως τους ταιριάζει και βολευτοόμε με τήν σαπυνόπερα της πολιτικής ζωής, αν άποφασιστικά γυρίσουμε σελίδα ρίχνοντας πέτρα πίσω μας, αν ξεχάσουμε πραγματικά τί σημαίνει δεξιά, τί ήταν και τί έκανε τό ΠΑΣΟΚ, που κατάντησε ή Άριστερά, θά κρατηθοόμε νηφάλιοι, άγέρωχοι, γεμάτοι αισιοδοξία για τό μέλλον που άνοίγεται μπροστά μας. Κι όπως έγραφε ένας σοφολογιότατος, πρό ήμερών, από τήν κρίση δέν θά βγοόμε πραγματικά αλλά γραμματολογικά. Καϋμένε Ντεριντά... “Αν κατάλαβα καλά ήθελε να πει, αν κάτι ήθελε να πει, ότι τά πράγματα δέν έχουν σημασία, σημασία έχουν μόνο οι λέξεις, μόνες τους, τά λόγια δηλαδή, τό άκούραστο γουργουρητό τών FM.

Άησμονεί Τιμολέων, διότι όστις λησμονεί δέν ένθυμείτε πλέον. Κουραστήκαμε πιά μέ ιστορίες, έντάξεις, στρατεύσεις, ιδέες, κουραστήκαμε από τον έαυτό μας τους ένδοξους προγόνους, τά μεγάλα όνόματα, τίσ μεγάλες στιγμές άφου όλα στριμώχτηκαν στην έκατοστή πεντηκοστή έδρα, στό έθνικό δέος άπέναντι στον Σαδήκ και τήν άποστροφή για τήν Πάολα. “Ηρεμα, ήμερα, λιτά, συνετά, άνθρωποι χωρίς μνήμη, τώρα που τέλειωσε και τοϋτο τό πανηγύρι να πάρουμε τό δρόμο που οι καινούριοι θαμώνες της εξουσίας θά μάς υποδείξουν. Χαθήκαμε αν κρατήσουμε τήν άνάμνηση του παρελθόντος, αν δοόμε τό μέλλον σαν ιστορία... “Όχι γιατί ή ιστορία επαναλαμβάνεται είτε σαν φάρσα σαν τραγωδία αλλά γιατί ή ιστορία φέρνει πάντα στο φως ό,τι και όσα έχει μέσα της. Ποιός άντέχει να δει κατάματα αυτά που ή πρόσφατη ιστορία μας είχε μέσα της και που θά φτιάξουν τήν καινούργια ιστορία;

“Άγγελος Έλεφάντης



ΣΤΥΧ ΜΙΑΪΑ

Συνασπισμός της 'Αριστεράς και της καθόδου

Τελικά όλοι κερδισμένοι φαίνονται να βγαίνουν από την εκλογική αναμέτρηση. 'Ο Κ. Μητσοτάκης με τις 150 έδρες του, έλπίζει βάσιμα ότι θα είναι ο νέος πρωθυπουργός. 'Αλλωστε ο κ. Στεφανόπουλος είπε ότι του δίνει ψήφο εμπιστοσύνης. 'Ο Α. Παπανδρέου απέδειξε ότι το κόμμα του διαθέτει «βαθιές ρίζες στο λαϊκό κίνημα της χώρας μας». 'Ο Συνασπισμός άρκετά ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα συγκρατεί και πάλι τον «κύριο δγκο» των δυνάμεών του και σώζεται από την άπανταχού προσδοκόμενη βουτιά κάτω του 10%.

«Διαψεύσαμε τις Κασσάνδρες» έλεγαν τά ηγετικά στελέχη του Συνασπισμού τά βαθιά χαράματα της Κυριακής προς Δευτέρα. "Όσο και αν φαίνεται περιεργο ο Συνασπισμός έδωσε τή μάχη του όχι για να τόν πείσει τους ψηφοφόρους του να τόν εμπιστευτούν και άρα να αυξήσει τό εκλογικό του ποσοστό, αλλά για να μειώσει τήν έντύπωση των δημοσκοπήσεων πού έδειχναν αισθητά μειωμένη τή δύναμή του. Είναι μάλλον πρωτοφανές, τουλάχιστον για τά Ευρωπαϊκά πολιτικά χρονικά, ένα πολιτικό κόμμα να παλεύει ενάντια στά γκάλλοπ και να έπιχαιρεί όταν αυτά τά τελευταία διαφεύδονται ως προς τό μέγεθος της ήττας, πού του αποδίδουν. 'Η «άνηκετικότητα» του Συνασπισμού, προάγγελος της οποίας υπήρξε ή μέτρια προς ίσχνή κεντρική προεκλογική συγκέντρωσή του στην 'Αθήνα, κινδυνεύει να πάρει τόν χαρακτήρα φθίνουσας γεωμετρικής προόδου όπως έπεσήμανε και ο Μιχ. Παπαγιαννάκης σε ένα από τά στρογγυλά τραπέζια της εκλογικής βραδιάς. 'Η θεωρία για τή συγκρότηση του κύριου «δγκο των δυνάμεών μα», αντιπροσωπεύοντας τό σύνολο των αντιφατικών επιλογών του κόμματος τούς τελευταίους δέκα μήνες, στά άπλά ελληνικά σημείνει ότι ο Συνασπισμός από τόν 'Ιούλιο ως σήμερα έχει χάσει περίπου τό 25% των δυνάμεών του, και όπως ή πολιτική ρευστότητα των τελευταίων μηνών έχει δείξει δέν υπάρχουν δρια στην κατρακύλα. "Όλα παίζονται, και όλα πληρώνονται.

Περί των άνολοκλήρωτων θριάμβων και των άνεκπλήρωτων εϋχών.

'Η θριαμβευτική εικόνα πού έστησε ο Νεοδημοκρατικός μηχανισμός τήν Παρασκευή πριν τις εκλογές ήταν, φαίνεται, ή ύψιστη στιγμή εϋτυχίας για τό κόμμα του κ. Μητσοτάκη. Γιατί ναί μέν οι κάλπες προκάλεσαν ξέφρενους νυκτερινούς πανηγυρισμούς στην οδό Πανεπιστημίου από νεαρούς μοτοσικλετιστές και περιχαρείς ιδιοκτήτες αγροτικών κολωνακιώτικων 4x4, ή κατακτηθείσα όμως πρωθυπουργία μοιάζει περισσότερο με άδιέξοδη παγίδα παρά με στέφανο θριάμβου. Κι αυτό γιατί με 150 βουλευτές ο κ. Μητσοτάκης είναι υποχρεωμένος να κυβερνήσει. Νά κυβερνήσει μάλιστα σκληρά. Αυτά τά περίφημα δάνεια και τά «ξένα κεφάλαια» πού ύποσχέθηκε ότι θα φέρει ώστε να κάνει τούς 'Ελληνες πλούσιους και εϋτυχισμένους, δέν είναι φυσικά διαθεσιμα να σπεύσουν για να στηρίξουν μία κυβέρνηση τόσο άσθενη και με τόσο έντονα δηλωμένη αντίθεση. Κοινωνική ουσιαστικά αντίθεση. Προτιμούν, ως φαίνεται, άφ' ενός να βάλουν δρους και άφ' έτέρου να πιέζουν προς εϋρύτερες συναινέσεις, ικανές να ξεπεράσουν τις πολλαπλές συμπληγάδες. Τό πρώτο δηλαδή πράγμα πού ο νεόκοπος πρωθυπουργός θα έχει να περιμένει από αυτούς πού παρουσιάζει ως φίλους του θα είναι έντονες πιέσεις. Πιέσεις πού εύκολα θα πλησιάζουν τά δρια του εκβιασμού κάτω από τις παρούσες συνθήκες. Πρέπει να νοιώθει ήδη πολύ δυστυχισμένος ο κ. Μητσοτάκης. Τόσα χρόνια πρόσμενε τήν πρωθυπουργία και του προέκυψε στην πιο πολύπλοκη, άχαρη και επικίνδυνη έκδοχή! "Ηδη άρχισε τά περί κυβέρνησης «δλων των 'Ελλήνων». "Ηδη (σήμερα δεύτερη μέρα των εκλογών, πρωί) άρχισε τήν προσπάθεια για άνοιγμα συναινετικών διαλόγων. "Ηδη όμως οι άπαντήσεις ήταν σκληρά άρνητικές και τό παζάρεμα προμηνύεται έξουθενωτικό. Και επιπλέον φθοροποιό για τόν επίτελους πρωθυπουργό. Καλή τύχη λοιπόν κύριε Μητσοτάκη. Και προσοχή στα σκαλοπάτια της πτώσης!

Τό ΠΑΣΟΚ είναι έδω

Και όμως τό ΠΑΣΟΚ είναι έδω, περισσότερο από κάθε άλλη φορά! Δέν ύπαινισσόμαστε βέβαια τις

«βαθιές ρίζες» πού τό κόμμα διατηρεί στο «λαϊκό κίνημα» της χώρας μας, σύμφωνα με τις δηλώσεις του προέδρου του. 'Αλλά θέλουμε να πούμε ότι οι εξελίξεις μέσα στο ΠΑΣΟΚ θα άποκτήσουν στο εξής ξεχωριστό ενδιαφέρον. Οι υποβόσκουσες αντιθέσεις των τελευταίων έτών, αν και τό τελευταίο δεκάμηνο καλύφθηκαν από τις γνωστές πολιτικές εξελίξεις, άναμφισβήτητα θα επανεμφανισθούν με τή γνωστή αντιφατικότητα, κοινώς θολούρα, πού τις διακρίνει. "Αν και είναι δύσκολο από τώρα να προεικασουμε τό εύρος και τή μορφή πού θα προσλάβουν οι άναμενόμενες έσωκομματικές διεργασίες είναι σίγουρο ότι θα ταλαιπωρήσουν άρκετά τό κόμμα, χωρίς να γνωρίζουμε τήν έκβασή τους. "Ας κρατήσουμε όμως ως δεδομένα δύο σημαντικά στοιχεία πού μάς έχει τροφοδοτήσει τό άμεσο παρελθόν. Πρώτο, ότι οι μικρότερες ή μεγαλύτερες διασπάσεις πού έχει ύποστει τό ΠΑΣΟΚ, με τις γνωστές άποχωρήσεις πρωτοκλασσάτων στελεχών του, έχουν άποτύχει παταγωδώς. Δεύτερο, ότι ή παρουσία του Α. Παπανδρέου είναι κάτι παραπάνω από άναμφισβήτητη, άρα και ο έλεγχος εκ μέρους δλων των έσωκομματικών κινήσεων πού ένδεχομένως θα προσέβαλλαν τήν κυριαρχία του. Τό ζητούμενο για τό ΠΑΣΟΚ είναι πώς θα επιδράσει στη φυσιογνωμία του ή συνολική κοινωνική και πολιτική συντηρικοποίηση πού οι διαδοχικές εκλογικές άναμετρήσεις καταγράφουν. 'Επέρχεται ή έπίσημη σοσιαλδημοκρατικοποίησή του ή μία νέα λαίλαπα μικροαστικού λαϊκισμού σε νέα έκδοση; 'Η ζωή θα δείξει...

'Η ζωή συνεχίζεται

Δέν ξέρουμε έσεις τί λέτε, αλλά ανάμεσα στους ήγέτες του Συνασπισμού ύπάρχει και (μία τουλάχιστον) τραγική φιγούρα. 'Εκείνη του κ. Φαράκου, Γενικού Γραμματέα του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ. Γνωστός κνιτοπατέρας του «πρώτοι στα μαθήματα, πρώτοι στον άγώνα» και της άμέμπτου ήθικης των κνιτιστών, θεματοφύλακας της κουκουέδικης όπισθοδρόμησης και συντήρησης των τελευταίων δύο δεκαετιών. Αυτός λοιπόν ο άνθρωπος τό 'φερε ή τύχη να αναλάβει τήν αντικατάσταση του κ. Φλωράκη σε περιόδους άχαλίνωτης «εϋελιξίας» του ΚΚΕ, φαρδιών έθνικών συναινέσεων, συμμαχιών με τή ΝΔ και ταύτισης με τό ευαγές τμήμα της πάλαι ποτέ Α.Ο. Τό πόσο

τά 'χει μπλέξει, παρά τις αγωνιώδεις προσπάθειές του, φαίνεται από την κάθε του συνέντευξη. Την Κυριακή των έκλογων μάλιστα έκατσε πίσω από τό παραβάν πάνω από τρία δλόκληρα λεπτά. Μυστική ή ψηφοφορία, αλλά ο κ. Φαράκος μάς τά φανέρωσε όλα.

Πιστοποιητικό σεξουαλικών φρονημάτων

Είκοσι λεπτά της ώρας με τό ρολόι κράτησε ή συζήτηση της κας Δίξη με τούς δημοσιογράφους του 9,84 λίγο πρίν άρχισει ή μετάδοση των αποτελεσμάτων. Εϊπώθησαν πολλά και διάφορα. Άλλά ή συζήτηση κορυφώθηκε στο ζήτημα της Πάολα. Ρωτούσε και ξαναρωτούσε ο δημοσιογράφος, τί θά κάνετε κα Δίξη άν ή Ν.Δ. δέν κερδίσει την αυτόδυναμία. Θά δεχτείτε νά συμμετάσχετε σε κυβέρνηση συνεργασίας ΠΑΣΟΚ-Συνασπισμού, -μουσουλμάνου-Πάολας; Και ή τρομερή έναλλακτική δέν μπόρεσε νά άρθρώσει τή μόνη έντιμη πολιτική άπάντηση: ότι ή Πάολα είναι "Ελληνας πολίτης όπως όλοι οι άλλοι, ότι άν εκλεγεί βουλευτής είναι όπως οι άλλοι, άρσενικοί και θηλυκοί, με τά ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις, ότι τό Σύνταγμα δέν απαιτεί από κανένα και καμιάν πιστοποιητικό σεξουαλικών φρονημάτων. Εύτυχώς άλλωστε. Φαίνεται ότι ο έναλλακτισμός της κας Δίξη λιγοθυμά μπροστά στην ιδέα νά σκεφθεί και νά μιλήσει τόσο πολύ συμβατικά όσο τό Σύνταγμα.

Φρίκη

Δευτέρα, ώρα δυόμισι τό μεσημέρι και όλα δείχνουν ότι τελικά ο κ. Άνδρουλάκης θά πάρει —δυστυχώς— την έδρα. Δέν είναι τόσο ότι ο ένλόγω πολιτικός άνδρας, ο Κύρκος της άλλης πλευράς πού έγινε μέσα σε μία μεριά έτούτης, ένσάρκωσε τή δεξιά στροφή της Άριστεράς, την κατεδάφιση του ΚΚΕ, τον δομικό όπορτουνισμό ως άνώτατο στάδιο του ριζοσπαστικού καιροσκοπισμού. Είναι κυρίως εκείνο τό προσωπικό προεκλογικό του φυλλάδιο, όπου έρυθρολεύκως και ύπερηφάνως παρουσίαζε την δραστηριότητά του ως βουλευτή, έπικαλούμενος τό φανάρι της τάδε διασταύρωσης... Τό φυλλάδιο εκείνο πού ούτε παλαιοκομματικός ύποψήφιος δημοτικός σύμβουλος δέν θά τολμούσε νά τυπώσει. Δέν γνωρίζουμε προσωπικά τούς άριστερούς ψηφοφόρους του. Εϊμαστε βέβαιοι, όμως ότι άξιζαν καλύτερο εκπρόσωπο.

Περί κουμπουροφόρων προεκλογικών και μετεκλογικών.

Μετά από τις ένοπλες πράξεις του Άρακλείου, όλα χωρίς εξαίρεση, τά κόμματα έσπευσαν νά καταδικάσουν —προσεκτικά έστω και με περίσκεψη— την έντονη όπλοχρησία (για την άπλή όπλοφορία ως μη μιλάμε) πού ένδημεί στο νησί των γενναίων. Όπλοχρησία πού με μύριες δσες περιπτώσεις τείνει νά γίνει —και δυστυχώς ένίοτε γίνεται— δολοφονική. Οι έκλογές τελείωσαν. Θά θυμηθούν τώρα οι πολιτευτές τις καταδικαστικές φράσεις πού ξεστόμισαν; "Η θά περιμένουν νέα θύματα για νά ψηφίσουν νέες «καταδίκες»;

Συνέπεια

Φλωράκης: «Διαβεβαιώνω ότι θά είμαστε συνεπείς στην ύλοποίηση των εξαγγελιών μας». Αυτό είναι άπολύτως βέβαιο. "Η προεκλογική εξαγγελία του Συνασπισμού, βλέπετε, ήταν: θά σάς πούμε μετά τις έκλογές τί πρόκειται νά κάνουμε...

Ή χαμένη ψήφος

Μέρα λαϊκής κυριαρχίας προχτές, αλλά τά προβλήματα του λαού και των ανθρώπων είναι κάπως πιο σύνθετα, φαίνεται. "Η κατάσταση στο στρατό, για παράδειγμα, παραμένει προσφιλές πεδίο προεκλογικών εξαγγελιών των άπανταχοϋ τζανετάκηδων και οϊκουμενικάκηδων. Οι αυτοκτονίες των φαντάρων συνεχίζονται. "Όπως του στρατιώτη φρουρού στο έκλογικό τμήμα της Ήλειας, άνήμερα στις έκλογές. "Ένας ακόμα πού προστέθηκε στην άποχη, πού θά 'λεγε και ο κομπιούτερ...

Ό Μοντεσκιέ κι ο Κοσκωτάς

"Ήταν κι αυτό μέσα στο προεκλογικό πανηγύρι. "Ό Άνδρουλάκης κατ' άρχήν με τον Άνδριανόπουλο χάρισαν, κυριολεκτικά, τριάμισι δισεκατομμύρια δραχμές στον Όλυμπιακό: τούς κάλυψαν και ή Οϊκουμενική και τά κόμμάτα της. Ψήφους ήθελαν οι άνθρωποι, ψήφους είχε ο «θρύλος», θρυλική και ή άπόφαση. Για Κοσκωτάδες θά μιλάμε τώρα; "Όστόσο τό πράγμα είχε συνέχεια, ή προηγήθηκε αυτό πού θά αναφέρουμε, δέν έχει σημασία. Σημασία έχει ότι ξεσηκώθηκε ο λαός της Νάουσας και ζήτησε: τά

80.000.000 πού εισέπραξε ο ΦΑΣ Νάουσα από τον Πανιώνιο για την ελεύθερη μεταγραφή δύο ποδοσφαιριστών νά μήν επιστρέψουν στην Τράπεζα Κρήτης όπως τό ζήτησε ο Έπίτροπος της ένλόγω Τράπεζας και όπως αποφάσισε τό πρωτοδικείο Βέροιας, επιβάλλοντας συνάμα συντηρητική κατάσχεση κινητής και άκίνητης περιουσίας του ποδοσφαιρικού σωματείου. Γιατί όλα αυτά; Διότι σύμφωνα με τό λαό της Βέροιας καμιά σχέση δέν ύπήρξε μεταξύ του Σωματείου και του Κοσκωτά, διότι ή ανταλλαγή έγινε με τον Πανιώνιο και όχι με τον φυγόδικο. Λαμπρά. "Όμως τό Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Βέροιας, όμόφωνα, ζητάει από την «Γ.Γ.Α. νά μήν άποδεχθεί την με άριθμ. 157/89 άπόφαση του Πρωτοδικείου Βέροιας για συντηρητική κατάσχεση κάθε κινητής και άκίνητης περιουσίας του σωματείου ΦΑΣ Νάουσα, μέχρι νά έκδοθεί ή τελεσίδικη άπόφαση ή όποία θά άθωώσει τό ως άνω Σωματείο, άφου καμιά σχέση δέν είχε με τον Κοσκωτά και την Τράπεζα Κρήτης».

Διερωτόμαστε, μετά από αυτή την όμόφωνη άπόφαση λαού και δημοτικών άρχόντων του Δήμου Βεροίας, άν μπορεί νά ύπάρξει δικαστής πού νά έχει τό σθένος νά πάει κόντρα στο λαϊκό αίσθημα, ή άν εκείνα τά περί διάκρισης των έξουσιών του Μοντεσκιέ ως βάρου του δημοκρατικού πολιτεύματος δέν είναι παρά σκέτη φλυαρία.

Ή Ελλάδα άνήκει στην Εύρώπη

Στην «Ίστορία της Εύρώπης» πού έτοιμάζεται και θά έκδοθεί σύντομα μερίμνη της Έπιτροπής Εύρωπαϊκών Κοινοτήτων άπουσιάζουν κεφάλαια για την Ελλάδα και τό Βυζάντιο. "Ελληνας Εύρωβουλευτής, ο Πρόεδρος της Ακαδημίας Άθηνών και άλλοι άντέδρασαν ήδη έντονα θεωρώντας «σκάνδαλο την ύποστήριξη της Κομισιόν σε μία εύρωπαϊκή ιστορία στην όποία ή Ελλάδα δέν έχει τή θέση πού δικαιούται».

Τό σκάνδαλο όμως βρίσκεται άλλο: στο ότι ή Έπιτροπή ανέλαβε νά καλύψει με τό θεσμικό κύρος της, τή συγγραφή της Ίστορίας της Εύρώπης, νά προσυπογράψει δηλαδή την έγκυρότητα αυτής της Ίστορίας (με ίώτα κεφαλαίο της μιάς δήθεν και μοναδικής Ίστορίας της Εύρώπης). Πρακτική στην όποία είχαν μέχρι σήμερα τά σκήπτρα οι έκάστοτε έξουσίες των χωρών του τέως «ύπαρκτου σοσιαλισμού». "Η ιστορία (ες) της Εύρώπης είναι έργο των Ιστορικών, όπως και ή ιστορία της Ελλάδος και του Βυζαντίου.

'Ανατολική Γερμανία

Στό δύσβατο δρόμο της προσάρτησης

"Όλες οι δημοσκοπήσεις ήθελαν τους σοσιαλδημοκράτες του Ίμπραήμ Μπέμε να αναδεικνύονται πρώτο κόμμα στην Ανατολική Γερμανία με ποσοστά που θα κυμαίνονταν από 30% μέχρι και πάνω από 40%. "Όλες έπεσαν έξω. Η ένωση των τριών κομμάτων της δεξιάς, ή *Συμμαχία για τη Γερμανία* (μέ κυριότερο κόμμα τους χριστιανοδημοκράτες) λίγο έλειψε να πάρει την απόλυτη πλειοψηφία στο κοινοβούλιο.

Σέ μια χώρα που δεν έχει ζήσει ελεύθερες εκλογές για μισόν αιώνα, τέτοιες εκπλήξεις και απότομες μεταστροφές στη συμπεριφορά του εκλογικού σώματος θα μπορούσαν να θεωρηθούν άναμενόμενες. Δεν συνέβη όμως τό ίδιο με την Ουγγαρία, στην οποία, οι επίσης «άπειροι» περί τά εκλογικά Ουγγροι, φρόντισαν να ικανοποιήσουν και με τό παραπάνω τις δημοσκοπήσεις. Στην Ανατολική Γερμανία υπήρξε συνεπώς μία έκτακτη συμπεριφορά των ψηφοφόρων, επειδή ή κατάσταση εκεί είναι έκτακτη.

Στην Ανατολική Γερμανία, όπως και σε όλες τις άλλες χώρες του ανατολικού μπλόκ, τό πολιτικό κενό (άσχετως αν αυτή την εποχή γίνονται διαδοχικά εκλογές και αναδεικνύονται κυβερνήσεις) συμβαδίζει με την οικονομική δυσπραγία και την άμηχανία, τό φόβο για τό αύριο. Μόνο που σε αντίθεση με τά υπόλοιπα κράτη ή Ανατολική Γερμανία διαθέτει τη διάξοδο που της προσφέρει τό αδελφό κράτος της Δύσης. "Ένα με δύο μήνες πριν τη μεταστροφή των Ανατολικογερμανών στις βουλευτικές εκλογές είχε σημειωθεί μία σημαντικότερη και εξίσου έντυπωσιακή μεταστροφή, την οποία πρόλαβαν να πιάσουν οι δημοσκοπήσεις, στό ερώτημα κατά πόσον επιθυμούν ή όχι την ένωση με την ΟΔΓ. Τόν Νοέμβριο λοιπόν τό 1989 μόλις 16% των Ανατολικογερμανών άπαντούν άνεπιφύλακτα ναι, ένα 32% κλίνει προς τό ναι χωρίς να είναι σίγουροι, 29% κλίνει προς τό όχι και άλλοι 23% δηλώνουν κατηγορηματικά όχι στην ένωση. Έχουμε δηλαδή ένα ποσοστό 52% έναντιόν της ένωσης των δύο γερμανικών κρατών, ενώ και από

τό υπόλοιπο 48% μόνο ένα 16% άπαντά άνεπιφύλακτα υπέρ της ένωσης. Τόν Φεβρουάριο με Μάρτιο του '90, τρεις μήνες δηλαδή αργότερα, τά ποσοστά άντιστρέφονται δραματικά. Τό 44% δηλώνει άνεπιφύλακτα ναι στην ένωση, άλλο ένα 40% κλίνει προς τά εκεί, ενώ τό 13% κλίνει προς τό όχι και μόλις 3% δηλώνει κατηγορηματικά όχι.

Είναι φανερό ότι οι Ανατολικογερμανοί δεν κατελήφθηκαν από πατριωτικά συναισθήματα μέσα σε δύο μήνες. Ακόμα κι αν μπορεί κανείς πιά να μιλήσει σήμερα για πατριωτισμό, αυτός είναι απότοκος της άπόγνωσης που προηγήθηκε, άπόγνωσης που είναι κυρίως κοινωνική και οικονομική. Στην Ανατολική Γερμανία, όπως άλλωστε και σε όλα τά μήκη και πλάτη της γης σε όλες τις ιστορικές περιόδους, τά αίτια των εξελίξεων που τελικά παίρνουν χαρακτήρα εθνικής δολοκλήρωσης είναι κοινωνικά. Είναι μάλιστα τόσο γνήσια κοινωνικά, ώστε να μην μπορεί κανείς ακόμα να κολλήσει ετικέτες πολιτικές που να χαρακτηρίζουν την εκλογική συμπεριφορά των Ανατολικογερμανών ως δεξιά ή άριστερή. "Όπως θα δυσκολευόταν κανείς να πει ότι τό 52% που τόν Νοέμβριο έκφραζόταν κατά της ένωσης είναι άριστεροί ή κομμουνιστές, έτσι δεν μπορεί κανείς δύο μήνες αργότερα να άποκαλέσει δεξιούς τό 80% που έκφράζεται υπέρ της ένωσης ή και τό 46% που υπερωψήσαν τά κόμματα της δεξιάς.

Η μεταστροφή αυτή δεν υποδηλώνει παρά τις δύο διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος: ή κατάρρευση ενός καθεστώτος και ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος, όσο επι-

θυμητή κι αν ήταν από μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, από την άλλη μεριά άνοίγει πελώρια έρωτηματικά για τό μέλλον. Τό ανατολικό μπλόκ, στην άγορά του οποίου ήταν σε μεγάλο ποσοστό προσανατολισμένη ή παραγωγή της Ανατολικής Γερμανίας, παύει να ύφίσταται τουλάχιστον με την έννοια της κλειστής άγοράς όπως ήταν στό παρελθόν. Από εδώ και στό έξής ή Ανατολική Γερμανία, όπως και τά υπόλοιπα ανατολικά κράτη, θα πρέπει να άντιμετωπίσει τόν άνταγωνισμό των δυτικών προϊόντων, θα πρέπει να άναπροσαρμόσει την οικονομία της. Ειδικά ή Ανατολική Γερμανία, που άντιμετωπίζει τό φάσμα της ένωσης της με τη Δυτική, δεν διαθέτει καν τόν άπαιτούμενο χρόνο άναπροσαρμογής που διαθέτουν τά υπόλοιπα ανατολικά κράτη.

Με αυτή την έννοια τό άρχικό όχι της πλειοψηφίας των Ανατολικογερμανών στην ένωση, εξέφραζε κυρίως ένα αίσθημα συντήρησης της ύπάρχουσας κοινωνίας μπροστά στη λαίλαπα της ένωσης με τη Δύση, μία λαίλαπα που προφανώς θα σάρωνε τά πάντα στην Ανατολική Γερμανία: θέσεις εργασίας, νόμισμα, κοινωνικές δομές. "Όσο λοιπόν κι αν φαίνεται παράξενο και άντιφατικό, ή πλειοψηφία των άνθρώπων προσάθεσε μετά την κατάρρευση του καθεστώτος Χόνεκερ να συντηρήσει τό καθεστώς αυτό με την έννοια της συντήρησης ενός μόντους βιβέντι που επέτρεπε στόν κόσμο τουλάχιστον να επιβιώει. Προς άποφυγήν παρεξηγήσεων: δεν έννοώ βέβαια ότι οι Ανατολικογερμανοί ήθελαν να συντηρήσουν τό πολιτικό ή τό κοινωνικό καθεστώς Χόνεκερ, ή πολύ περισσότερο ότι τους άρεσε τό καθεστώς αυτό. Άπλως θέλησαν να συντηρήσουν τόν έαυτό τους. "Άλλωστε ή πτώση του καθεστώτος Χόνεκερ και τό άνοιγμα των συνόρων με τη Δυτική Γερμανία είχε παρενέργειες πολύ όφθαλμοφανείς για να τις άγνοήσει ό κόσμος. Από τις πρώτες κιόλας μέρες ό ιστός της ανατολικογερμανικής κοινωνίας ξηλώθηκε: για παράδειγμα τά νοσοκομεία δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν και να περιθάψουν άρρώστους, λόγω της φυγής ενός μεγάλου άριθμού γιατρών στην Δύση. Τό ίδιο περίπου συνέβη και με άλλα άνώτερα στρώματα, με συνέπεια να άποσυντονιστεί τελείως ή ζωή της χώρας.

Τίποτε από όλα αυτά δεν άλλαξε στους τρεις μήνες που μεσολάβησαν έκτός από τό πνεύμα και τις διαθέσεις του πληθυσμού. Αυτό που τό Νοέμβριο οι Ανατολικογερμανοί προσπαθούσαν να άποσοβήσουν, δηλαδή την πλήρη άποσάθρωση της κοινωνίας τους, τόν Φεβρουάριο-Μάρτιο τό θεωρούσαν πλέον όχι άπλως άναπόφευκτο αλλά και δεδομένο. Από κει και πέρα δεν τους έμενε παρά να άναζητή-

σουν τή σωτηρία τους από τούς δυτικούς αδελφούς τους: τήν αρχική άμυνα άκολούθησε ή παράδοση, με δλη τή σημασία τής λέξης. Οί 'Ανατολικογερμανοί παρέδωσαν τά κλειδιά τής τύχης τους στην 'Ομοσπονδιακή Δημοκρατία με ένα μόνον αίτημα: σώστε μας, όπως έσεις νομίζετε.

ΝΤΕ ΦΑΚΤΟ ΕΤΕΡΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ

Η μεταστροφή αυτή συνοδεύτηκε και από μιά αντίστοιχη μεταστροφή από τούς σοσιαλδημοκράτες προς τούς χριστιανοδημοκράτες, καθώς οι θέσεις των δύο παρατάξεων στό ζήτημα τής ένωσης διέφεραν. Πίσω όμως και από τις διαφορετικές θέσεις υπάρχει ένα πολύ σημαντικό κοινό σημείο των δύο παρατάξεων κι αυτό είναι ο έτεροπροσδιορισμός τους από τά αντίστοιχα αδελφά κόμματα τής Δυτικής Γερμανίας. Πολιτικά και όχι μόνο, ή 'Ανατολική Γερμανία, από τήν πτώση του Χόνεκερ και μετά, έγινε ένα είδος προτεκτοράτου τής Δυτικής Γερμανίας — άλλωστε δέν θά μπορούσε να είναι διαφορετικά: ή «ειρηνική επανάσταση» όπως άποκαλούν τήν πτώση του καθεστώτος δέν άνέδειξε κάποιες δυνάμεις με πολιτικό λόγο και προοπτική που να δείχνει σε διαφορετική κατεύθυνση από τις λεωφόρους που οδηγούν στη Δύση. Οί δυνάμεις του *Νέου Φόρουμ*, που πρωταγωνίστησαν στην πτώση του Χόνεκερ έχοντας έναν μαλθακό, άριστερόστροφο άλλ' όχι άριστερό, οικολογίζοντα και σε τελευταία ανάλυση μή συνεκτικό πολιτικό λόγο καταποντιστήκαν στις εκλογές παίρνοντας τό 2% των ψήφων. Από κεί και πέρα σχεδόν όλα τά υπόλοιπα κόμματα (με εξαίρεση τό πρώην κομμουνιστικό και νύν Κόμμα του Δημοκρατικού Σοσιαλισμού) έπανοικοδομήθηκαν κατ' εικόνα και όμοίωση των προτύπων τής δυτικής πλευράς που και έτοιμα και προηγμένα ήταν. Κάτι περισσότερο: οικοδομήθηκαν υπό τήν έμφανή καθοδήγηση των αντίστοιχων κομμάτων τής Δύσης, άποτελώντας ένα είδος αντιπροσωπείας τους στην ανατολική πλευρά.

Η ένσωμάτωση λοιπόν είχε ήδη άρχισι στό πολιτικό επίπεδο, πίο σωστά στό υπόβαθρο του πολιτικού επιπέδου, πρίν καν άρχισι να γίνεται πολιτικός λόγος για ένσωμάτωση ή ένωση. Άλλωστε καμιά παράταξη δέν άρνήθηκε τήν ένωση ως προοπτική: οι διαφορές τους ήταν ως προς τό χρόνο, τή μέθοδο, τήν πολιτειακή μορφή του νέου ένωμένου κράτους. Αυτός ό πολιτικός έτεροπροσδιορισμός έκανε τούς 'Ανατολικογερμανούς να αντιμετωπίζουν τις θέσεις των δικών τους κομμάτων ως θέσεις των κομμάτων τής Δύσης, τά όποια και σε τελική ανάλυση

άποφασίζουν. Έπρόκειτο άλλωστε για μιά πασιφανή κατάσταση, αφού ό προεκλογικός άγώνας διεξήχθη περισσότερο από τούς ίδιους τούς δυτικογερμανούς πολιτικούς και μάλιστα τά μεγάλα όνόματα όπως ό Μπράντ, ό Κόλ, ό Γκένσερ, παρά από τούς 'Ανατολικογερμανούς εκπροσώπους τους, οι όποιοι είχαν αναλάβει τις μικρότερες συγκεντρώσεις.

Όταν όμως οι άπόψεις των κομμάτων δέν εκφράζονται από αυτόνομες πολιτικές θέσεις και όταν έρμηνεύονται ως —και στην ουσία είναι— άπόψεις των Δυτικογερμανών, τότε οι άπόψεις αυτές άποκτούν άλλη διάσταση. Όταν δηλαδή ό Κόλ λέει άνεπιφύλακτα ναί στην προσάρτηση (ένωση τήν άποκαλεί ό ίδιος) και μάλιστα τό συντομότερο δυνατόν, αυτό ό 'Ανατολικογερμανός τό εκλαμβάνει ως άνεπιφύλακτο άγκάλιασμα και κατά συνέπεια ως πατριωτισμό. Όταν οι θέσεις τής SPD αντίθετα γυροφέρνουν στό ναί μόν αλλά (ναί μόν ένωση των δύο Γερμανιών, αλλά όμοσπονδιακού χαρακτήρα στό πλαίσιο τής ένωμένης Εύρώπης) κι όταν οι θέσεις αυτές στέκονται στό μύρια δσα κοινωνικά προβλήματα θά άνακύψουν ή έχουν ήδη άνακύψει τόσο στην 'Ανατολική όσο και στη Δυτική Γερμανία, αυτό για τούς 'Ανατολικογερμανούς φαντάζει στη χειρότερη περίπτωση ως ένα είδος ξεπουλήματος, ή ζήσε Μάιμου να φας τριφύλι στην καλύτερη. Κι αυτό γιατί στη συνείδηση των 'Ανατολικογερμανών ή SPD άντηχει αιτήματα και προβλήματα των Δυτικογερμανών κι όχι δικά τους.

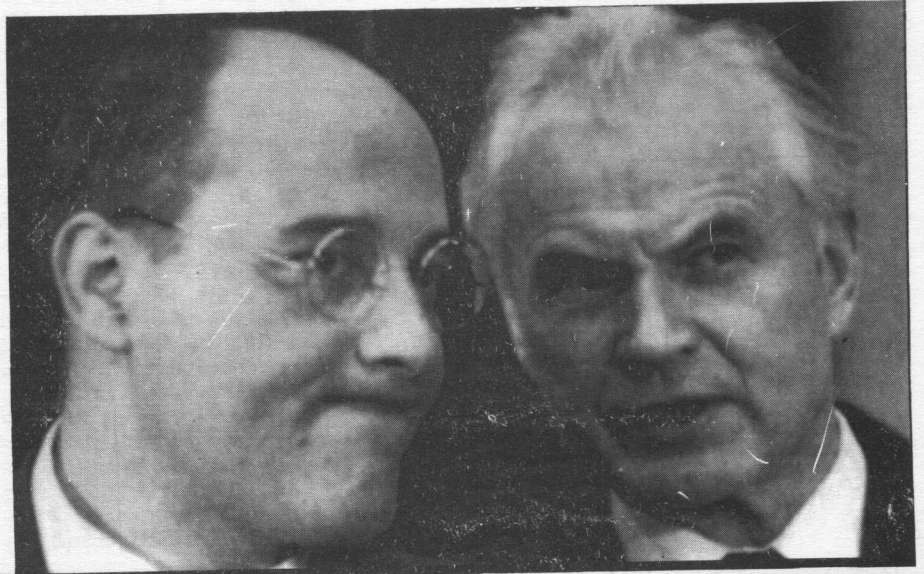
Οί άπόψεις λοιπόν των σοσιαλδημοκρατών τελοΰσαν υπό τή βασική αντίφαση να άναφέρονται σε ένα πίο αυτόνομο κοντινό μέλλον τής 'Ανατολικής Γερμανίας, χωρίς όμως να είναι αυτόνομες. Άντίθετα ό Κόλ ως γνήσιος μαστροπός πούλησε προστασία.

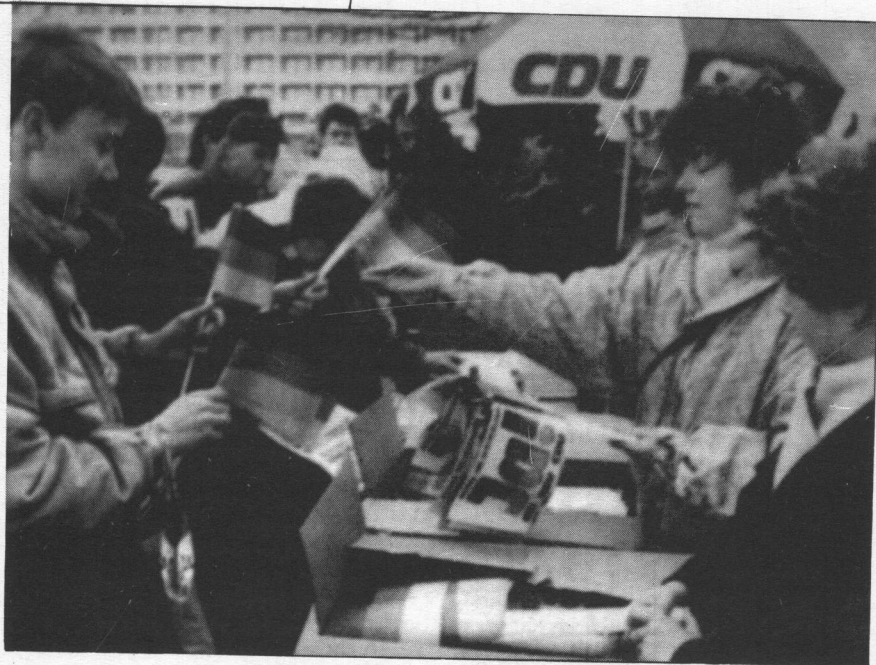
Οί μόν σοσιαλδημοκράτες ήθελαν τήν ένωση των δύο Γερμανιών σε ένα καινούργιο κράτος με βάση τό άρθρο 146 του Συντάγματος που προβλέπει τήν λήξη τής ισχύος του όταν με τό καλό ό γερμανικός λαός άποφανθεί έλεύθερα (προφανώς μέσα από μιά συντακτική έθνοσυνέλευση) για τό Σύνταγμα του Γερμανικού κράτους. Πρόκειται για τό άρθρο που άποτυπώνει τό πνεύμα του μεταπολεμικού Συντάγματος, σύμφωνα με τό όποιο ή ΟΔΓ είναι ένα προσωρινό κράτος με σκοπό του τήν ένωση των δύο Γερμανιών.

Ό Κόλ αντίθετα βασίστηκε στό άρθρο 23 του Συντάγματος χάριν συντομίας: πρόκειται για ένα άρθρο που υπήρχε και σε παλιότερα γερμανικά συντάγματα, ήδη από τήν εποχή του Βίσμαρκ, και άναφέρεται στη διαδικασία προσάρτησης κρατιδίων στό γερμανικό κράτος. Η άποψη λοιπόν των χριστιανοδημοκρατών, ή όποια και επικράτησε στις εκλογές, είναι ή προσάρτηση τής 'Ανατολικής στη Δυτική Γερμανία. Σύμφωνα με τόν Κόλ ή διαδικασία αυτή πρέπει να όλοκληρωθεί τό συντομότερο δυνατόν μέσα στό 1991. Άλλά έναίο κράτος σημαίνει και έναίο νόμισμα. Συνεπώς προς τή λογική του ό Κόλ τάχθηκε υπέρ τής άμεσης καθιέρωσης του δυτικογερμανικού μάρκου ως επίσημου νομίσματος και στην 'Ανατολική Γερμανία.

ΕΝΑ ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Πάνω έκει ό Κόλ έκανε τή μεγάλη κίνηση: ύποσχέθηκε ίσοτιμία ένα προς ένα — με άλλα λόγια ύποσχέθηκε να κάνει πλούσιους τούς 'Ανατολικογερμανούς καταθέτες. Η ύπόσχεση αυτή έλυσε ένα πρόβλημα δημιουργώντας ή δξύνοντας δεκάδες άλλα (γι' αυτό άλλωστε και δύο βδομάδες μετά τις εκλογές ή 'Ομοσπονδιακή Τράπεζα ύ-





παναχώρησε και ήδη μιλάει για ισοτιμία δύο προς ένα από ένα ύψος καταθέσεων και πάνω). Τό τί σημαίνει η ισοτιμία ένα προς ένα για τον 'Ανατολικογερμανό (μέ την ιδιότητα του παραγωγού και όχι του καταθέτη) είναι προφανές. Σημαίνει στην ουσία ισοτιμία (έννοούμε στην τιμή) των ανατολικογερμανών με τα δυτικογερμανικά προϊόντα, τη στιγμή που τα δυτικογερμανικά προϊόντα είναι σαφώς υπέρτερα (ή και όταν δεν είναι ή περιρρέουσα ατμόσφαιρα τα κάνει να φαντάζουν καλύτερα). Με τη σειρά της η ισοτιμία των προϊόντων συνεπάγεται ανεργία, αφού για όσο χρόνο οι 'Ανατολικογερμανοί θα μπορούν ακόμα να αγοράζουν θα αγοράζουν δυτικά. 'Η ανεργία αυτή θα έπекταθεί σε όλους τους τομείς και όχι μόνο στη βιομηχανία, ή οποία αποτελεί τό προσφιλές παράδειγμα των Γερμανών όταν αναφέρονται στα προβλήματα αυτά (έκατό χιλιάδες εργαζόμενοι στην ανατολικογερμανική αυτοκινητοβιομηχανία αναμένεται να βρεθούν στο δρόμο). 'Αλλά για να φέρουμε κι ένα άλλο παράδειγμα τί σημαίνει η ισοτιμία ένα προς ένα, θα πρέπει να πούμε ότι αυτή τη στιγμή ο δυτικογερμανικός ημερήσιος και περιοδικός τύπος κυκλοφορεί στην 'Ανατολική Γερμανία, πουλιέται όμως με ισοτιμία 3:1 κι αυτό ύστερα από παράκληση του 'Ανατολικογερμανικού Πρακτορείου, προκειμένου να μπορούν να πωλούνται και τα ανατολικογερμανικά έντυπα.

Τό φάσμα της ανεργίας πλανάται λοιπόν σε όλους τους τομείς της παραγωγής ακόμα και των υπηρεσιών, κι αυτή δημιουργεί με τη σειρά της νέα προβλήματα, οικονομικά και πολιτικά. Οικονομικά γιατί δίπλα σε όλα τα

άλλα ή Δύση θα πρέπει να καταβάλει στους ανατολικούς τεράστια ποσά για επιδόματα ανεργίας. Πολιτικά γιατί ή ανεργία συνεπάγεται μετανάστευση: είναι προφανές ότι όσο καταστρέφεται ή υπάρχουσα παραγωγική δομή της 'Ανατολικής Γερμανίας, τόσο περισσότεροι από εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που θεωρούνται ήγερτικά και πού θα μπορούσαν να βρουν δουλειά, θα καταφεύγουν στη Δυτική Γερμανία έρημώνοντας την ανατολική πλευρά ακόμα κι από έμψυχο υλικό. Είναι προφανές ότι ή μετανάστευση αυτή θα πρέπει να έμποδιστεί, αλλά τότε για ποιό ένιαίο γερμανικό κράτος θα μπορεί να μιλάει κανείς, όταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θα παρακωλύεται ή έλευθερη διακίνηση των πολιτών;

Τά προβλήματα της σύντομης ένωσης των δύο Γερμανιών (και έννοούμε εδώ τα έσωτερικά) δεν σταματούν εδώ. 'Αναρίθμητα ζητήματα ζητούν μιάν απάντηση. 'Υπάρχει για παράδειγμα τό θέμα της ιδιοκτησίας των ακινήτων και κυρίως των σπιτιών. Χώρια από τό γεγονός ότι πολλοί απ' αυτούς πού ζούν σήμερα στη δυτική πλευρά και είχαν πριν 45 χρόνια στην κατοχή τους ακίνητα στην ανατολική (και είναι πολλοί αυτοί) ζητούν τώρα πίσω τις ιδιοκτησίες τους, υπάρχει ένα γενικότερο πρόβλημα: αυτή τη στιγμή οι 'Ανατολικογερμανοί ζούν σε άθλιες προπολεμικές κατοικίες πληρώνοντας ένα άσημαντο νοίκι στο κράτος. Για τους δυτικούς (οι όποιοι όπως είπαμε άποφασίζουν για όλα) είναι προφανές ότι δεν μπορεί να συνεχιστεί ούτε ή κρατική ιδιοκτησία (για λόγους καθεστωτικών), ούτε μπορούν οι κατοικίες της ανατολικής μεριάς να πα-

ραμένουν επί πολύ σε άθλια κατάσταση γιατί τότε ή ένότητα θα είναι ψευδεπίγραφη. Μιά λύση θα ήταν να ξεκινήσουν (παράλληλα με τό χτίσιμο καινούργιων κατοικιών) ανακαινίσεις, μέσα από τη χρηματοδότηση των οποίων θα μπορούσε να αλλάξει και τό ιδιοκτησιακό καθεστώς. 'Αλλά κανείς δεν θα επενδύσει κεφάλαια σε ανακαινίσεις αν δεν προσδοκά ύψηλά νοίκια, τά όποια δεν είναι σε θέση να πληρώσει σήμερα και πολύ περισσότερο στο μέλλον ή συντριπτική πλειοψηφία των 'Ανατολικογερμανών.

'Η λύση, τόσο σ' αυτό όσο και σε κάθε άλλο πρόβλημα, δεν είναι άλλη από τη γνωστή: χρηματοδότηση από τό δυτικογερμανικό δημόσιο. 'Αλλά έτσι δημιουργείται μεταφορά προβλημάτων από την ανατολική στη δυτική μεριά, δεδομένου μάλιστα ότι τά ποσά πού απαιτούνται για κάθε τομέα είναι τεράστια. 'Ηδη τό γερμανικό δημόσιο έχει άρχισει να εκδίδει όμόλογα με πολύ ψηλό έπιτόκιο (δπως άκριβώς κάνει και ή δική μας κυβέρνηση) προκειμένου να εξεύρει τά ποσά πού απαιτούνται για την «άνοικοδόμηση» της 'Ανατολικής Γερμανίας. Πέρα από τά προβλήματα πού δημιουργούν τά ύψηλά δυτικογερμανικά έπιτόκια διεθνώς (άφου αναμένεται να προσελκύσουν και ξένα κεφάλαια, όπως άλλωστε είχε συμβεί και με τά έπιτόκια του Ρήγκαν), στο έσωτερικό της χώρας τά έπιτόκια αυτά δεν μπορούν να θεωρηθούν παρά ως προαγγελία πληθωρισμού — κι αυτό σε μία περίοδο πού ταυτόχρονα με την ένωση των δύο Γερμανιών, ή Δυτική Γερμανία έχει να άντιμετωπίσει και την ένιαία ευρωπαϊκή αγορά του '92.

Για την ώρα στα αρμόδια ύπουργεία και τις ύπηρεσίες της ΟΔΓ κυκλοφορούν άναρίθμητα σχέδια και μελέτες — πραγματικό χάος. Πίσω απ' όλα αυτά δεν υπάρχει παρά ή πίστη των Δυτικογερμανών και κυρίως των Χριστιανοδημοκρατών στην εύραστία της οικονομίας τους και στο δυναμισμό του δυτικογερμανικού κεφαλαίου. 'Αλλά τό κεφάλαιο, όπως παντού στον κόσμο, νοιάζεται μόνο για τό κέρδος. 'Αναμφίβολα θα υπάρξουν ιδιωτικές επενδύσεις στην 'Ανατολική Γερμανία, αλλά οι επενδύσεις αυτές δεν μπορούν να κάνουν τίποτα παραπάνω από τό να δημιουργήσουν νησίδες σε ένα έρημωμένο τοπίο.

Πάντως τίποτα δεν έχει κριθεί οριστικά δσον άφορά τό χρόνο και τον χαρακτήρα της ένωσης των δύο Γερμανιών. Τά πάντα παίζονται από την άρχή στις εκλογές πού θα γίνουν στη Δυτική Γερμανία φέτος τό Δεκέμβριο. 'Ο Κόλ έλπίζει να έκλεγεί μόνο από τό γαργάλημα του πατριωτισμού των Γερμανών — σε σημείο μάλιστα πού τά δρια μεταξύ πατριωτισμού και έθνικισμού να είναι δυσδιάκριτα και ή

συμπεριφορά του Κόλ ένοχλητική για τους τρίτους. Ο Κόλ ελπίζει πάντως ότι η νίκη της πολιτικής του στην Ανατολική Γερμανία θα «ύποχρεώσει» κατά κάποιο τρόπο και τους Δυτικογερμανούς. Οί σοσιαλδημοκράτες από την πλευρά τους θεωρούν ότι μέχρι το Δεκέμβριο τα προβλήματα που δημιουργεί ή πολιτική της σύντομης προσάρτησης θα έχουν καταστεί δρατά και θα βάλουν σε σκέψεις τους Δυτικογερμανούς. Επί της ουσίας βέβαια για τους Ανατολικογερμανούς λίγα πράγματα θα αλλάξουν, όποιος και αν επικρατήσει. Γιατί πέρα από απόψεις, και επίσημες έτικέτες, διακηρύξεις, ή πολιτική της Δυτικής Γερμανίας απέναντι στην Ανατολική δεν μπορεί να είναι άλλη από την πολιτική

της έγκυμοσύνης: θα περάσει καιρός ώσπου το έμβρυο της Ανατολικής Γερμανίας μπορεί να βγει στον κόσμο.

Αυτά όσον αφορά τους Γερμανούς. Αξίζει πάντως να αναλογιστεί κανείς πόσο πιο όξυμένα είναι τα ίδια ή αντίστοιχα προβλήματα στα άλλα «ανάδελφα» κράτη του ανατολικού μπλόκ, που θέλουν κι αυτά να βγουν έξω στον κόσμο της Δύσης. Βρισκόμαστε ακόμα στην αρχή μιάς διαδικασίας, ή όποια δεν προβλέπεται τόσο «γραμμική», όσο οι δυτικοί ελπίζουν και στην όποια οι κοινωνικές συγκρούσεις και οι πολιτικές άνατροπές παραμονεύουν σε κάθε γωνιά.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

τό όμως δεν σημαίνει ότι δεν πρόκειται για έναν δίκαιο άγώνα. Οί Λιθουανοί δεν έχουν κανένα λόγο να θεωρούν τον έαυτό τους τμήμα του πολυεθνικού σοβιετικού κράτους εκτός αν αυτό είναι ή θέλησή τους. Καί αποδεδειγμένα δεν είναι. Δεν ήταν αυτοί που είχαν υπογράψει την προσάρτησή τους στην ΕΣΣΔ τό 1940, μετά τό Ρωσογερμανικό Σύμφωνο Μολότωφ-Ρίμπεντροπ.

Η Λιθουανία δεν είναι ή πρώτη ούτε θα είναι άσφαλώς ή τελευταία πράξη του δράματος που παίζεται στην ΕΣΣΔ. Έχουν προηγηθεί οι είκοσι νεκροί διαδηλωτές της Γεωργίας τον περασμένο χρόνο και ή εκατόμβη του Άζερμπαϊτζάν, ενώ δεν χρειάζεται να είναι κανείς προφήτης για να προσθέσει και όλες σχεδόν τίς υπόλοιπες δημοκρατίες.

Απέναντι στην έξαρση των έθνικών διεκδικήσεων ποιά είναι ή πολιτική του Γκορμπατσώφ; Μάλλον δεν υπάρχει. Τό θέμα με την Λιθουανία δεν προέκυψε ξαφνικά. Τό κίνημα «Σαγιούντις» δρᾶ στό φῶς της μέρας εδώ και τουλάχιστον δύο χρόνια, ή πρόθεση των Λιθουανών να διακηρύξουν την ανεξαρτησία τους ήταν προφανής εδώ και καιρό. Σ' όλα αυτά ή Μόσχα άπαντούσε στην αρχή με σιωπή, μετά με απειλές και άδοστηρές προειδοποιήσεις και τέλος με την άσαφή υπόσχεση ενός νόμου που θα καθόριζε τή διαδικασία και τους όρους της άπόσχισης των περιοχών εκείνων όπου θα έτιθετο παρόμοιο ζήτημα. Μέχρι σήμερα δεν έχει διευκρινιστεί τό περιεχόμενο αυτού του νόμου.

Όταν όλα αυτά τά «μέτρα» δεν απέδωσαν ή πλάστιγγα έγειρε προς τό μέρος του στρατού. Την ίδια στιγμή που ό Γκορμπατσώφ και άλλοι στενοί

Λιθουανία:

Η ιστορία γράφεται κάθε μέρα

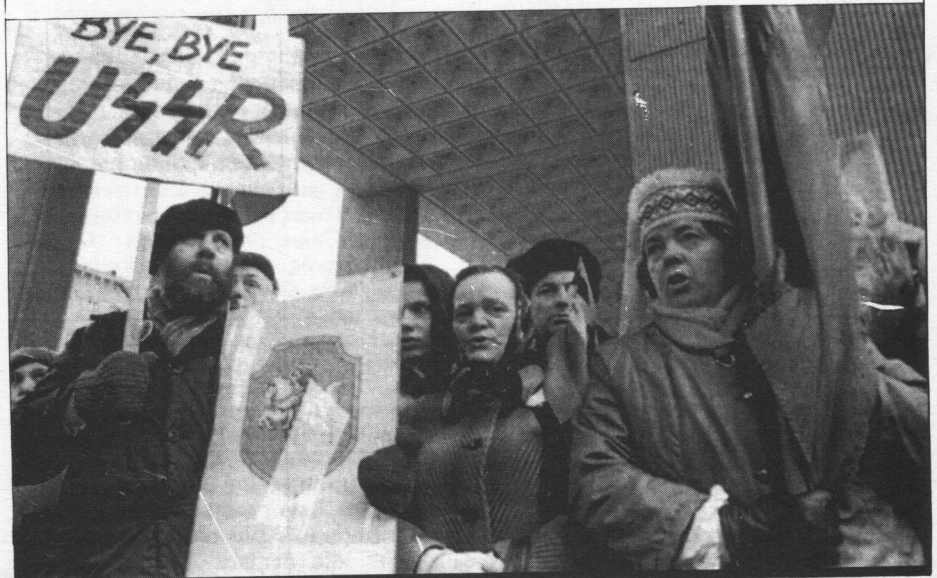
Όταν τά ξημερώματα του Σαββάτου 24 Μαρτίου, ή φάλαγγα των σοβιετικών άρμάτων μάχης διέσχισε τους δρόμους του Βίλνιους, πολλοί Λιθουανοί ξανάζησαν τον έφιάλτη της προσάρτησης της χώρας τους στην ΕΣΣΔ πριν πενήντα χρόνια. Οί κάτοικοι της όδοϋ Ζαλγκίρο όπου σταμάτησε τό μεγαλύτερο μέρος της φάλαγγας δεν αισθάνθηκαν τόσο τον φόβο στή θέα των τάνκς όσο την αίσθηση ότι βρίσκονται ξανά υπό κατοχή.

Αυτό τό μικρό έθνος των τριών εκατομμυρίων ψυχών στα παράλια της Βαλτικής δεν λείει να ξεχάσει την ταυτότητά του. Παρά την σύντομη περίοδο της ανεξαρτησίας τους οι Λιθουανοί έχουν βαθιά συναίσθηση της ιδιαιτερότητάς τους. Παρά τό γεγονός ότι τό Βίλνιους ήταν κάποτε πολωνική πόλη, ή χερσόνησος του Καλίνιγκραντ άλλαξε πολλές όνομασίες και κατόχους, ή λιθουανική γλώσσα είναι τό παλιό γνωστό ίνδοευρωπαϊκό ιδίωμα. Τό βιοτικό επίπεδο των κατοίκων δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από αυτό των υπολοίπων σοβιετικών, τό αντίθετο μάλιστα.

Από τό 1939 μέχρι τίς αρχές της δεκαετίας του '50 τό σταλινικό καθεστώς είχε να αντιμετωπίσει τό «άντάρτικο των δασών» τους ένοπλους Λιθουανούς που άρνιόνταν να άποδεχτούν τίς αποφάσεις που άλλοι πήραν για τό μέλλον τους. Μέσα σε δέκα χρόνια 700000 άτομα από τίς τρεις χώρες της Βαλτικής έχασαν τή ζωή τους. Στην ευρωπαϊκή ιστορία πολλές φορές οι συνοριακές γραμμές που καθορίστηκαν πάνω στό χάρτη χαραχτηκαν με πλήρη άδιαφορία και περιφρόνηση για τίς πολιτισμικές και έθνικές ιδιαιτερότητες ή συγγένειες αυτών που

υποχρέωναν σε άναγκαστικό χωρισμό ή συγκατοίκηση.

Πολλές έπιφυλάξεις άκούστηκαν για την άπαίτηση της Λιθουανίας να άποσχιστεί από την ΕΣΣΔ. Τό μέτωπο «Σαγιούντις» που άποτελεί αυτή τή στιγμή την δημοκρατικά έκλεγμένη εκπροσώπηση του Λιθουανικού λαού θεωρήθηκε και ήταν έθνικιστικό. Αυ-



συνεργάτες του διαβεβαίωναν σ' όλους τους τόνους ότι το ζήτημα θα λυθεί ειρηνικά και δεν υπάρχει καμμία πρόθεση για επιβολή στρατιωτικής λύσης, οι άλεξιπτωτιστές κατελάμβαναν την έδρα της Κεντρικής Έπιτροπής και άλλα δημόσια κτίρια και εισέβαλαν βίαια σε νοσοκομεία και ψυχιατρικές κλινικές για να συλλάβουν τους λιποτάκτες Λιθουανούς που υπηρετούσαν στον Κόκκινο Στρατό. Ο άρχηγός του Έπιτελείου στρατηγός Βαρένικοφ δηλώνει ότι εκτελεί διαταγές και ενεργεί για την τήρηση της συνταγματικής τάξης.

Η διαφορά από μία «κανονική» στρατιωτική επέμβαση είναι μάλλον τυπική. Σοβιετικά στρατεύματα σταθμεύουν μόνιμα στη Λιθουανία και οι άλεξιπτωτιστές απέφυγαν επιμελώς να εισβάλουν στο κτίριο του Λιθουανικού κοινοβουλίου. Περιορίστηκαν στα κτίρια που συμβολίζουν την σοβιετική κυριαρχία, το κτίριο του ανεξάρτητου πλέον κομμουνιστικού κόμματος και το Ίνστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού.

Αλλά δεν σταμάτησαν εκεί. Προκηρύξεις με την υπογραφή της οργάνωσης «Έντισβο» που εκπροσωπεί τη ρωσόφωνη μειονότητα ρίχτηκαν από σοβιετικά στρατιωτικά ελικόπτερα καλώντας σε συγκέντρωση κατά της ανεξαρτησίας. Τό 9% του πληθυσμού είναι Ρώσοι και Πολωνοί που μετανάστευσαν στη Λιθουανία λόγω των καλύτερων συνθηκών ζωής στην περιοχή. Η άβεβαιότητα και η ανησυχία που τους γέννησε ή προοπτική της ανεξαρτησίας της Λιθουανίας χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία κινήματος υπέρ της παραμονής της δημοκρατίας στην ΕΣΣΔ. Έπρόκειτο για μία καθαρή πρόκληση που πέρασε χωρίς συνέπειες.

Ο στρατός όμως παραμένει, έτοιμος για κάθε ενδεχόμενο και οποιαδήποτε στιγμή ο πόλεμος νεύρων μπορεί να μετατραπεί σε άνοιχτη επέμβαση. Αν η άντισυγκέντρωση της «Έντισβο» δεν προσέφερε αυτή την αφορμή μία άλλη μπορεί εύκολα να βρεθεί. Τό λιθουανικό λιμάνι της Κλαϊπέντα είναι μία από τις λιγότες εξόδους της ΕΣΣΔ προς τη Βαλτική και ναύσταθμος του σοβιετικού στόλου. Έπιπλέον κατοικείται στην πλειοψηφία του από Ρώσους.

Ο μόνος δρόμος είναι οι διαπραγματεύσεις για μία ειρηνική διευθέτηση του προβλήματος επανέλαβε αρκετές φορές ο Μπούς και άλλοι ανησυχούντες δυτικοί. Όμως κανείς δεν έσπευσε να αναγνωρίσει τό δικαίωμα στην αυτοδιάθεση της Λιθουανίας, παρά τό γεγονός ότι πολλά άπ' αυτά τά κράτη ούδέποτε αναγνώρισαν την προσάρ-

τησή της στην ΕΣΣΔ· τά συμφέροντα των μεγάλων ελάχιστες φορές συμπιπτουν μέ τό δίκαιο των μικρών. Τό δημοψήφισμα προτείνει έμμέσως ως λύση ό Γκορμπατσώφ αν προηγουμένως οι Λιθουανοί άποσύρουν τήν διακήρυξη τής ανεξαρτησίας τους. Οι Λιθουανοί άρνούνται νά θέσουν υπό αίρεση αυτό πού άποφάσισαν ένα μήνα πριν μέ τίς εκλογές για τό τοπικό Κοινοβούλιο. Αντιπροτείνουν τήν έναρξη διαπραγματεύσεων σε ούδέτερη χώρα (τήν Πολωνία ή τήν Ίσλανδία πρότεινε ό Λιθουανός αντιπρόεδρος). Δέχον-

ται τήν διατήρηση σοβιετικών στρατευμάτων στό έδαφός τους υπό μορφή παροχής διευκολύνσεων σε ξένη δύναμη και κατοχύρωση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων.

Ίσως κατά βάθος θά προτιμούσε νά μήν διαλέξει τίποτα από τά δύο. Αλλά δέν έχει πλέον τήν πρωτοβουλία των κινήσεων. Οι Έσθονοί μέ διαστακτικότερα βήματα βαδίζουν και αυτοί προς τήν ανεξαρτησία, τό ίδιο θά κάνουν και οι Λετονοί. Στη Βαλτική ή ιστορία γράφεται κάθε μέρα.

Θάνος Χατζόπουλος

Τιμισοάρα:

Η επανάσταση σε άπευθείας μετάδοση

Η άληθινή ιστορία για τήν Τιμισοάρα. Μέ αυτό τόν τίτλο ή γαλλική Liberation (4.4.90) μάς ξαναγυρίζει πίσω σε εκείνα τά τρομακτικά γεγονότα του Δεκεμβρίου του '89, πού στάθηκαν και ή άπαρχή τής ρουμανικής επανάστασης. Έκατό τόσες ημέρες μετά οι δημοσιογράφοι τής έφημερίδας μέσα από μαρτυρίες και συνεντεύξεις προσπαθούν νά ριξουν φώς στά γεγονότα, νά τά «δέσουν» μεταξύ τους, παρακολουθώντας μέρα τή μέρα, ώρα τήν ώρα, τό ξετύλιγμα τής αντίστασης τού λαού τής Τιμισοάρα, πού καταλήγει σε μία καθολική εξέγερση κατά τού καθεστώτος. Οι θρυλικές φιγοῦρες τής εξέγερσης, τής έμψύχωσης τού λαού δέν είναι μόνο ό ούγγρικής προέλευσης ιερέας Τόκες, πού ή Σεκουριτάτε θέλει νά τόν έξορίσει τριακόσια χιλιόμετρα πέρα από τόν ναό του, άλλα άπλοι άνθρωποι, εργάτες, υπάλληλοι, φοιτητές, νοικοκυρές. Αν στην άρχή τής διαμαρτυρίας βρίσκεται ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό γεγονός, ή άπαγόρευση νά ιερωγεί ό Τόκες, γρήγορα τό θρησκευτικό ζήτημα πολιτικοποιείται. «Γιατί δέν έχουμε νά φάμε; Γιατί δέν έχουμε φώς»; αναρωτιέται μία νοικοκυρά. Τό σύνθημα «κάτω ό Τσαουσέσκου», πού κάποιους τολμά νά φωνάξει έξω από τήν εκκλησία τού Τόκες βρίσκει τόν άπόηχό του στό «θέλουμε δημοκρατία». Ο παλιός έθνικός ύμνος των Ρουμάνων—Ρουμάνοι ξεσηκωθείτε— γίνεται τό τραγούδι τού έξεγερμένου λαού.

Η άλλη πλευρά άπαντά. Στην άρχή επί τό έργον βρίσκονται οι πυροσβέστες. Τόνοι νερού έξαπολούνται κατά των διαδηλωτών σε όλα τά σημεία τής πόλης, όπου πραγματοποιούνται αθόρμητες συγκεντρώσεις. Η στάση τού στρατού είναι άντιφατική. Άλλού πυροβολεί «στό ψαχνό», άλλού τά όπλα δέν έχουν σφαίρες. Οι φήμες όρ-

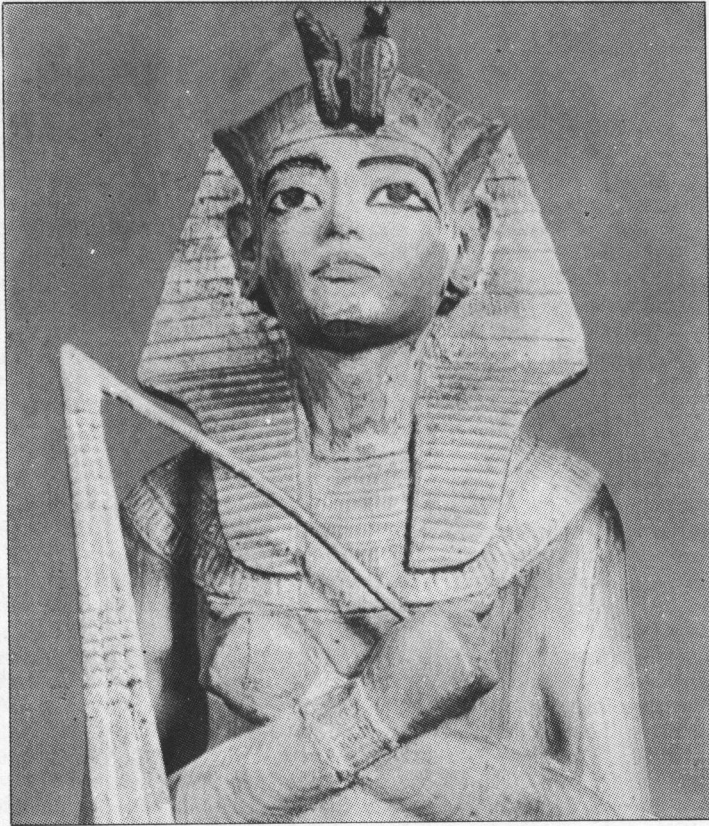
γιάζουν. Νεκροί, τραυματίες, συλλήψεις.

Οι Εύρωπαίοι μαθαίνουνε έκπληκτοι τά γεγονότα. Τό καθεστώς άντιστέκεται σκληρά, πνίγει στό αίμα τήν εξέγερση των κατοίκων τής Τιμισοάρα. Η εικόνα από τήν ανακάλυψη ενός κενοτάφιου στά περίχωρα τής πόλης, μέ πτώματα άκρωτηριασμένα, κάνει τό γύρο τού κόσμου. Πρώτο τό σοβιετικό πρακτορείο Τάς κάνει λόγο ότι δολοφονήθηκαν 800 παιδιά. Η ρουμανική και ή ούγγρική τηλεόραση μιλούν για 4.637 νεκρούς, 1282 τραυματίες, 13.214 συλλήψεις και για 7.613 καταδικασμένους σε θάνατο. Πρόκειται πραγματικά για μία πραγματική σφαγή πού επιβεβαιώνεται και από τό άρτι συγκροτηθέν «Έθνικό Συμβούλιο Σωτηρίας».

Τό κενοτάφιο τής Τιμισοάρα άπετέλεσε έτσι τήν άπαρχή τής Ρουμανικής επανάστασης. Στη Δύση ζήσαμε τήν «Επανάσταση σε άπευθείας μετάδοση» από τά διάφορα τηλεοπτικά κανάλια, τούς άνταποκριτές τους, τά ραδιόφωνα. Οι όδομαχίες στη Βουδαπέστη, και σε όλόκληρη τή χώρα, από τετράγωνο σε τετράγωνο, από πόρτα σε πόρτα, αύξησαν δραματικά τόν αριθμό των θυμάτων σε 50, 60 ή και 80.000.

Σήμερα όμως, τέσσερις μήνες άργότερα, όλοι γνωρίζουμε ότι τό κενοτάφιο τής Τιμισοάρα ήταν άνύπαρκτο. Ότι «στήθηκε» άκριβώς για νά άποτελέσει τήν άπαρχή τής εξέγερσης. «Στήθηκε» για νά πιστέψουν όλοι οι Ρουμάνοι, κι έμεις μαζί τους, ότι τά πάντα μπορούν νά συμβούν. Και δέκα έκατομμύρια νεκροί αν έλεγαν στους Ρουμάνους ότι ύπήρχαν, διηγείται ό δημοσιογράφος τής Liberation, θά γινόταν πιστέυτο, γιατί όλοι περίμεναν τό αφάνταστα χειρότερο. Ποιάς δέν θυμάται ότι ή πρώτη έδρα τού Συμβουλίου Έθνικής Σωτηρίας ήταν τό στούντιο τής ρουμανικής τηλεόρασης; Τά πάντα «σε άπευθείας μετάδοση», τά γεγονότα, οι δηλώσεις, τά σχόλια, ή παραμικρή γκρυμάτσα τού πρωθυπουργού Πέτρε Ρομάν άλλα συγχρόνως και οι φήμες. Και έδώ βρί-

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΓΚΩΤΙΕ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΥΜΙΑΣ



«... ποιος δε θυμάται το συμπόσιο του Φαραώ και το χορό των σκλάβων, και τη θριαμβευτική επάνοδο του στρατού, στην ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΥΜΙΑΣ; Η φαντασία του αναγνώστη νιώθει πως μεταφέρεται στο πραγματικό ανασαίνει το πραγματικό μεθάει με μια δεύτερη πραγματικότητα, δημιουργημένη από τη μαγεία της Μούσας».

(Γράμμα του Μπωντλαίρ στον Γκωτιέ)

Διάθεση:

1. ΠΑΤΑΡΙ, Χ. Τρικούπη 31, τηλ. 3602542.
2. ΠΡΟΟΔΟΣ, Μεσολογίου 5, τηλ. 3621001.
3. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ - ΚΑΝΑΚΗΣ. Ζ. Πηγής 2, τηλ. 3623113.
4. ΧΡΙΣΤΑΚΗΣ, Σόλωνος 81, Τηλ. 3607876.

Θεσσαλονίκη:

5. Α. ΠΟΥΛΟΥΚΤΣΗ & ΣΙΑ, Λασσάνη 9, τηλ. 285857.

ΚΑΛΕΝΤΗΣ Μαυρομιχάλη 5 - Τηλ. 3623553

σκειται μία ουσιαστική πλευρά του ζητήματος. Πώς ή διάδοση σκόπιμων και ψευδών ειδήσεων, ή επίσημοποίηση και ή νομιμοποίησή τους από την τηλεόραση και μέσα από επίσημα χείλη, επέδρασε καθοριστικά στο ίδιο τόξετύλιγμα των γεγονότων.

Ένα ουσιαστικό μάθημα. Νά κατανοήσουμε δηλαδή πώς στο ίδιο τόξετύλιγμα των γεγονότων, στήν ίδια τήν εξέλιξη της εξέγερσης σέ επανάσταση, υπήρξε και μία άθεατη πλευρά, αυτή της χειραγώγησης της σκέψης και των συναισθημάτων μας, της λογικής κατανόησης γιά τό τί ακριβώς συνέβαινε και της όργης μας. Ή δύναμη του «μέσου» στηρίχθηκε πάνω σέ «άληθινές εικόνες ψεύτικων πραγματικοτήτων» όπως επίσημαίνει ή Λιβερατιον μέ καθυστέρηση εκατό ήμερών, ζητώντας ταυτόχρονα συγγνώμη από τους αναγνώστες της γιατί και ή ίδια είχε πρωταγωνιστήσει σ' αυτή τήν τερατώδη υπερβολή.

Σήμερα γνωρίζουμε ότι τό τίμημα της εξέγερσης στοίχισε 639 νεκρούς και μερικές εκατοντάδες άγνοομένων. Μήπως όμως ή δλη εξέλιξη της κατάστασης μς επιτρέπει νά θέσουμε σέ άμφισβήτηση τήν καθολική αντίσταση του ρουμανικού λαού, νά θέσουμε τήν Ήπανάστασή του έντός εισαγωγικών; Και βέβαια όχι. Οι «λιγοστοί» νεκροί και άγνοούμενοι δέν τό επιτρέπουν σέ κανένα. Γιατί, αν άφήσουμε τό παιγνίδι των ΜΜΕ, εξακόσιοι νεκροί, Ένας νεκρός ή έβδομήντα χιλιάδες είναι εξίσου άβάσιμος φόρος αίματος.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

Κυκλοφορεί μετά τό Πάσχα

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

Δίμηνη Ήπιθεώρηση θεωρητικού πολιτικού διαλόγου. Κοινωνιολογία, Φιλοσοφία, Πολιτική

Έκδόσεις Διάλογος και Προοπτική
Μαυροματαίων 2, τηλ. 8222533

‘Η γιουγκοσλαβική διαδρομή

Ένα θλιβερό «παράθυρο» του
εκπαιδευτικού μας συστήματος

Τό Βήμα της
1ης ‘Απριλίου
κατόρθωσε να
τούς μετρήσει...
Σέ σχετικό
ρεπορτάζ
αναφέρεται ότι
από τις 4.000
μετεγγραφές
φοιτητών σέ
έλληνικά
πανεπιστήμια,
πού έκκρεμοῦν,
οί «3.350 ἔχουν
γίνει από
φοιτητές πού
πάσχουν (ὅπως
τουλάχιστον
ἐμφανίζονται
στά
πιστοποιητικά
πού ἔχουν
προσκομίσει)
από κατάθλιψη,
σχιζοφρένεια,
μελαγχολία,
καρκίνο καί
λευχαιμία»!

Συχνά, ἡ ἴδια ἡ αἴτηση ἀποκαλύπτει τό πρόβλημα. Κακογραμμένη, ἀπελπιστικά ἀνορθόγραφη, μέ σύνταξη καί ἔκφραση πού θά δικαιολογοῦσαν τήν ἀπόρριψη μαθητῆ τοῦ δημοτικοῦ. Ὁ λόγος τῆς ἐπιλογῆς τῆς «γιουγκοσλαβικῆς διαδρομῆς» παρουσιάζεται ἐκεῖ διαυγῆς. «Ὅσο κι ἂν θεωρηθοῦν μέτριες, ἀθλιες καί προβληματικές, οἱ εἰσαγωγικές ἐξετάσεις γιά τά ἐγχώρια Α.Ε.Ι, εἶναι ἀνυπέβλητο ἐμπόδιο ὡστόσο γιά τούς μή γνωρίζοντες γραφή. Συνήθως, γιά τή «φοίτηση» (γιά τήν ἐγγραφή) στά Α.Ε.Ι. τῆς γείτονος τό ἐλάττωμα αὐτό εἶναι ἀνευ σημασίας. Τά κάποια δολάρια πού θά πληρωθοῦν γιά τήν ἐγγραφή, τή βίζα καί τήν βραχύχρονη ἔστω παραμονή, εἶναι πιά ἀποτελεσματικό ἐπιχείρημα. Ἐξάλλου ὁ στόχος εἶναι πολύ περιορισμένος. Νά βεβαιωθεῖ, δηλαδή, ἡ ἐπιτυχία σέ ἓνα ἢ δύο μαθήματα πού, μέ τή βοήθεια «γραμματέων», δικηγόρων καί μεταφραστῶν θά ἀναβαθμιστοῦν ὡς τήν πολυπόθητη «ἐπιτυχία στά μαθήματα τοῦ πρώτου ἔτους» πού ὁ περί μετεγγραφῶν νόμος ἐπιβάλλει.

Στόν χώρο τῶν Τμημάτων Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας, τά μαθήματα αὐτά θεωρητικῶς εἶναι πέντε ἀλλά στήν πράξη ἓνα. Τό παράδοξο ἐξηγεῖται μέ μιά σειρά ἀναγωγῶν. Τό πρώτο ἀπό αὐτά ἔχει τίτλο «ἀρχές παλλαϊκῆς ἀμυνας» καί φυσικά ἀφορᾷ μόνο τούς Γιουγκοσλάβους: Κατά συνέπεια οἱ Ἕλληνες μποροῦν νά καταγράψουν ὡς ἐπιτυχία! Τό δεύτερο λέγεται «μαρξισμός καί σύγχρονη κοινωνία» καί οἱ πάντες πετυχαίνουν σ’ αὐτό μέ τόν σταθερό καί ἀναλλοίωτο βαθμό 6 (ἕξι). Ἀπό τά ὑπόλοιπα τρία, τά δύο μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς μαθήματα ἐπιλογῆς μέ δικαίωμα μεταφορᾶς στά ἐπόμενα ἔτη. Μέ βάση τή λογική τῆς ἀπλοποίησης, παύουν νά θεωροῦνται μαθήματα-τοῦ ἔτους καί δίπλα τους μιά χειρόγραφη ἐνδειξη δικαιολογεῖ αὐτόν τόν ἐξοβελισμό.

Τελικά, ἀπομένει ἓνα μάθημα. Στίς ἐνενηντά ἀπό τίς ἑκατό περιπτώσεις πρόκειται γιά τήν Προϊστορική Ἀρχαιολογία, ἡ ὁποία καί ἀναλαμβάνει μόνη τῆς νά ἐπικυρώσει τήν ἐπιτυχία τοῦ ὑποψηφίου «σέ ὅλα τά μαθήματα τοῦ πρώτου ἔτους», ὅπως ἄλλη χειρόγραφη προσθήκη προσδιορίζει. Ἡ μετεγγραφή γίνεται δυνατή καί ὁ πόλεμος τῶν αἰτήσεων μπορεῖ νά ἀρχίσει.

Γιά νά καλύψουν τά κενά λογικῆς πού παρουσιάζει αὐτή ἡ ἀναγωγή τῶν πραγμάτων στήν ἀπλουστευτική τους ἐκδοχή, οἱ αἰτήσεις παρουσιάζονται σίγουρες γιά τόν ἑαυτό τους καί μάλλον ἀπειλητικές γιά ἐκείνους πού θά ἀναλάβουν νά τίς ἐλέγξουν καί νά τίς ἱεραρχήσουν. «Ἡ μή ἔγκριση τῆς μετεγγραφῆς μου εἶναι ἀνεξήγητη» παρατηρεῖ ἡ μία. Ἡ μή ἀποδοχή τοῦ αἰτήματός μου, ψαρατρεῖ ἄλλη αἰτούσα, «...θά προκαλέσει στή συνείδησή μου τήν αἴσθηση τῆς ἀδικίας

καί τῆς ἀνίσης μεταχείρισης ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας καί τῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς Σχολῆς σέ βάρος μιᾶς νέας πού, παρά τίς δυσχέρειες πού ἀντιμετωπίζει, ἐπιθυμεῖ νά σπουδάσει καί νά συνεισφέρει μέ τίς δυνάμεις πού διαθέτει στό κοινωνικό σύνολο». «ΖΗΤΩ...», τονίζει μέ κεφαλαία μιά τρίτη αἴτηση, ἀτόμου πού ἀρχικά ἀπορρίφθηκε, «...νά γίνει δεκτῆ ἡ ἐνστασή μου αὐτή. Νά ἀκυρωθεῖ καί ἐξαφανισθεῖ (!) ἡ ἀπόφασή Σας (κεφαλαῖο παρ’ ὅλα αὐτά στό Σας!)... νά γίνει δεκτῆ ἡ αἴτησή μου...».

Μερικές φορές, ἡ ἀπειλητική διάσταση τονίζεται καί ἀπό τήν παρουσία δικηγόρου στήν ὅλη διαδικασία. Δικηγόρου πού, γιά παράδειγμα, ἀναλαμβάνει νά ἐξηγήσει στά μέλη τῆς ἐπιτροπῆς πῶς οἱ γονεῖς δέν φταῖνε γιά τήν ἀποστολή τῶν παιδιῶν τους στήν Γιουγκοσλαβία ἢ στήν Ρουμανία. Ἐνοχος ἦταν ἡ Ἀριστερά (!) τοῦ καιροῦ ἐκείνου πού τούς ἐπεισε ὅτι οἱ σπουδές εἶναι λαμπρές στίς χώρες τοῦ σοσιαλισμοῦ καί παγίδευσε ἔτσι τά παιδιά!! Θαυμάσιο ἐπιχείρημα πού συνοδεύει τά πιά συχνά καί μονότονα περί ἀσθενειῶν, ἀθλιας οἰκονομικῆς κατάστασης καί ἄλλα παρόμοια. Εἰδικά στό χώρο τῶν αἰτήσεων γιά οικονομικούς λόγους τό χάος προκύπτει μέ ἐντυπωσιακοῦς τρόπους. Τό σύνολο περίπου τῶν φορολογικῶν δηλώσεων πού ὑποβάλλουν παιδιά ἰδιοκτητῶν ταξί, ἀναφέρει εἰσοδήματα κάτω τῶν 500-700.000 τῶν χρόνων. Οἱ ἀγρότες ζοῦν —καί πληρώνουν γιά τά σπουδάζοντα στήν Γιουγκοσλαβία παιδιά τους— μέ ποσά κάτω τῶν 300.000 ἐτησίως (βεβαιώσεις τῶν προέδρων τῶν κοινοτήτων τους). Οἱ ἰδιοκτῆτες ἐστιατορίων ἢ πιτσαριῶν κ.λπ. παρουσιάζονται νά φυτοζωοῦν μέ 200-300 ἢ 500.000 τῶν χρόνο. Τελικά, ἂν προκύψει μέσα στόν ὠκεανό αὐτό τῆς ὑποκρισίας κάποιοι πραγματικά φτωχός, δύσκολα θά γίνει πιστευτός. Ἡ μικρομεσαία ἀθλιότητα ἔχει καί αὐτήν τήν τραγική παράμετρο. Τό ὅτι δηλαδή ἀπαγορεύει τήν ἀσκηση κοινωνικῆς πολιτικῆς, τόσο ἀναγκαίας μερικές φορές.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει μέ τίς —φέρουσες σφραγίδες νοσοκομείων τοῦ ΕΣΥ— ἱατρικές βεβαιώσεις. Εἶναι στατιστικά ἀδύνατο νά ὑπάρχει τέτοιο ποσοστό ἀναπήρων, παραμορφωμένων, διαβητικῶν, καρδιακῶν, προβληματικῶν, τέλος πάντων νέων! Φαίνεται ὅτι ἡ εὐκολη σφράγιση πιστοποιητικῶν δέν εἶναι ἀποτελεσματικό προνόμιο τῶν γιουγκοσλαβικῶν πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν... Ἄς ἀφήσουμε τέλος ἀσχολίασθη τήν πιά θλιβερή λιτανεία τῆς μετεγγραφικῆς περιπέτειας. Τά τηλέφωνα, τούς βουλευτές καί πολιτευτές, τούς «γνωρίζοντες τήν περίπτωση», τούς ἀπελπισμένους γονεῖς, τούς ὀργισμένους γιά τήν «κοινωνική ἀδικία» πού γίνεται στό παιδί συγγενεῖς. Τά κλάμματα, τίς ἀπειλές, τίς ὑστερικές κρίσεις. Ἐνταση καί πίεση σ’ ἓνα χώρο τόν ὁποῖο ὁ νομοθέτης ἀφήνει ἐκθετο σέ κάθε εἶδος ἐκβιασμό καί σέ κάθε εἶδος ἀπάτη.

Ἡ «γιουγκοσλαβική διαδρομή» εἶναι ὅμως θέμα πού ἀφορᾷ ἑκατοντάδες, ἴσως χιλιάδες ἄτομα. Δέν πρόκειται μόνο γιά παιδιά πού κατοικοῦν στίς βόρειες ἐπαρχίες τῆς χώρας, στή Θράκη, στήν Ἀνατολική Μακεδονία, στήν Ἡπειρο, στήν Θεσσαλία. Ἡ Κρήτη ἔχει καί αὐτή σημαντικό μερίδιο, ὅπως καί ἡ Ἀθήνα καί ἄλλες νεόκοπες «πανεπιστημιακές πόλεις» τῆς χώρας μας. Κοινωνικά, θά παρατηροῦσε κανεῖς

ὅτι ἡ διαδρομή αὐτή εἶναι ἀποκλειστικό περίπου προνόμιο τῶν «μικρομεσαίων» — ὅπως συμβατικά ὀνομάζονται — στρωμάτων. Ἀυτοκινητιστές, τεχνίτες (ὕδραυλικοί, ἐργολάβοι, κ.λπ., ὄχι ἀνειδίκευτοι), ἰδιοκτῆτες ἐμπορικῶν καταστημάτων (βενζινάδικα, πιτσαρίες, τουριστικά, συνεργεῖα αὐτοκινήτων, κ.λπ.), εἰσοδηματίες ἀκινήτων, μᾶλλον σέ τουριστικές περιοχές. Λιγότεροι, ὡς σπάνιοι, οἱ ἱερεῖς, οἱ δικηγόροι, οἱ μισθωτοί, οἱ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες. Σπανιότατοι οἱ δημόσιοι υπάλληλοι, οἱ ἐκπαιδευτικοί, τὰ ὅποια στελέχη. Ἡ «διαδρομή» ἔχει σαφή καὶ αὐστηρῶς καθορισμένα κοινωνικά ὄρια.

Ἴσως νά εἶναι ὑπερβολικά εὐκολή λύση ἡ ἀπόδοση εὐθῶν γι' αὐτήν τήν θλιβερή ὡς δραματική ὑπόθεση στό κράτος καί στόν νομοθέτη. Ὅπως ὅποτε κάποιες κοινωνικές τάξεις ἐξυπηρετοῦνται μέ τήν ἀνοχή καί τήν ἐνίσχυση αὐτῶν τῶν ἄθλιων διαδρομῶν ἀλλά, στό κάτω κάτω τό δημοκρατικό μας κράτος εἶναι γνωστό ὅτι ἀνήκει κατά τι περισσότερο στόν μικρομεσαῖο κοινωνικό χῶρο παρά σέ ὄλους τούς ὑπόλοιπους μαζί. Τολμῶ μάλιστα νά πῶ ὅτι εἶναι μᾶλλον πρὸς τιμὴν τοῦ νομοθέτη τό γεγονός ὅτι τόλμησε νά ἀφήσει κάποιες δυνατότητες στό πανεπιστημιακά τμήματα γιά ἀναχαίτιση ἢ ἔστω φιλτράρισμα τοῦ δυναμικοῦ αὐτοῦ ρεύματος.

Στήν οὐσία πρόκειται γιά ταξικές συμπεριφορές. Οἱ κοινωνικές αὐτές ὁμάδες πού (στά 1989, ἔτος Α' τῆς οικονομικῆς κρίσης) ἐπιβάλλουν στόν ἐφοριακό καί στό ἐπίσημο κράτος νά δεχτεῖ ὅτι τρέφουν οἰκογένεια καί Ι.Χ. (ἐπαγγελματικό φυσικά) μέ εἰσόδημα 300 ὡς 600.000 δραχμῶν τό χρόνο, θεωροῦν δικαίωμά τους καί καθήκον τους νά διευρύνουν τό πλέγμα τῶν κοινωνικῶν παροχῶν μέ τό ὅποιο τό κράτος — ὡς ἀπόρους καί δυστυχεῖς — τούς περιβάλλει, ὡς τήν παροχή ἰδιαίτερων προνομίων στόν ἐκπαιδευτικό μηχανισμό. Ὡς τήν παγίωση μηχανισμῶν πού θά τούς ἐπιτρέπουν νά προσπερνοῦν χωρίς κόπο τούς μηχανισμούς ἐλέγχου καί ἀξιολόγησης τῆς γνώσης πού τό ἔθnikό ἐκπαιδευτικό σύστημα ἐπιβάλλει. Ἔτσι, ἀπλά καί αὐθαίρετα, ὅπως ἀπλές καί αὐθαίρετες εἶναι οἱ φορολογικές τους δηλώσεις, τὰ σπίτια τους, οἱ σχέσεις τους μέ τήν ὑπόλοιπη κοινωνία. Κάτω ἀπό αὐτό τό πρίσμα, μᾶλλον ἡρωϊκές εἶναι οἱ προσπάθειες τῶν νομοθετῶν καί τῶν Ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων πού προσπαθοῦν ν' ἀναχαίτουν τόν χείμαρρο πού κυριαρχεῖ στόν γύρω κοινωνικό χῶρο. Καί εἶναι ἰδιαίτερα παράξενο (;) πού ἡ μητσοτακική Νέα Δημοκρατία τό μόνο πού βρίσκει νά πεί μπροστά σ' αὐτά τά φαινόμενα εἶναι μιά περίπου συκοφαντική ἐπίθεση σ' αὐτά ἀκριβῶς τὰ Ἰδρύματα καί σ' αὐτούς τούς περιοριστικούς κανόνες. Γίνεται ἔτσι σαφές πού κοινωνικά ἐπενδύει, εὐαγγελιζόμενη τήν «ἀνάπλαση» τῆς χώρας. Καί ἀκόμα σαφέστερο πρὸς τά πού θά μᾶς ὀδηγήσει.

Τελικά, ἡ «γιουγκοσλαβική διαδρομή», εἶναι μιά ἀκόμα ἐνδειξη γιά τή μορφή τῆς κοινωνίας μας, γιά τούς προσανατολισμούς τῆς κρατούσας πολιτικῆς, γιά τίς βαθιές ρίζες τῆς ἐξαθλίωσης. Ἐμπρός, λοιπόν, γιά νέες μικρομεσαῖες «λαϊκές κατακτήσεις»!

Γιῶργος Μαργαρίτης

Ὁ Πολίτης κινδυνεύει ἀλλά μπορεῖ νά σωθεῖ!

Φίλοι ἀναγνώστες, δέν εἶναι πρώτη φορά πού ὁ Πολίτης κινδυνεύει, γιατί οἱ καιροὶ χαλεποί, γιατί τὰ ἔξοδα δυσβάστακτα, τὰ χρέη μεγάλα. Ἄλλους πόρους δέν ἔχουμε παρά τή δουλειά μας, τή συμπάρασταση τῶν φίλων, τή συνδρομή τῶν ἀναγνωστῶν. Ὁ καλύτερος τρόπος νά βοηθήσετε εἶναι νά **γραφτεῖτε συνδρομητές**. Γιατί τὰ πλεονεκτήματα εἶναι πολλά. Παίρνετε τό περιοδικό στό σπίτι σας, δέν τό ψάχνετε, μάταια πολλές φορές, στά περίπτερα, ὅπου δέν μπορεῖτε νά τό βρεῖτε γιατί μοιράζονται λίγα ἀντίτυπα. Σέ μᾶς πάλι ἡ συνδρομή ἐπιτρέπει νά μειώνουμε τό τιράζ, νά τό κρατᾶμε κοντά στόν ἀριθμό τῶν πωλήσεων κι ἔτσι νά μειώνουμε τὰ ἔξοδά. Βέβαια, τό ταχυδρομεῖο ἄργει κάπως. Ὅμως ὁ **ΠΟΛΙΤΗΣ** δέν εἶναι περιοδικό ἐπικαιρότητας.

Ἄλλά ἐκτός τούτου:

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ ΠΡΟΣΦΕΡΕΙ

1. Ὅλα τὰ τεύχη του ἀπό τό 1 ἕως τό 100, (ἀπό τό 1976 ἕως τό 1989).
2. Ὅλα τὰ τεύχη τοῦ *Δεκαπενθήμερου Πολίτη*, (1 ἕως 75) ἀπό τόν *Νοέμβριο τοῦ 1983 ὡς τόν Νοέμβριο τοῦ 1986*.

Ὅλα αὐτά μόνο μέ 10.000 δρχ.

(σύν τὰ ταχυδρομικά γιά τήν τυχόν ἀποστολή τῶν τευχῶν μέ ἀντικαταβολή)

Μέ 10.000 δρχ. ὄχι μόνο προμηθεύεσθε ὄλο τό περιοδικό ἀλλά μᾶς βοηθήστε νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τό στόκ, τή στιγμή ἀκριβῶς πού ἔχουμε ἀνάγκη χρημάτων περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά.

Μπορεῖτε ἀκόμη νά προσφέρετε ὡς δῶρο σέ φίλους σας μιά συνδρομή στόν *Πολίτη*. Ἴσως εἶναι καλύτερο δῶρο ἀπό ἓνα βαζάκι ἢ ἓνα κεράκι.

Συνδρομές ἐσωτερικοῦ 12 τεύχη 2.500 δρχ.

Συνδρομές γιά τήν Εὐρώπη 12 τεύχη 3.000 δρχ.

Ἄλλες χώρες, 3.300 δρχ.

Φοιτητική ἐτήσια 1.500, ἐξάμηνη 800.

Γραφτεῖτε, λοιπόν, συνδρομητές στόν Πολίτη, μήν ἀμελεῖτε νά ἀνανεώσετε τίς συνδρομές πού ἔληξαν. Ἀρκεῖ μιά ταχυδρομική ἐπιταγή, παρόλο πού ὄλοι ἔχουμε κακές σχέσεις μέ τό ταχυδρομεῖο.

Τό περιοδικό ἔτσι μπορεῖ νά σωθεῖ.

ο Πολίτης.

Τό παρόν ως ιστορία

Σημειώσεις για τόν πασοκικό λαϊκισμό

Άνδρέα Πανταζόπουλου

Ο όρος λαϊκισμός τά τελευταία χρόνια έχει εισβάλλει στό πολιτικό μας λεξιλόγιο μέ απαιτήσεις κατανόησης τών κοινωνικῶν καί πολιτικῶν πραγμάτων, αποτελώντας συγχρόνως προνομιακό πεδίο τῆς πολιτικῆς ἀντιπαλότητας. Πολιτικό ἐργαλεῖο καί πολιτική στρατηγική για τά κόμματα, ἐννοιολογικό ἐργαλεῖο για τήν ἐπιστημονική κοινότητα, ἠθική κατηγορία για τό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὅρος αὐτός ἀποτελεῖ σήμερα τό μοναδικό ἐρμηνευτικό πλαίσιο τῆς συνολικῆς κίνησης τῆς κοινωνίας, καί συγχρόνως ἀνεξίτηλο στίγμα τῆς, τό καταραμένο τῆς ἀπόθεμα, ἀνεξάντλητη πηγή στρεβλώσεων καί ἀνομίας. Ἡ κοινωνία καί οἱ ἰθύνοντές τῆς σπεύδουν μέ μιά καταπληκτική ἀνεση νά ἀναγνωρίσουν τό πρόσωπό τους πού ξαφνικά καί ἴσως ἀναίτια τούς ἀποκαλύπτεται. Εἶναι αὐτή ἡ ἀνεση πού πρέπει νά μᾶς βάζει σέ ὑποψίες. Παραταῦτα ἡ ὁποιαδήποτε πολιτική σκοπιμότητα δέν πρέπει νά καλύπτει τήν ὑπαρξη τοῦ φαινομένου, τή διαδικασία ἀναπαραγωγῆς του, τούς λόγους δημιουργίας του.

Οἰ ἀπόπειρες ἀνίχνευσης τῶν στοιχείων πού συνθέτουν τό λαϊκιστικό φαινόμενο προσκρούουν καί σέ ἕνα δεύτερο ἐμπόδιο, αὐτή τή φορά καθαρά ἐπιστημολογικό. Ἐμπρός σέ ἕνα μεθοδολογικό χάος, ὅπου ἡ πιό μέτρια δημοσιογραφική παρατήρηση βρῖσκει τή θεωρητική τῆς νομιμοποίηση στόν πιό ἀγαρμπο ἐπιστημονικό ἐκλεκτικισμό, κάποιες ἀξιόλογες προσπάθειες, στήν καλύτερη περίπτωση, ἀντιμετωπίζονται μέ ἕνα γενικό σκεπτικισμό.

Ὅπως καί νά ἔχει, τό πρόβλημα ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει. Ἐνα πρόβλημα ἐξαιρετικά πολύπλοκο, σέ κάθε περίπτωση δυσνόητο τόσο ὡς πρὸς τίς αἰτίες ὅσο καί ὡς πρὸς τά ἀποτελέσματα πού παράγει, πού ἡ προσέγγισή του ἀπαιτεῖ, κατά τή γνώμη μου, δύο εἰδῶν τομείς: μία στό κοινωνικό καί μία στό πολιτικό ἐπίπεδο, ὅπως αὐτά διαμορφώνονται μετὰ τόν Ἐμφύλιο πόλεμο. Δέν νομίζω ὅτι πρέπει νά ἐπιμείνουμε στό γιατί ἐπιλέγουμε τόν Ἐμφύλιο πόλεμο ὡς ἀφετηρία. Ἐντούτοις πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ ἀπόψεις πού θά ἀναπτυχθοῦν στή συνέχεια δέν θεωροῦν τά μετεμφυλιοπολεμικά κοινωνικά καί πολιτικά δρώμενα ἐντελῶς ἀποκομμένα ἀπό τά ἀντίστοιχα τοῦ μεσοπολέμου. Βέβαια καμιά εὐθύγραμμη σχέση δέν ἐνώνει τά μέν μέ τά δέ. Τά χρόνια τῆς Κατοχῆς σημαδεύουν μιά ἀποφασιστική στροφή για τή μετέπειτα πολιτική καί κοινωνική ζωή τῆς χώρας, ἡ πρωτόβουλη δράση τῶν λαϊκῶν μαζῶν μέσω του ΕΑΜ, μέ πρωτοπόρους τούς κομμουνιστές καί το ΚΚΕ προαναγγέλλουν, ἄν ὄχι ἕνα ριζικά διαφορετικό μέλλον, τουλάχιστον, μιά σημαντική ἀνατροπή

τῆς μεσοπολεμικῆς τάξης πραγμάτων. Καί ὁμως βασικά στοιχεία ὀργάνωσης τῆς προπολεμικῆς πολιτικῆς ζωῆς ἐξακολουθοῦν νά διατρέχουν καί νά διχάζουν τόν κοινωνικό σχηματισμό. Ἐντελῶς ἐνδεικτικά μποροῦν νά ἀναφερθοῦν: ὁ θεσμός τῆς μοναρχίας, οἱ ἀπόπειρες μερίδων τῆς μεταπολεμικῆς πολιτικῆς τάξης για τήν ἰδιοποίηση προπολεμικῶν πολιτικῶν συμβολισμῶν (π.χ. βενιζελισμός) καί τέλος ὅσον ἀφορᾶ τό ἀριστερό μέρος τοῦ πολιτικοῦ φάσματος τήν ὀλοκλήρωση τῆς «μυλοσεβικοποίησης» του, ἄρα τήν ἀδυναμία του νά μολιάσει στό πραγματικό κίνημα τή μαρξιστική θεωρία.

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΕΩΣ ΤΟ 1967

«Ἐμεῖς» καί «αὐτοί»: Μέσα ἀπό αὐτές τίς δύο ταυτότητες τοῦ διπόλου εἰκονογραφοῦνται ὅλα τά πεδία τῶν ταξικῶν θέσεων ὅπως τίς βιώνουν οἱ λαϊκές τάξεις. Ἡ ἐπιλογή τοῦ ὄρου κατώτερες ἢ λαϊκές τάξεις δέν εἶναι ἀθῶα καί αὐτό για δύο λόγους. Πρῶτο, θεωρῶ ὅτι μποροῦμε νά μιλήσουμε για κοινή «κουλούρα» ἢ για «εἰδική» κοινωνική πρακτική αὐτῶν τῶν τάξεων ἰδιαίτερα κατά τή διάρκεια ἐκείνων τῶν περιόδων ὅπου ἡ συνολικότερη διάρθρωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς δέν ἐπιτρέπει τήν κατάκτηση ἐκ μέρους αὐτῶν τῶν τάξεων τῆς πολιτικῆς καί μορφωτικῆς τους ἀυτονομίας. Δεύτερο, ἡ ἐλληνική περίπτωση στήν περίοδο πού ἀνοίγει μετὰ τόν Ἐμφύλιο πόλεμο, καί ἀκριβῶς ἐξαιτίας του, συνιστᾶ μιά ὑποδειγματική περίπτωση ὅπου οἱ ταξικοί φορεῖς καλοῦνται νά ἀνασυσταθοῦν καί νά ἀναζητήσουν τούς ταξικούς δομικούς προσδιορισμούς τους.¹

Ὁ κόσμος τοῦ «ἐμεῖς» καί ὁ κόσμος τῶν «ἄλλων» περιγράφεται ἐξοχα ἀπό τόν Ρίτσαρντ Χόγκαρ στό ἔργο του Ἡ

1. Για τούς ὄρους ταξική τοποθέτηση, ταξικός δομικός προσδιορισμός, βλέπε: Ν. Πουλιαντζάς, *Οἱ κοινωνικές τάξεις στόν σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, 1982.



κοιτούρα του φτωχού.² Ο Ρίτσαρντ Χόγκακ παρουσιάζει όλη τη διαδικασία μορφοποίησης και έκφρασης της κουλτούρας των λαϊκών τάξεων της Άγγλιας μέ φόντο τόν περιβάλλοντα χώρο του πρώτου μισού του αιώνα μας. Ξερίζει νά καταγράψουμε τά βασικά στοιχεία πού συγκροτούν τήν κουλτούρα των λαϊκών τάξεων, όπως τά παραθέτει ο Χόγκακ, τό σύνολο δηλαδή των προκαταλήψεων, των δοξασιών και των αποφθεγμάτων πού θέτουν σέ λειτουργία ποικίλους μηχανισμούς κάθετων διχοτομήσεων και αποκλεισμών, μέ δυό λόγια να γνωρίσουμε μέ επιτυχία τή *λαϊκή ιδεολογία*, σπονδυλική στήλη της οποίας αποτελεί ή *βιωμένη εμπειρία*.

Ο κόσμος του «εμείς» των λαϊκών τάξεων συγκροτείται πάνω στην αδιάκοπη αντιπαλοτήτά του μέ τόν κόσμο των «άλλων», ο πρώτος προϋποθέτει τόν δεύτερο. Αυτός ο δεύτερος είναι ο κόσμος των αφεντικών, των αστυνομικών, των δασκάλων, των δικηγόρων, πού πάντα λένε ψέματα, των γιατρών, όλων αυτών πού κατέχουν μία οποιαδήποτε εξουσία, ακόμα και του χαμηλόμισθου υπαλλήλου της δημόσιας υπηρεσίας πού από τό γκισέ προστάζει «νά περάσει ο επόμενος», και πού στά μάτια των λαϊκών τάξεων φαντάζει σάν πράκτορας των «άλλων». Μίσος για τόν αστυνομικό, όχι γιατί είναι τό κατασταλτικό όργανο ενός συγκεκριμένου πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, αλλά γιατί είναι αυτός πού «μάς τραβάει απ' τ' αυτί», πού «πρακτορεύει τή ζωή μας». "Όλος αυτός ο απόμακρος κόσμος φαντάζει ξένος και έχθρικός. Σέ περίπτωση ανάγκης, προσωπικής ή οικογενειακής, θά πρέπει πρώτα νά απευθυνθούμε στους γύρω μας, πού είναι όμοιοι μέ εμάς και μόνο όταν «δέν πάει άλλο» νά προστρέξουμε σέ «αυτούς».

Μέσα από αυτόν τόν ανταγωνισμό, πού, ως τό επισημάνουμε, δέν έχει σχεδόν τίποτα νά κάνει μέ «συντροφική αγωνιστικότητα» και άλληλεγγύη των συνδικαλιστικών και πολιτικών ομάδων, δηλαδή παραμένει αρκετά μακριά από τήν πολιτική συνειδητοποίηση της κοινωνικής ένταξης, συγκρο-

τείται μέ τρόπο αϋθόρμητο, ή ιδιωτικό δπως θά έλεγε και ο άλλος, ή ταυτότητα του «εμείς»: Μέσα σέ αυτή τή συλλογικότητα μέσα σέ αυτό τό *χαώδες συνονθύλευμα σμιλεύεται ή «κοινή παραδοχή» (sens commun)* όπως έγραφε ο Γκράμσι, ή ιδεολογία των κατώτερων τάξεων. «Στηρίχθηκα στις δυνάμεις μου, δούλεψα μία δλόκληρη ζωή και δέν όφειλω σέ κανέναν τίποτα», «έτσι μπορώ και κοιτάζω τόν άλλον μέ ψηλά τό κεφάλι». Περηφάνεια και προκατάληψη, παλληκαριά, λεβεντιά και συγχρόνως δυσπιστία για κάθε τί πού ξεφεύγει από τή σαφώς χαραγμένη ιδεολογική περίμετρο. Σεβασμός στον «σοφό», είτε είναι γιατρός, είτε είναι καθηγητής, πάντα είναι ένας «κύριος» αλλά συγχρόνως δυσπιστία απέναντι σέ αυτό πού όνομάζουμε κουλτούρα: «Σέ τί χρησιμεύουν τά βιβλία; Νομίζεις ότι αν τά διαβάσεις θά γίνεις πιο εύτυχημένος; Έρωτήματα πού τίθενται σέ κάθε είκαιρία και πού προδίδουν τίς ανησυχίες των «κοινωνών θνητών». *Ό κοινός, ο μέσος άνθρωπος, είναι τύπος νορμάλ: κυριολεκτικά συνιστά τόν ιδεότυπο της κουλτούρας των λαϊκών τάξεων.*

Θά συνιστούσε μεγάλη παράλειψη αν μέσα από τήν καταγραφή των στοιχείων πού συνθέτουν τό μικρόκοσμο των πρακτικών των λαϊκών τάξεων δέν αναφερόμαστε στό διαπλαστικό ρόλο της *ιδεολογίας της προόδου* και στα αποτελέσματα πού παράγει. Η άμφισημία της έννοιας της προόδου συναντά μία ποικιλία υποδοχών από τους φορείς της λαϊκής κουλτούρας, όπου στην πλειοψηφία των περιπτώσεων παράγει ένα έκρηκτικό μείγμα ήρρασιοναλισμού και κοινωνικού άρχαϊσμού. Οι κατώτερες τάξεις άπαντούν στις προκλήσεις της έννοιας, έκλαμβανόμενης ως φυσικής εξέλιξης άλλοτε

2. Richard Hoggart, *La culture du pauvre*, Minuit, 1981. Βλέπε ιδιαίτερα τά κεφάλαια "Eux" et "nous" (κεφ. 3), *Le réalisme et la réalité quotidienne* (κεφ. 4), *Un materialisme honnête* (κεφ. 6).

καλοδεχόμενης άλλοτε ἀπειλητικῆς ἀνάλογα μέ τή συγκυρία, καί μέ βάση τά μορφωτικά τους ἀποθέματα. Αὐτή ἡ λειτουργία πρακτικῆς πρόσληψης τῆς ἐννοίας «πρόδοτος», πού ἐνέχει σαφῶς τή διάσταση τῆς ἀνανέωσης, τῆς ἀναθεώρησης καί ἴσως τῆς ἀνατροπῆς πάγιων συνιστωσῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, στήν περίπτωση ἐνσωμάτωσής της στό νέο, ὑπό διαμόρφωση σῶμα τῶν κοινωνικῶν καί μορφωτικῶν πρακτικῶν τῶν κατώτερων τάξεων, δέν ἀποτελεῖ μιά εὐθύγραμμη καί εὐκόλα ἀναγνώσιμη διαδικασία. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Χόγκαρ:

«οἱ "νέες ιδέες" δέν ἐπηρεάζουν τά μέλη τῶν λαϊκῶν τάξεων ὡς ιδέες· αὐτές οἱ ιδέες δρῶν ὡς κλισέ πού υιοθετοῦνται στό βαθμό πού μποροῦν νά περάσουν ὡς παραλλαγές τῶν παραδοσιακῶν κλισέ μέ λειτουργία τήν ἐπανεξασφάλιση ἢ μιά (νέα) κοσμοαντίληψη».

Βρισκόμαστε ἴσως στήν καρδιά τοῦ προβλήματος πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἡ σχέση πού ἐγκαθίσταται ἀνάμεσα στό παραδοσιακό καί τό ἀνανεωτικό στοιχεῖο συνιστᾷ μιά τομή στήν κοινωνική καί μορφωτική πρακτική τῶν κατώτερων τάξεων καί βρίσκεται στή βάση εἴτε ἐνός περιρρέοντος λαϊκοῦ κουλτουρισμοῦ εἴτε μιάς προοδευτικῆς, ἐξελικτικῆς (ἄραγε καί ὀρθολογικῆς;) πορείας εἴτε τέλος μιάς οὐτοπικῆς προοπτικῆς, μέ τήν πύο σκληρή σημασία τοῦ ὄρου.

Δέν θά συνεχίσουμε γιά τήν ὥρα αὐτό τό σύντομο ὀδοιπορικό. Ἄς συγκαταθήσουμε δύο πράγματα: α) Ἡ κουλτούρα τῶν λαϊκῶν τάξεων εἶναι ἀδύνατο νά ὑποστασιοποιηθεῖ ἐάν δέν θέσει σέ λειτουργία ἕνα σύστημα ἀποκλεισμῶν μέ προσδιοριστικό στοιχεῖο τήν κάθετη διαίρεση τῆς κοινωνικῆς ὕλης, τοῦ πολιτισμοῦ ἐγγένει.

Ἀν αὐτό τό σύστημα τῶν ἀποκλεισμῶν πού τίθεται σέ λειτουργία ἀποτελεῖ τό κυρίαρχο στοιχεῖο ὡς πρὸς τή δόμηση τῆς λαϊκῆς κουλτούρας, τό καθοριστικό στοιχεῖο ἐννοηματοῦνται μέσα ἀπό τήν *ιδεολογία τῆς προόδου* μέ προσδιοριστική συνιστώσα της ἕνα ἄκραιο καί θολό ἐξισωτισμό, ἐκδημοκρατισμό, σχεδόν οὐτοπικό.

Ἡ κατάσταση τῶν κατώτερων τάξεων στή μετεμφυλιακή Ἑλλάδα ἐνῶ μπορεῖ ἄνετα νά ἀναγνωρισθεῖ στό παραπάνω σχῆμα ταυτόχρονα τό ἐμπλουτίζει μέ ἄλλους δύο παράγοντες κρίσιμης σημασίας. Ἡ λαϊκή κουλτούρα γονιμοποιεῖται πάνω στή μήτρα τοῦ δεύτερου μεγάλου μεταναστευτικοῦ κύματος πού γνωρίζει στόν εἰκοστό αἰῶνα ἡ ἑλληνική κοινωνία ἀπό τή μιά πλευρά καί σέ ἕναν ἐκ νέου σχεδιασμό τοῦ χώρου τοῦ ἐδάφους, πράγμα πού παραπέμπει σέ μιά νέα ἀπόπειρα ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπό τήν ἄλλη πλευρά. Ἡ μετανάστευση καί ἡ ἐκ νέου χωροθετική διευθέτηση ἀφοροῦν τό σύνολο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἔστω καί ἂν ἰδιαίτερες περιφέρειες τοῦ πάσχουν περισσότερο. Ἡ οὐσία εἶναι ὅτι οἱ δύο αὐτές διαδικασίες, σχεδόν παράλληλες, σύγχρονες ἢ μιά τῆς ἄλλης, παραγωγός νοήματος ἢ μιά γιά τήν ἄλλη, μέ ταυτόσημο ἰδεολογικό πυρήνα, ἀντανακλοῦν αὐθεντικούς τρανταγμούς τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Δέν πρόκειται γιά σχῆμα λόγου, γιά ὑπερβολή.

Πέρα ἀπό τίς κοινωνιολογικές ἐρευνες³ —πού δείχνουν ἐξαιρετικά πειστικά ὅτι τό μεταπολεμικό μεταναστευτικό κύμα χαρακτηρίζεται ἀπό τό στοιχεῖο τῆς μονιμότητας ἐγκατάστασης τῶν ἀποδημούντων, κυρίως γιά τίς ὑπερπόντιες χῶρες, ὅτι κατά τό 1965 μεταναστεύουν οἱ 14 στούς 1000 κατοίκους, ὅτι κατά τήν περίοδο 1955-57 οἱ 8 στούς 10 μετανάστες ἦταν ἡλικίας 15-44 ἐτῶν ἐνῶ γιά τήν περίοδο 1955-61 καί ὅσο ἀφορᾷ τήν ἐσωτερική μετανάστευση τό 65% ἦταν ἡλικίας 15-44 ἐτῶν— ὑπάρχει ἡ συναισθηματική φόρτιση πού συνοδεύει τήν ἐξαγωγή τῆς φτηνῆς ἐργατικῆς δύναμης πρὸς

τή Δύση, καί πού πλαισιώνει μιά σειρά ἀπό ἀναδυόμενες πρακτικές στό διαπροσωπικό ἢ στό συλλογικό ἐπίπεδο. Πίσω ἀπό τούς στεγνοῦς ἀριθμούς καί τά ποσοστά τῶν ἐμπειρικῶν ἐρευνῶν ἀναδύεται μιά χῶρα σχισμένη σέ πολλά κομμάτια ὅπου οἱ κάτοικοί της μάταια ἀναζητοῦν νά πραγματώσουν τό προσωπικό τους «σχέδιο», τήν ἀτομική τους τροχιά συνυφασμένα μέ τήν «ἀνάπτυξη» τοῦ τόπου «τους». Καί ὅπου αὐτό «ἐπιτυγχάνεται» παράγει τή χαμοζωή τῶν προαστίων τοῦ Πειραιᾶ, ἀλλά καί τῆς Ἀθήνας, τοῦ Θριάσιου Πεδίου ἀλλά καί τήν «ἐγγενή» ἀποανάπτυξη τῆς ὑπαίθρου. Ὁ Θανάσης Βαλτινός, σέ πρόσφατο ἔργο του,⁴ παρουσιάζει μέ τόν πύο ἀνάγλυφο τρόπο ὅλο τό μαρτυρικό ὀδοιπορικό τῶν λαϊκῶν τάξεων. Ἐνας ὀλόκληρος κόσμος παίρνει τίς τύχες στά χέρια «του», ἀναλαμβάνει νά λύσει ὁ μόνος του τό μετεμφυλιοπολεμικό γόρδιο δεσμό τῆς κρατικῆς ἀπάθειας, ἀδιαφορίας καί λησμονιᾶς ἀπέναντί του, μέ μιά «φυγή πρὸς τά ἐμπρός».

Ἐν Λαρίσῃ τῇ 19ῃ Μαρτίου 1960

Σεβαστέ κύριε ἀντιπροσωπάρχα,

Ἐμαθα πῶς παίρνετε ἀνθρώπους γιά τήν Αὐστράλια ἀπό μιά κοπέλα πού φεύγει καί αὐτή καί εἶναι παντελονοῦ. Σᾶς παρακαλῶ, ἂν παίρνετε ἀκόμα νά μου γράψετε τί χαρτιά νά φτιάξω. Εἶμαι 36 ἐτῶν ὀρφανή γονέων. Ἡ δουλειά μου εἶναι ὑφάντρια καί νοσηλεύτρια, ὡς ἀδελφῆ νοσοκόμα. Δεκατέσσερα χρόνια στό ἐργοστάσιο Καλαμοχέρα ὅπου σταμάτησα λόγω ἀνικανοποίητου μιστοῦ καί τέσσερα χρόνια σέ κλινική.

Περιμένω ἀπάντησή σας μέ δια τά ἀπαιτούμενα δικαιολογητικά πρὸς ἐγγραφή στούς καταλόγους σας καί ἂν εἶναι δυνατόν τό γράμμα συστημένο γιά νά μή χαθεῖ. Διότι ἐπείγομαι νά μεταναστεύσω.

Μετά τιμῆς

Δεσποινίς Μαρία Θωμᾶ Καραγεωργίου

Ἐν Μακρωνᾷ στίς 16 Αὐγούστου 1962

Πρὸς
τὴν Διακυβερνητικὴν Ἐπιτροπὴν
Μεταναστεύσεως ἐξ Εὐρώπης
Σοφοκλέους 1, β' ὄροφος
Ἀθήναι

Κύριε ἀντιπρόσωπε εὐρέσεως ἐργασίας, σᾶς παρακαλῶ ἀπαντήστε στίς ἐρωτήσεις μου. Ὁ υἱός μου Ἀντώνης Δασκαλάκης ἐφυγε γιά τήν Αὐστράλια πρὸ δύο μῆνες. Ἐχω ἀκόμη τρία ἀγόρια. Ὁ μικρότερος εἶναι δεκαεῖς ἐτῶν καί θέλει πάση θυσία νά φύγει, νά πάει μέ τόν ἀδερφό του. Τῶν Ἀντῶν μου τόν ταχτοποιήσατε στήν πολιτεία τῆς Αὐστραλίας πού τή λένε Μελβούρνη. Ἐάν γίνεται καί μέ τόν μικρό μου γιό νά πάει στήν ἴδια πολιτεία, γράψτε μου.

Ἐχω ἄλλα δύο παιδιά πρὸς μετανάστευσιν, ὁμοῦ αὐτοὶ θέλουν νά διαπραγματευτοῦνε ἂν δίνουνε ἀγροτικά χτήματα, πρῶτα. Αὐτοὶ εἶναι ὀδηγοὶ τρακτέρ καί θέλουν χωράφια νά ἀποκτήσουν δικά τους, καθὼς λένε ὅτι δίνουνε ἐκτάσεις ἐκεῖ, νά τίς καλλιεργήσουν καί νά τίς δενδροφυτέψουν. Οἱ γιοί μου ἔχουν αὐτὴ τὴ βλέψη. Ὅμως νά εἶναι καί πλησίον σέ ἀμαξωτό ὁδὸ ἢ σιδηροδρομικὸ σταθμὸ τὰ χτήματα, μὴ τυχόν καί τὰ δίνουνε στά ἀπέραντα τῆς Αὐστραλίας καί τότε πιά θά εἶναι ἀχρηστα.

Σᾶς παρακαλῶ πολὺ διευκρινήστε μου τὴν ἀλήθεια
Ἐτερον δέν ἔχω, σᾶς χαιρετῶ

Γεώργιος Δασκαλάκης

Ἐν Καστρίῳ τῇ 21ῃ Ἰανουαρίου 1965

Ἀγαπημένε μου ἀντρα Νικόλα,

Εἴμαστε καλά. Καί τὰ παιδιά καλά εἶναι. Ἐγὼ πολεμῶ νά τά γυρίζω καί μέχρι τώρα τά καταφέρνω. Μόνο τό χωράφι στή

3. Ἡρα Ἐκμε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλινόσθησης*, ΙΜΕΟ/ΕΑΗΜ, Ἀθήνα, 1986.

4. Θανάσης Βαλτινός, *Στοιχεῖα γιά τὴ δεκαετία τοῦ '60*, Μυθιστόρημα, ἐκδ. Στιγμῆ, 1989.

Χούνη είναι ο τέταρτος χρόνος που τό έχουµε αφήσει χέρσο και είναι κρίµα. Έχει αγριέψει, που ήτανε τί πράµα όταν τό περιποιόσουνα, και δλοι τό ζήλευαν. Άν δέν έρθεις νά τά σκάψεις μέχρι τη Λαμπρή θά βάλω εργάτες, νά µπούν μέσα και ό κόσµος άς πεί ό, τί θέλει. Δέν έχω άλλα νά σου γράψω και λάβε το ύπόψη σου.

Ή γυναίκα σου
Χρυσάνθη

21 Φλεβάρη 1965

Χρυσάνθη,

Έγώ τό γράµµα σου τό κατάλαβα αλλά έσύ που τό έγραψες κατάλαβες τί έγραψες; Ή νοµίζεις ότι έγώ ήρθα έδώ νά διασκεδάσω και νά περάσω τόν καιρό µου; Σίς πέντε τό πρωί ξυπνάω και έξω είναι πίσσα, και τό βράδυ που σκολάω πάλι πίσσα είναι. Γιά νά μή σου πώ που µ' έπιασαν και μέ φοβέρισαν γιατί χαλάω τήν πιάτσα μέ τίς ύπερωρίες που δέχοµαι νά κάνω. Έγώ δουλεύω δώδεκα και δεκαπέντε ώρες, ούτε νά σάς σκεφτώ δέν έχω καιρό. Και για ποιόν δουλεύω, Χρυσάνθη; Σέ παρακαλώ νά τό σκεφτείς αυτό, άσε που κοντεύω νά χάσω τήν ύγεία µου. Και νά κάνεις ύποµονή όπως κάνω και έγώ, γιατί άν γυρίσω και δέν βρώ τό σπίτι µου, θά είναι δικό σου τό κρίµα. Άλλο δέν έχω νά σου γράψω, σάς φιλω γλυκά έσένα και τά παιδιά µας.

Μέ αγάπη
Νικόλας

Έν Καστρίω τή 16.3.1965

Νικόλα, Νικόλα. Νά τό σκεφτώ που σκοτώνεται στη δουλειά αλλά έγώ δέν σέ θέλω νά µου γυρίσεις σακάτης. Ούτε θέλω νά καταντήσω σάν τή θεία σου που τή στέγνωσε ή μοναξιά, τριάντα δύο χρόνια νά περιµένει. Θυµήσου μονάχα τί µου έλεγεσ όταν παντρευτήκαµε, ότι δέν θά μέ αφήσεις ποτέ µοναχή. Και τί νά τό κάνω που µου στέλνεις και έχω νά πάρω παπούτσια και τσάντα και κοιµάµαι στό διπλό µας κρεβάτι σάν κούτσουρο;

Άν ως τή Λαμπρή δέν έρθεις, έγώ τό τρίτο παιδί θά τό κάνω Νικόλα, δέν ξέρω μέ ποιόν, αλλά έσύ νά τό ζήρεις.

Τά παιδιά σέ χαιρετάνε και σέ φιλάνε και έγώ ή γυναίκα σου.

Χρυσάνθη

Μιλτιάδης Μπέλος
Μανχάταν Χόσπιταλ
Νιού Γιόρκ, Νιού Γιόρκ
U.S.A

24 Μαΐου 1966

Ό κάτωθι ύπογεγραµµένος Μιλτιάδης Μπέλος εκ Χειµάρας Βορείου Ήπειρου, παρακαλώ τήν άνωτέρω όργάνωσιν μεταναστεύσεως νά μέ πληροφορήσει τό πώς θά ήµπορέσω νά επιστρέψω στην Έλλάδα. Ζήτω ή Έλλάς.

Γεράκιον, 4 Αύγούστου 1968

Άξιότιµε κύριε Διευθυντά,

Διά τής παρούσης έπιστολής µου έρχοµαι νά σάς πληροφορήσω τά κάτωθι διά τήν εύρυθµον λειτουργίαν τών ύπαλλήλων του κράτους, ώστε νά βοηθήσουµε δλοι τό κοσµοσωτήριον έργον τής Έθνικής Κυβερνήσεως.

α) Έάν εξεδόθη πιστοποιητικό άπορίας εις τόν Γεώργιον Έπαµ. Μαγαζιώτην ή αδελφόν αυτού Ίωάννην διά μετανάστευσιν, τούτο στερείται νοµιµότητα και είναι πλαστόν διότι γνωρίζω, ως εφημέριος τής ένορίας εις τήν όποιαν κατοικούν, ότι δέν είναι άποροι.

β) Οι ως άνω αδελφοί τυγχάνουν αλητόπαιδες, κακού χαρακτήρα και βαθιά αντίθετου, κομμουνιστικού πολιτεύµατος, και θά ήτο μάλλον καλόν νά μήν τούς επιτραπή ή μετανάστευσις διά τόν φόβον μεταδόσεως του μικροβίου και εις άλλας χώρας.

Μετά πλείστης εκτιμήσεως

Βασίλειος Ραµαζάνης
εφημέριος Ίερού Ναού Άγίου Γερασίου

Μέσα από τήν τραγικότητα και τήν ήλπαρότητα συγχρόνως, που αυτές οι έπιστολές άποκαλύπτουν γίνεται φανερό ότι αυτοί που ύφίστανται τήν έπίσηµη κρατική άδιαφορία άντιστέκονται. Τό φαινόµενο αυτό τής άντίστασης θά φανεϊ όχι μόνο πιο καθαρά αλλά και θά άποτυπώσει τά ίχνη του στόν έποικισµό του περιβάλλοντος χώρου τής Πρωτεύουσας από τίς λαϊκές τάξεις. Τό δεύτερο έσωτερικό μεταναστευτικό κύµα θά µπολιάσει μέ τή δική του κοινωνική διάσταση τό αντίστοιχο µεσοπολεµικό μέ τή σύνθετη έθνική και ταξική εικονογράφηση. Άναµφισβήτητα βρισκόµαστε σέ ένα κρίσιµο σηµείο ως πρός τήν κατανόηση του ιδεολογικού κόσµου τών κατώτερων τάξεων. Άν ή βιωµένη έµπειρία άποτελεί συστατικό στοιχείο τής λαϊκής ιδεολογίας, στην έλληνική περίπτωσιν ή άντιστασιακή πρακτική είναι ή κυρίαρχη µορφή που προσλαµβάνει ή κουλτούρα τών κατώτερων τάξεων.

Έντούτοις αυτή ή άντιστασιακή πρακτική παραµένει ενστικτώδης. Είναι αυθόρμητη κίνηση ζωής, µιά άµυντική στάση τών κατώτερων τάξεων άπέναντι στόν µαρασµό και τήν άθλιότητα που ή κρατική άδιαφορία τούς επιφυλάσσει. Άθόρυβα αλλά σταθερά, μέ ύπόγειους ρυθµούς µορφοποιείται ένα νέο κοινωνικό ύποκείµενο, ό λαός. Αυτό που χαρακτηρίζει τό νέο κοινωνικό ύποκείµενο είναι ότι συγκροτείται μέσα από τή σφοδρή αντιπαλότητά του προς τό Κράτος. Ό λαός δέν δημιουργείται μέσα από µιά, σύνθετη ούτως ή άλλως, διαδικασία ανάπτυξης τών βασικών λειτουργιών του έλληνικού σχηµατισµού αλλά στό περιθώριό του. Δύο άσυμφιλίωτοι κοινωνικοί κόσµοι διασταυρώνουν τά πυρά τους, οι ταυτότητες «εµείς» και «αυτοί» δέν νοούνται έτσι απλά ως ή µια προϋπόθεση τής άλλης, αλλά χρωµατίζονται μέσα από τήν άναίρεση του ενός από τούς δύο πόλους: ή αντιπαράθεση συνιστά µιά άτυπη πολεµική σύρραξη. Τά άγία χαρακτηριστικά τής κουλτούρας τών λαϊκών τάξεων, όπως τά παρουσιάζει ό Ρ. Χόγκαρ, κοινωνικοποιούνται µαζικά, επιφορτίζονται τραγικά, προκαλούν κοινωνικές εντάσεις, µορφοποιούν πλέον πολιτικές ταυτότητες. Τό κοινωνικό ρήγµα βηµατοδοτεί στό εξής τίς εξελίξεις. Τό όποιοδήποτε άντιστασιακό διάβηµα ενός λαϊκού ύποσυνόλου —ποιός δέν µπορεί έδώ νά άναγνωρίσει τήν πρωτοποριακή δράση τών οικοδόµων κατά τή διάρκεια τής δεκαετίας του '60;— έγγράφεται κυριολεκτικά στό επίκεντρο του συνολικότερου λαϊκού διαβήµατος. Μέ άλλα λόγια, ή εργατική ταυτότητα συγχέεται μέ τή λαϊκή και μόνο στα πλαίσια τής τελευταιάς κατακτά τόν πρωτοποριακό της ρόλο. Δέν πρόκειται δηλαδή για τήν άνάδυση µιάς κάποιας εκκεντρικής κοινωνικής φιγούρας που άνέλαβε τό καθήκον τής καθοδήγησης τών ύπόλοιπων λαϊκών στρωµάτων αλλά για τή συγκεκριµένη µορφή μέ τήν όποία οι κατώτερες τάξεις στό σύνολό τους παρουσιάζονται επί σκηνής.

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΕΩΣ ΤΟ 1967

«Ό κομμουνισµός κάνει κατασκοπεία.
Άρα άφού έσείς είσθε κομμουνιστάι,
είσθε κατάσκοποι».

Άπόφαση Στρατοδικείου Άθηνών, Άπρίλιος 1960

Ἡ παραπάνω ἀπόφαση⁵ δέν συνιστᾶ ἀπλά καί μόνο τόν κοινό τόπο σκέψης καί δράσης τοῦ κράτους καί τῶν κυρίαρχων τάξεων κατά τή μετεμφυλιακή περίοδο ἀλλά σηματοδοτεῖ τόν πολιτικό καί ἰδεολογικό πυρήνα τῆς συγκρότησής τους, καί συγχρόνως διατυπώνει μέ ἐκπληκτική σαφήνεια τή σταθερή πολιτική γραμμὴ πλεύσης τους. Παράλληλα μαρτυρεῖ τὸ πολιτικό καί ἰδεολογικό βᾶρος τοῦ Στρατοῦ στὴ διευθέτηση τῆς κοινωνικῆς ἀντιπαλότητας. Πράγματι ὁ ἀντικομμουνισμός διαποτίζει κάθε δημόσια κίνηση τῶν κυρίαρχων τάξεων ἀποτελώντας τὸ δόγμα τους, τὴν κοσμοαντίληψή τους, πού καλεῖται νά ἐφαρμοσθεῖ μέ ὅποιοδήποτε τίμημα. Τὸ κράτος δέν συμβολίζει τὴ «γενικὴ θέληση», ἀλλὰ τὴ θέληση καί τὸ λόγο τῶν ὀλίγων, ὧσων τὸ προσεταιρίζονται. Ἡ θεωρία τοῦ «ἔσωτερικοῦ ἐχθροῦ» ἐμπεριέχει τόσο τὴν ἀντιθεσμικὴ ὅσο καί τὴν ἐξω-θεσμικὴ λειτουργία τῶν κυρίαρχων: ἡ σειρά τῶν «πράξεων τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου» —αὐτὴ ἡ ἐξωσυνταγματικὴ διαδικασία— ἐρχεται νά συμπληρώσει τὸ ...κενὸ πού ὁ «ἀναγκαστικός νόμος» 509 ἄφηνε. Μὲ δύο λόγια, ἡ ὀλοκληρωτικὴ σχεδὸν ἀπορρόφηση τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἐκτελεστικὴ ἔκανε φανερό ὅτι ὁ Ἐμφύλιος πόλεμος συνεχιζόταν μέ ἄλλα μέσα. Ἡ θέση ἐκτός νόμου τοῦ ΚΚΕ συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐπικράτηση τῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν ὡς προνομιακὸ μέσο ἀπόκρουσης τῶν αἰτημάτων τῆς κοινωνίας. Οἱ δημοκρατικὲς ἢ φιλελεύθερες κυβερνήσεις πού βρίσκονται κατὰ καιροὺς στὴν ἐξουσία προσφέρουν «τὸ φιλελεύθερο ἄλλοθι ...σάν ἀναγκαῖα ἱστορικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ σταθεροποίησή μιᾶς "περιορισμένης δημοκρατίας"».⁶

Καί ὅμως ὁ ἀντικομμουνισμός καί κυρίως ἡ «θετικὴ» λειτουργικὴ ἐκδοχὴ του, δηλαδή ἡ ἐθνικοφροσύνη δέν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν λαϊκῶν τάξεων, ὅπως δείχνουν καί οἱ διαδοχικὲς ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις. Ὅμως τὸ πρόβλημα δέν εἶναι τόσο ἀπλό ὅσο ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Γιατί ἂν ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία —ἀντικομμουνισμός, ἐθνικοφροσύνη— δέν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τίς κατώτερες τάξεις, οἱ ὁποῖες ἀντιτάθηκαν σθεναρὰ ἀνάλογα μέ τὴν πολιτικὴ συγκυρία καί τίς δυνατοτήτες τους, αὐτὸ φανερώνει ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδεολογία βρίσκεται σὲ *συνεχὴ κρίση*. Αὐτὴ ἡ κρίση ἀγγίζει τὸν ἴδιο τὸν πυρήνα τῆς ἰδεολογίας ὡς *κυρίαρχης*, ἀφοῦ χάνει τὴ μοναδικότητά της ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴ καί συμβολικὴ πλαισίωση τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἔθνους, τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ στὸ σύνολό του. Θεωρητικὰ μιλώντας, γνωρίζουμε ὅτι στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς κυρίαρχη ἰδεολογία εἶναι ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία, ἡ ἰδεολογία αὐτῶν πού κατέχουν τὰ μέσα παραγωγῆς. Ἡ ἀξία τῆς κυρίαρχης ἀστικῆς ἰδεολογίας, ἡ «κατάκτησή» της, συνίσταται στὸ ὅτι παρουσιάζεται ὡς καθολικὴ, ἐνιαία καί μοναδικὴ γιὰ τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας. Ὁ Γκράμσι παρομοιάζοντας τὴ λειτουργία τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, τὸν ὀλοποιητικὸ της χαρακτήρα, μέ αὐτὸν τῆς θρησκείας σχολιάζει:

«Ἡ δύναμη τῶν θρησκειῶν καί ἰδιαίτερα τοῦ καθολικισμοῦ ἔγκειται στὸ ὅτι αἰσθάνονται τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς ἐνότητας ὅλης τῆς θρησκευτικῆς μάζας καί ἀγωνίζονται νά μὴ διαιροῦν ποτέ τὰ ἀνώτερα καί τὰ κατώτερα στρώματα. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἐπιμένει πολὺ σὲ



αὐτὸ τὸν ἀγώνα γιὰ νά ἐμποδίσαι ὥστε νά μὴ σχηματισθοῦν "ἐπίσημος" δύο θρησκείες, μία γιὰ τοὺς διανοούμενους καί μία γιὰ τοὺς "ἀπλοὺς". Αὐτὸ δέν ἦταν καί δέν εἶναι χωρὶς δυσχέρειες, ἀλλὰ αὐτὲς οἱ δυσχέρειες συνδέονται μέ τὴν ἱστορικὴ διαδικασία πού μετασχηματίζει ὅλη τὴν πολιτικὴ ζωὴ καί ὄχι μέ τὴν ὀρθολογικὴ σχέση ἀνάμεσα στούς διανοούμενους καί τοὺς "ἀπλοὺς". Ἡ ἀδυναμία τῶν ὑπαρξιακῶν φιλοσοφιῶν ὀφειλόταν ἀκριβῶς στὴν ἀνικανότητά τους νά δημιουργήσουν μιὰ μοναδικὴ ἰδεολογία ἀνάμεσα στὸ "πάνω καί τὸ κάτω", ἀνάμεσα στὴ μάζα καί τοὺς διανοούμενους».⁷

Ἡ ἑλληνικὴ περίπτωση ἀναγνωρίζεται σαφῶς στὸν ἀντίποδα τῆς γκραμσινῆς περιγραφῆς. Ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ ἰδεολογία ἀποτυγχάνει νά δημιουργήσει μιὰ καί μοναδικὴ ἐνοποιητικὴ ἰδεολογία, ἀπέτυχε δηλαδή νά ἀναγνωρισθοῦν μέσα ἀπὸ αὐτὴ οἱ κατώτερες τάξεις. Καλύτερα: Ἡ ὑπερτονισμένη κατασταλτικὴ πλευρὰ τῆς «κυρίαρχης» ἰδεολογίας τὴν ἐμπόδιζε νά ἐπενδυθεῖ τὴ μοναδικότητα πού θά ἔπρεπε νά τῆς προσιδιάζει στὸ ἔσωτερικό τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία ἐκθείαζε τὴ βία, τίς διώξεις, τοὺς ἀποκλεισμοὺς ἔπαιε νά εἶναι ἰδεολογία μέ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου: ἡ ἰδεολογία τῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους ἔγινε ἡ ἐπίσημη ἰδεολογία. Οἱ ἀξίες καί οἱ ἀρχές τῆς ἀστυνομίας, τῶν φυλακῶν, τοῦ στρατοῦ στὴν πιὸ ἀποκρουστικὴ τους μορφή ἐπιχειρήθηκε νά μεταλαμπαδευτοῦν στὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς. Ἀποτέλεσμα: *Οἱ λαϊκὲς τάξεις βρίσκονται ὄχι μόνον σὲ μιὰ διαδικασία ἀντιπαλότητας πρὸς τοὺς κυρίαρχους καί τὸν ἰδεολογικό τους κόσμο ἀλλὰ καί τοὺς ξεφεύγουν. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ ἀκαμψία τῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ θεσμικὴ ἀδράνεια ἀφήνουν ἕνα τεράστιο κενὸ ὅπου ἡ λαϊκὴ αὐτενέργεια ἀναζητᾷ τὴν πρωτόβουλη θέσμισή της.*

Ἀφήνοντας πρὸς στιγμὴ ἀνεξερύνητη τὴ συγκεκριμένη κατάληξη τῆς λαϊκῆς διαθεσιμότητας, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά παρατηρήσουμε καί νά θέσουμε ἔστω ὑπὸ μορφῆ ἐρωτημάτων μερικὰ προβλήματα, πού σχετίζονται μέ αὐτὸ πού ἀποκαλεῖται κοινωνικὴ πολιτικὴ τοῦ μετεμφυλιοπολεμικοῦ κράτους. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀρκεῖ νά σκεφθοῦμε τὴν κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα καθὼς καί τίς διαδικασίες εἰσόδου στὸ Πανεπιστήμιο. Ὅταν τὰ περιβόητα πλέον «πιστοποιητικὰ κοινωνικῶν φρονιμάτων» ἀποτελοῦν τὸ πιὸ φερέγγυο μέσο ἐλέγχου τῆς «κοινωνικῆς κινητικότητας», ὅταν ἡ «ἀνώμαλη» κατάσταση πού κυριαρχεῖ

5. Νίκος Ἀλιβιζάτος, *Οἱ Πολιτικοὶ Θεσμοὶ σὲ Κρίση, 1922-1974. Ὁψεις τῆς Ἑλληνικῆς ἐμπειρίας*, Θεμέλιο, 1983.

6. Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς, «Ἡ ἰδεολογικὴ ἐπίδραση τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου», στὸ συλλογικὸ ἔργο *Ἡ Ἑλλάδα στὴ Δεκαετία 1940-1950. Ἐνα ἔθνος σὲ Κρίση*, Θεμέλιο, 1984.

7. A. Gramsci, «Une introduction à l'étude de philosophie. Le problème des "simples"», στὸ A. Gramsci, *Cahiers de prison*, Gallimard, 1983.

8. Francois Ewald, *L'État providence*, Grasset, 1986.

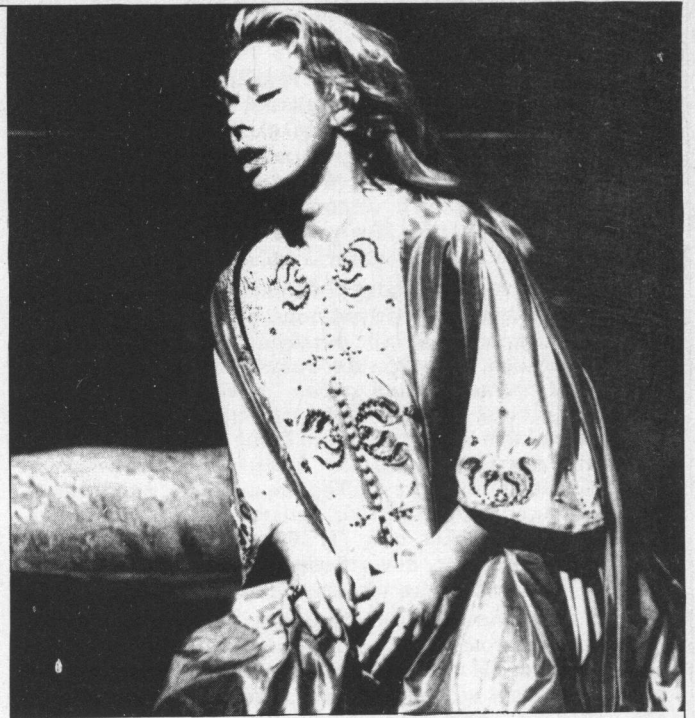
στό συνδικαλιστικό κίνημα με τις διορισμένες κρατοδιαίτες διοικήσεις εξωθούν τους φορείς του να λειτουργούν μέσα σε μία γενικευμένη θεσμική άρρυθμία, στην καλύτερη περίπτωση, νομιμοποιούμεστε να θέσουμε μία σειρά από ερωτήματα, ερωτήματα κλειδιά, που η απάντησή τους θα δείξει καθαρά την πραγματική καθεστωτική φύση του μετεμφυλιοπολεμικού κράτους.

Αν η πολιτική όρθολογικότητα μπορεί να εξετασθεί υπό δύο όψεις, τόσο «ως *προγραμματική* όσο και ως *διαγραμματική* όρθολογικότητα»,⁸ δηλαδή τόσο ως ένα πλαίσιο γενικών και άφηρημένων διακηρύξεων, που οι κρατούντες επιχειρούν να πραγματοποιήσουν, όσο και ως ένα «φιλοσοφικό» σχέδιο που εγγυάται τη συνεχή ατομική προστασία και πρόοδο, ποιός θα μπορούσε να μάς υποδείξει, μέσα στη μετεμφυλιοπολεμική πολιτειακή οργάνωση, ένα *θεμελιώδες* νομικό κανόνα με βάση τον οποίο να αναδύεται το φιλελεύθερο κράτος πρόνοιας; Αν τό δίκαιο έμπεριέχει την τρακτική της όρθολογικότητας, ποιά ήταν ή θέση που είχαν οι έννοιες του «μετασχηματισμού» και της «άλλαγής» μέσα στο έγκαθιστάμενο σύστημα της πολιτικής όρθολογικότητας; Με άλλα λόγια: Ποιάν πολιτική όρθολογικότητα συμπυκνώνει ή κρατική συμπεριφορά από την άποψη της κατοχύρωσης των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων;

Ο προσεκτικός μελετητής της μετεμφυλιοπολεμικής κοινωνικής ιστορίας θα μπορούσε να καταγράψει τά άμέτρητα τσάι-πινάκλ των κυριών των βορείων προαστείων της Αθήνας για τους φτωχούς συνανθρώπους «τους» ή για τις άγαθοεργίες και τά κάθε είδους βοηθήματα σε πολυτέκνους και μη. Γνωρίζουμε όμως, ό Έβάλντ μάς τό περιγράφει έξοχα, ότι «ή *φιλανθρωπία και ή άγαθοεργία δέν άναιρεί τή φτώχεια, αλλά τή διατηρεί, "φτιάχνει" τους φτωχούς δίνοντάς τους ένα λόγο ύπαρξης*». Γνωρίζουμε ταυτόχρονα ότι πρόκειται για μία έπιχείρηση συγκάλυψης των κοινωνικών άνισοτήτων μέσα από την έπιλεκτική άνάδειξή τους. Συμπέρασμα: *Η ήχώ της «περιορισμένης» πολιτικής δημοκρατίας ζευγαρώνει άρμονικά με την άνυπαρκτή ούσιαστικά κοινωνική δημοκρατία, ή μία άποτελεί προϋπόθεση της άλλης, ή κρατική φροντίδα για τό λαό έξαντλείται σε τσάι και συμπάθεια.*

Αφήσαμε όμως στά μέσα του δρόμου την πολιτική προοπτική των κατώτερων τάξεων, του λαού. Πρίν προχωρήσουμε είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι ή λαϊκή αντίσταση άπέναντι στην κρατική έχθρότητα και άδιαφορία εκφράζεται *ένιαία*, μέσα από μία κοινότητα στόχων και μέσων: ή ιδεολογία των λαϊκών τάξεων είναι *προοδευτική*, δηλαδή ρίχνει τό βάρος της στην ιδέα της κίνησης προς τά έμπρός αντίθετα προς την κυρίαρχη στατικότητα και αντίδραστικότητα. Έκφράζεται όπως είπαμε ένιαία και θά προσθέταμε αυθόρμητα: είναι έξαιρετικά δύσκολο να άποτυπώσουμε τό κοινωνικό πρόταγμα για ένα λαϊκό ριζοσπαστισμό τόσο αντίστασιακό όσο και ανατρεπτικό της ύπαρξουσας τάξης πραγμάτων. Στην έρώτηση ποιά είναι ή κυρίαρχη ιδεολογία στό υπό συνεχή διαμόρφωση άτυπο κοινωνικό μπλόκ θά άπαντούσαμε ή *λαϊκή ιδεολογία*, έν γνώσει μας ότι πέφτουμε σε μία ταυτολογία. Αυτό που έχει σημασία και πού προσδιορίζει άποφασιστικά την κοινωνική πρακτική των κατώτερων τάξεων αυτή την περίοδο είναι ότι ή μικροαστική ιδεολογία άδυνατεί να συγκροτηθεί ως σχετικά αυτόνομη περιοχική βαθμίδα και για τόυτο οι έπιμέρους ύπαρκτοί πυρήνες της πλώνονται υπέρ της «αυθεντικής» λαϊκής, *λαογένητης* θά τολμούσαμε να πούμε, ιδεολογίας.

Η μετεμφυλιοπολεμική «άτροφία» του πολιτικού συστήματος έγκειται κυρίως στη θέση έκτός νόμου του ΚΚΕ. Οι κομμουνιστές άναγκασμένοι να λειτουργούν πολιτικά μέσα από την ΕΔΑ, έναν σύνθετο και αντίθετικό πολιτικο-ιδεολογικό σχηματισμό, προσφέρουν ένα όρισμένο κοινωνικό και πολιτικό πρότυπο για τις λαϊκές τάξεις. Η πολιτική άναγνώριση των τελευταίων σε αυτό τό πρότυπο, πρέπει να τό έπιστημόνουμε, είναι έξαιρετικά άντιφατική. Οι διαδοχικές έκλογικές καταγραφές τό πιστοποιούν. Τό πρόβλημα όμως δέν είναι οι «μάζες» αλλά τό πρότυπο πού τους προσφέ-



ρεται. Τό καιριο πρόβλημα είναι ποιά ιδεολογική και προγραμματική διέξοδος προσφέρεται στό λαϊκό ριζοσπαστισμό και κυρίως πώς μορφοποιείται, *πώς διαπαιδαγωγούνται* οι φορείς του, με δύο λόγια πώς επενδύεται ή ούτοπία των κατώτερων τάξεων: *Μεταρρύθμιση ή Έπανάσταση*; Η προβληματική αυτή μάς εισάγει κατευθείαν στην καρδιά του θέματος. Η άνυπαρξία Κομμουνιστικού Κόμματος, ή άνυπαρξία της κομμουνιστικής ιδεολογίας και πρακτικής, έστο και στην σταλινοποιημένη έκδοχή της, κατέστησε άδύνατο να τεθεί τό συνολικότερο πολιτικό πρόβλημα της χώρας από την πλευρά της κοινωνικής άνατροπής, *δηλαδή να έπιχειρηθεί να πολιαστεί με τή βιωμένη λαϊκή έμπειρία από την ιδέα της κοινωνικής επανάστασης*. Σχηματικά μιλώντας, τό πολιτικο-ιδεολογικό ύποκατάστατο ΕΔΑ παράγει ένα διαρκώς διευρυνόμενο πολιτικό και μορφωτικό έλλειμμα. Οι λαϊκές τάξεις αφήνονται στην πρωτόλεια άντιστασιακή τους πρακτική ή καλούνται να επενδύσουν την ούτοπία τους σε ένα άγονο και θολό μεταρρυθμισμό με όποια έτικέτα και άν παρουσιάζεται είτε ως «Έθνική Δημοκρατική Άλλαγή» είτε στον «άστικό ρεφορμισμό» της Ένωσης Κέντρου.

Ας άνακεφαλαιώσουμε:

α) Άμέσως μετά τή λήξη του Έμφυλιου πολέμου, οι νικητές βρίσκονται έμπρός στην άνάγκη να τάμουν έκ νέου μία διαδικασία «παραγωγής» του λαού. Νά παραχθεί λαός —τόσο στό επίπεδο της καθημερινής κοινωνικής παρουσίας, της οικόδομησης των συλλογικών σχέσεων, της όργάνωσης των πρωταρχικών κοινωνικών κυττάρων, όσο και στό πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, της στοιχειώδους ατομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, της ιδεολογικής νομιμοποίησης και τελικά της πολιτικής άντιπροσώπευσης— σημαίνει ότι ό ίδιος ό λαός μπορεί να παράγεται *άπό μόνος του*, χωρίς καμιά άσυνέχεια, ως έθνική κοινότητα, *άποτελώντας τή βάση και την άφετηρία της πολιτικής έξουσίας*.⁹

β) Στην έλληνική περίπτωση ή έθνική κοινότητα άναυσιτήνεται μέσα από σειρά δραστικών άποκλεισμών σε όλα τά επίπεδα. Ο άντικομμουνισμός άποτελεί τή μορφή πού παίρνει ή κυρίαρχη πολιτική πράξη για την άνασυγκρότηση του

9. Etienne Balibar, «La forme nation: histoire et idéologie», στό E. Balibar et I. Wallerstein, *Race Nation Classe. Les identités ambiguës*, La Decouverte, 1988.

έλληνικού κοινωνικού σώματος. Η ελληνική καπιταλιστική τάξη αναγνωρίζει την ενγένει πρακτική της στά δόγματα του πύο πρωτόγονου, του πύο άγριου φιλελευθερισμού: 'Αδιάψευστος μάρτυρας ή θεσμική της συμπεριφορά, πού ίσοδυναμεί με ένα διαρκές πραξικόπημα ενάντια σέ αυτό πού επιχειρεί νά άνασυστήσει, ή άτελής άντιπροσώπευση ύπαρκτων κοινωνικών δυνάμεων, πού πρίν λίγα χρόνια άποτέλεσαν τόν κορμό άντίστασης στό φασισμό καί στό ναζισμό.

γ) Η κρίση νομιμοποίησης του κράτους σέ ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, στιγματισμένου με τό καταραμένο άπόθεμα της πρόκλησης ενός άντεθνικού πολέμου, του «συμμοριτοπολέμου», *έμποδίζει άποφασιστικά τήν ταύτιση «της νόμιμης με τήν πραγματική χώρα»*. Η ελληνική περίπτωση αναγνωρίζεται με τραγικό τρόπο στή διαβόητη διαπίστωση ότι μέσα σέ κάθε μή σοσιαλιστικό έθνος ύπάρχουν δύο έθνη. Άντί της σχετικοποίησης των άτομικών καί κοινωνικών διαφορών μέσα άπό τήν έγκαθίδρυση μιās νέας έπικοινωνιακής πρακτικής ανάμεσα στους «πολίτες» προκρίνεται ή μέθοδος της καταστολής τους. Η έθνικοφροσύνη ένδύεται τή μορφή της θρησκείας, συνιστά τήν άνεπίσημη θρησκεία του Έθνους καί τήν έπίσημη των μηχανισμών του κράτους.

δ) Η λαϊκή άντιστασιακή δυναμική, στήν καλύτερη περίπτωση, γονιμοποιείται πάνω σέ θολά μεταρρυθμιστικά κοινωνικά σχέδια. Η κουλτούρα των λαϊκών τάξεων παραμένει στήν πρωτόλεια «άγριότητά» της, δέσμια του έαυτου της, των όριών της. «Αν ή πάλη γιά τήν κατάκτηση της πολιτικής έξουσίας είναι πάντα πάλη ανάμεσα σέ «δύο ήγεμονίες» όπως μās λέει ο Γκράμσι, ή κουλτούρα των κατώτερων τάξεων άδυνατεί νά προαχθεί σέ ήγεμονικό σύστημα με έσωτερική συνοχή, διάρκεια καί προοπτική. Η βιωμένη έμπειρία των κυριαρχούμενων έντούτοις προσβάλλει τήν ίδια τήν κυριαρχία της άστικής ιδεολογίας στό σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού. Η κρίση ήγεμονίας της άστικής ιδεολογίας συνιστά τό λόγο ύπαρξης *δύο κυρίαρχων ιδεολογιών*, με τή διαφορά ότι ή μία, ή άστική, έξακολουθεί νά είναι ή διευθύνουσα δεδομένου ότι οί φορείς της διαθέτουν τήν άποκλειστική χρήση των κρατικών κατασταλτικών μηχανισμών.

ΜΙΑ ΠΑΡΕΝΘΕΣΗ: ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Η άποψη πού μόλις ύποστηρίχθηκε, ότι δηλαδή στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό συμβιώνουν δύο κυρίαρχες ιδεολογίες, φαντάζει ίσως προβληματική καί ύπερβολική, καί άναμφισβήτητα ξένη πρός τή μαρξιστική πολιτική θεωρία, τουλάχιστον ως πρός τήν «όρθόδοξη» έκδοχή καί έρμηνεία της. Η ένδεχόμενη ένσταση δέν είναι έντελώς άβάσιμη, άφου σέ όσα έκτέθηκαν πύο πάνω δέν περιλαμβάνεται ένας κάποιος «θετικός» όρισμός της έννοιας πολιτική κρίση. Λέγοντας θετικός, έννοούμε ότι δέν στοιχειοθετείται έπαρκώς σέ θεωρητικό επίπεδο πώς τό ξέσπασμα μιās πολιτικής κρίσης —τό «άρνητικό» της νόημα θά τό όρίσουμε εϋθύς άμέσως— μπορεί νά άποδεσμεύσει συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις με ένα κάποιο πολιτικό άπόθεμα πού ή πολιτική συγκυρία τις έπιφορτίζει με τό καθήκον διεκδίκησης, της κατάκτησης της πολιτικής έξουσίας.

Άλλά άς δοϋμε πρώτα τόν «άρνητικό» όρισμό της πολιτικής κρίσης καί πάλι μέσα άπό τό έργο του Γκράμσι.

«Η επανάσταση πού φέρνει ή άστική τάξη στήν αντίληψη γιά τό δίκαιο, καί άρα ως πρός τό κράτος, έγκείται πάνω άπό όλα στή βούληση του κομφορμισμού (έξου καί

ό έθνικός χαρακτήρας του δικαίου καί του Κράτους). Οί προηγούμενες κυρίαρχες τάξεις ήταν ούσιαστικά συντηρητικές με τήν έννοια του ότι δέν έπιχειρούσαν νά ύλοποιήσουν μιάν όργανική μετάβαση των άλλων τάξεων στή δική τους καί κατά συνέπεια νά διευρύνουν "τεχνικά" καί ιδεολογικά τήν ταξική τους σφαίρα: πρόκειται γιά τήν αντίληψη μιās κλειστής κάστας. Η άστική τάξη όρίζεται καθ' έαυτή ως ένας όργανισμός σέ συνεχή κίνηση, ίκανός νά άπορροφά, άφομοιώνοντας στό δικό του μορφωτικό καί οικονομικό επίπεδο όλη τήν κοινωνία: ή λειτουργία του κράτους στό σύνολό του μετασχηματίζεται: τό κράτος γίνεται "έκπαιδευτής", κ.λπ. Άρκει όμως νά σταματήσει αυτή ή διαδικασία γιά νά ξαναγυρίσουμε στήν αντίληψη περί κράτους ως καθαρής δύναμης κ.λπ. Η άστική τάξη παρουσιάζεται "κορσεμένη": όχι μόνο δέν διευρύνεται, αλλά άποσυντίθεται: όχι μόνο δέν άφομοιώνει νέα στοιχεία αλλά χάνει καί ένα μέρος άπό τόν έαυτό της (ή τό λιγότερο, οί έλλείψεις είναι συντριπτικά περισσότερες άπό τις άφομοιώσεις).¹⁰

Η ξεκάθαρη αυτή θέση του Γκράμσι πού άφορά τήν έννοια της κρίσης σέ ένα επίπεδο άφηρημένο, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, έντοπίζεται άπό τόν ίδιο καί στό έσωτερικό του όποιουδήποτε καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού:

«Ανάμεσα στις πολλαπλές σημασίες της λέξης "δημοκρατία", ή πύο ρεαλιστική καί ή πύο συγκεκριμένη μου φαίνεται ότι ξεπηδάει άπό τή συσχέτισή της με τήν έννοια της ήγεμονίας. Στο σύστημα ήγεμονίας ύπάρχει μία δημοκρατία ανάμεσα στή διευθύνουσα καί τή διευθυνόμενη ομάδα, άφου [ή ανάπτυξη της οικονομίας άρα καί] της νομοθεσίας [πού τήν εκφράζει] εϋνοεί τό [μοριακό] έπέρασμα άπό τή διευθυνόμενη στή διευθύνουσα ομάδα».¹¹

Είναι λοιπόν προφανές ότι γιά τή γκραμισιανή προβληματική ο «άρνητικός» όρισμός της κρίσης συσχετίζεται είτε με αυτό πού σήμερα άποκαλούμε κοινωνική κινητικότητα καί τόν δραστικό της έλεγχο είτε με τή συγκρότηση κάποιων κοινωνικών συμμαχιών ή διάρρηξη των όποιων όδηγεί σέ εϋρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Η ελληνική περίπτωση αναγνωρίζεται σαφώς στό γκραμισιανό πλαίσιο άνάλυσης.

Άλλά ή ελληνική περίπτωση χαρακτηρίζεται, άς τό ξαναθυμήσουμε, άπό τή μή άντιστοιχία των κοινωνικών με τις πολιτικές δυνάμεις, όπου τό λαϊκό ένστικτο προσπαθώντας άπό μόνο του νά άμυνθεί σχηματίζει τό δικό του πολιτικό καί «δογματικό» σύστημα. Καί σέ αυτό τό σημείο ο Γκράμσι συνεισφέρει τά μέγιστα στήν αναλυτική παρουσίαση αυτής της «δεύτερης κυριαρχίας ιδεολογίας» όπως τήν άποκαλέσαμε.

«Όταν οί κατώτεροι δέν έχουν τήν πρωτοβουλία του άγώνα καί ο άγώνας καταλήγει νά ταυτίζεται με μιιά σειρά άπό ήττες, ή μηχανιστική άιτιοκρατία γίνεται μιιά έξαίσια δύναμη ήθικης αντίστασης, δύναμη συνοχής, παθιασμένης καί έπίμονης καρτερικότητας. "Γιά τήν ώρα έχασα, αλλά μακροπρόθεσμα ή φορά των πραγμάτων δουλεύει πρός όφελός μου, κ.λπ." Η πραγματική θέληση μεταμφιέζεται σέ μιιά πίστη, σέ μιιά κάποια όρθολογικότητα της ιστορίας, σέ μιιά έμπειρική καί πρωτόγονη παθιασμένη έσχατολογική μορφή, πού φαίνεται ως ένα ύποκατάστατο του πεπρωμένου, της θείας πρόνοιας, κ.λπ., των έξομολογητικών θρησκείων. Πρέπει νά έπιμείνουμε ότι σέ αυτή τήν περίπτωση ύπάρχει πραγματικά μιιά ισχυρή δραστηριότητα της θέλησης, μιιά άμεση παρέμβαση στή "φορά των πραγμάτων", αλλά υπό μορφή στρεβλή, πού σαρκάζει τόν έαυτό της...».¹²

Νομίζω ότι αυτό τό κείμενο του Γκράμσι μās προσφέρει ένα γενικό πλαίσιο γιά τήν κατανόηση όρισμένων περιόδων πολιτικής κρίσης. Η άξία του έγκείται στό ότι άπό αυτή τήν παρουσίαση άπουσιάζει τό πολιτικό κόμμα ως μιιά σχετικά άυτόνομη περιοχική βαθμίδα του πολιτικού πεδίου. Αυτό

10. G. Gramsci, «L'Etat et la conception du droit», όπ. παρ. σελ. 255 (οί όπογραμμίσεις δικές μου).

11. "Όπ. παρ., σελ. 366 (οί όπογραμμίσεις δικές μου).

12. A. Gramsci, Introduction..., στό *Gramsci dans le texte...*, σελ. 153 (οί όπογραμμίσεις δικές μου).

πού φαίνεται καθαρά είναι ότι το αντιστασιακό φαινόμενο μπορεί να συγκροτήσει πολιτικές στάσεις, να διεκδικήσει την εξουσία από τους κυρίαρχους, σμιλεύοντας παράλληλα το δικό του ιδεολογικό κόσμο. Είναι σαφές ότι η μορφοποίηση αυτού του ιδεολογικού κόσμου των κατώτερων τάξεων εδράζεται πάνω σε ένα υποκειμενικό και σε ένα αντικειμενικό στοιχείο. Το υποκειμενικό: Σχετίζεται με το «δογματικό» σύμπαν της κουλτούρας των λαϊκών τάξεων. Το αντικειμενικό: Έμπεριέχει την έννοια της πολιτικής συγκυρίας. Βέβαια θά ήταν μάταιο να επιχειρήσει κάποιος να αναζητήσει αυτά τα δύο στοιχεία για να τα ξεχωρίσει στην «καθαρή» τους μορφή. Αυτό όμως που σε κάθε περίπτωση είναι σαφές, είναι ότι μέσα σε κατάλληλες συνθήκες —ό Γκράμσι προσδιορίζει ήδη από την αρχή: Έλλειψη πολιτικής πρωτοβουλίας των κατώτερων τάξεων, σειρά πολιτικών ήττων— μπορεί να αναδυθεί μια νέα κυρίαρχη ιδεολογία, δύναμη συνοχής, παθιασμένης και επίμονης καρτερικότητας μās λέει ο Γκράμσι (άλλοι θά μās μιλήσει για ιδεολογία-τσιμέντο), ή όποια θά χαρακτηρίζεται από ένα μηχανιστικό ντετερμινισμό, θά αντιπροσωπεύει τή δύναμη της θέλησης για να παρέμβει στή φορά των πραγμάτων, κ.λπ. Στο τέλος όμως ο Γκράμσι προσπαθεί να τάξει αυτό τό νέο αυθόρμητο ιδεολογικό μόρφωμα. Μιλά για μιά «στρεβλή μορφή» τής θέλησης, «πού σαρκαρίζει τόν εαυτό της...». "Άς αφήσουμε τή συνέχεια αυτού του έκπληκτικού κειμένου. Αυτό πού μās ενδιαφέρει έδω είναι να τονίσουμε για μιά τελευταία φορά ότι μέσα σε «κατάλληλες συνθήκες», όπου κάθε επικοινωνιακή πρακτική ανάμεσα σε δύο ασυμφιλίωτους κοινωνικούς κόσμους έχει διακοπεί, μπορεί να αναπτυχθεί μιά δεύτερη κυρίαρχη ιδεολογία ικανή να θέσει στην ήμερήσια διάταξη άκόμα και τήν κατάκτηση τής πολιτικής εξουσίας.

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: Η ΕΚΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Μετά τήν πτώση τής δικτατορίας των συνταγματαρχών βαδίζουμε πρós τήν πολιτική εξομάλυνση. Η ανασυγκρότηση τής πολιτικής σκηνής, ή βαθμιαία ανανέωση του πολιτικού προσωπικού μαζί με τίσ νέες κοινωνικές αντιθέσεις χαρακτηρίζουν τήν τροχιά στην όποια ρυμουλκείται ή χώρα. Αναμφισβήτητα τό 1974 συνιστά μιά τομή τόσο στό πολιτικό όσο και στό κοινωνικό επίπεδο, σε σχέση με τήν προδικτατορική κατάσταση.

Α. Τό νέο κοινωνικό τοπίο

Τό νέο ουσιαστικά στοιχείο, πού προκύπτει μετά τήν πτώση τής δικτατορίας και πού θά επιδράσει καθοριστικά και στην ανασυγκρότηση τής πολιτικής σκηνής, είναι ή επιτυχημένη απόπειρα τής μικροαστικής τάξης να αποτελέσει έναν υπολογισμό παράγοντα στίς εξελίξεις. Η ανάδειξη τής σε «ρυθμιστικό» παράγοντα κατά τή διάρκεια τής μεταπολίτευσης πέρασε βέβαια πάνω από τά έρείπια τής ήττας του κινήματος του έργοστασιακού συνδικαλισμού, ενός κινήματος πού ίσως για πρώτη φορά στόχευσε και τόν κοινωνικό δεσμό τής καπιταλιστικής εξουσίας, τίσ σχέσεις παραγωγής. Η μικροαστική τάξη και κυρίως ή νέα μερίδα τής αν και σχετικά συγκροτημένη συνεχίζει να πολώνεται υπέρ των λαϊκών τάξεων. Τό καινούργιο στοιχείο είναι ότι ο συσχετισμός δύναμειν μέσα στό μπλόκ, πού οι λαϊκές τάξεις σχηματίζουν, μετατοπίζεται άργα αλλά σταθερά πρós όφελος τής μικροαστικής τάξης. Κάπου στά 1977 ή εργατική βιομηχανική τάξη «παράδίδει» τή σκυτάλη στους εργαζόμενους του Δημόσιου τομέα. Έτσι οι διεκδικήσεις στον άποκαλούμενο χώρο τής Κοινής Ώφέλειας (ΔΕΗ-ΟΤΕ-Μεταφορές) προσδιορίζουν άποφασιστικά τήν ύψη του κινήματος των κατώτερων τάξεων.

Η άνάδυση τής νέας μικροαστικής τάξης συνοδεύεται από μιά σειρά νέων πολιτικών και ιδεολογικών χαρακτηρι-

στικών πού σημαδεύουν ανεξίτηλα τίσ εξελίξεις. Άς παρακολουθήσουμε τίσ παρατηρήσεις του Ν. Πουλαντζά πάνω στό φαινόμενο τής πολιτικής και ιδεολογικής σύγκλισης τής μικροαστικής με τήν εργατική τάξη:

«Η προσέγγιση αυτή προωθείται ουσιαστικά με βάση τήν ιδεολογία του εθνικισμού: διάφορα τοπικιστικά και εθνικιστικά κινήματα στην Ίσπανία, έκδηλος αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα και όμως, τήν τελευταία περίοδο, τούτος ο εθνικισμός έχει πάρει προοδευτική χροιά! Μαρτυρεί πραγματικές προσδοκίες για εθνική ανεξαρτησία πού ξεφεύγουν από τόν επίσημο αντιδραστικό εθνικισμό των δικτατορικών καθεστώτων: μαρτυρεί επίσης μιά στροφή τής νέας μικροαστικής τάξης, και συγκεκριμένα των διανοουμένων, στροφή πολιτιστικής και ιδεολογικής άμφισβήτησης, λαϊκιστικής άπόχρωσης (σ' αυτά τά στρώματα θέμα προσφιλές γίνεται ή ανακάλυψη των "καταβολών τής λαϊκής κουλτούρας", πού έκδηλώνεται στό τεράστιο ρεύμα, και στό ρόλο διαμαρτυρίας του λαϊκού τραγουδιού, άπ' τό nona canco στην Ίσπανία ως τό ρεμπέτικο στην Ελλάδα): μέσα από τή στροφή αυτή, ή νέα μικροαστική τάξη βιώνει τήν προσέγγιση τής στίς λαϊκές μάζες. Όπως και να έχουν τά πράγματα, ή μικροαστική τάξη, οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι διανοούμενοι έλαβαν μαζικά μέρος στους άγώνες για τίσ δημοκρατικές ελευθερίες.

Η άνοδος των άγώνων τής νέας μικροαστικής τάξης είναι πολύ σημαντική, λόγω των ιδιαίτερων επιπτώσεων τής στό προσωπικό των κρατικών μηχανισμών, και συγκεκριμένα του στρατού. Άλλά άς σταθούμε, πρós τό παρόν, στά διφορούμενα τής στάσης τής μικροαστικής τάξης. Άκριβώς λόγω του εθνικιστικού προσανατολισμού του κινήματος, και παρόλο πού ένα ριζοσπαστικοποιημένο τμήμα τής τάξης αυτής στράφηκε άνοιχτά πρós τίσ λαϊκές μάζες (καθάρ με τό κίνημα του Άνδρέα Παπανδρέου), ή μικροαστική τάξη, στην πλειοψηφία τής ως τώρα, και μέσα από τήν αντίθεσή τής πρós τό καθεστώς, κινητοποιήθηκε κάτω από τήν καθοδήγηση τής έندogenous άστικής τάξης. Η τελευταία, στό πλαίσιο των δικών τής αντιθέσεων με τήν μεταπρατική άστική τάξη, έκμεταλλεύτηκε επιδέξια τόν εθνικισμό των μικροαστών, προβάλλοντας τά συνθήματα, πού λόγω των ταξικών προσδιορισμών, θά τους συγκινούσαν περισσότερο: "τεχνοκρατισμός", "έξευρωπαϊσμός", "ανάπτυξη", "έκσυγχρονισμός" κ.λπ.)».¹³

Η σύντομη και πυκνή συγχρόνως παρουσίαση από τόν Πουλαντζά τής νέας κοινωνικής αντιπαλότητας, σε όλη τήν συνθετότητά τής, τίσ αντιφάσεις και τίσ προοπτικές πού αναγγέλλει, παρουσιάζει ώστόσο κάποια προβλήματα. Τό κατεξοχήν πρόβλημα, συνιστάται στό ότι δέν επιχειρείται μιά μελέτη τής διαχρονικής εξέλιξης των κατώτερων τάξεων και των διαδοχικών πρακτικών τους. Για να μείνουμε στην έλληνική περίπτωση, πού άλλωστε είναι και τό θέμα μας, τό ουσιαστικό είναι να γνωρίσουμε έκείνους τούς μηχανισμούς μέσα από τούς όποιους έλαβε χώρα αυτή ή «στροφή» για τήν όποια μιλά ο Πουλαντζάς, όταν αναφέρεται στον «εθνικισμό» ή στή «λαϊκή παράδοση». Με άλλα λόγια είναι άναγκαίο να γνωρίσουμε τό περιεχόμενο αυτής τής στροφής από τή μιά πλευρά και τούς φορείς, σε όλη τήν πολυπλοκότητά τους, πού τήν κατέστησαν δυνατή από τήν άλλη πλευρά. Είναι προφανές ότι ήλθε ή στιγμή να παρατηρήσουμε τή νέα συγκρότηση τής πολιτικής σκηνής.

13. Ν. Πουλαντζάς, Η Κρίση των δικτατοριών, Παπαζήση, 1977 (β' έκδοση).

Β. Τό νέο πολιτικό τοπίο

Η εξομάλυνση της πολιτικής ζωής υπήρξε τό αποτέλεσμα μιᾶς ουσιαστικής ἀντιστοίχισης κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων: Ἡ νομιμοποίηση τοῦ ΚΚΕ καί τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ καθὼς καί ἡ δημιουργία τοῦ ΠΑΣΟΚ συνιστοῦν τίς κορυφαίες στιγμές τῆς διαδικασίας πολιτικῆς εξομάλυνσης. Ἡ εξομάλυνση ὁμως, ἐπειδὴ ἀρκιβῶς πρόκειται γιὰ μιὰ διαδικασία μέ τήν πιά σκληρή ἔννοια τοῦ δρου καί ὄχι γιὰ κάτι πού συντελεῖται ἐφάπαξ, εἶναι ἀναγκαῖο νά προσεγγισθεῖ στό συγκεκριμένο ζετύλιγμά της καί νά ἐντοπισθοῦν ἐκεῖνα τά «ἰσχυρά» σημεῖα της, πού τῆς ἐπιτρέπουν νά ἐπαναπροσδιορίσει τίς συνιστώσες τῆς πολιτικῆς σκηνῆς.

Προνομιακό πεδίο γιὰ τή μελέτη αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἀνασύνταξης τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν δυνάμεων ἀπετέλεσε ἡ δημιουργία καί ἡ λειτουργία τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ὑποστηρίζω, ἀναγκαστικά μέ τρόπο ἀξιωματικό, ὅτι τό ΠΑΣΟΚ ἀπέτέλεσε τό κομβικό σημεῖο γύρω ἀπό τό ὁποῖο ἐπιχειρήθηκε, μέ ἐπιτυχία αὐτή ἡ «στροφή» γιὰ τήν ὁποία κάνει λόγο ὁ Ν. Πουλιαντζᾶς. Τό ΠΑΣΟΚ ἀπέτέλεσε, γιὰ πολλούς καί συχνά ἀντιφατικούς μεταξὺ τους λόγους, ἕνα τεράστιο χωνευτήρι ἰδεῶν καί τῶν διάχυτων κοινωνικῶν ἐμπειριῶν, παράγοντα κλειδί γιὰ τήν οὐσιαστική κατανόηση τοῦ συνολικοῦ πολιτικοῦ προβλήματος, καί μάλιστα στή λαϊκιστική ἐκδοχή πού μᾶς παρουσιάζεται τουλάχιστον κατά τήν τελευταία δεκαετία.

Σέ αὐτό τό πλαίσιο εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἐξετάσουμε τή δυναμική σχέση πού ἀναπτύσσεται καθημερινά ἀνάμεσα στό ΠΑΣΟΚ καί τό λαό. Ἡ ἐξέταση αὐτή δέν μπορεῖ φυσικά νά εἶναι ὀλοκληρωμένη, νά καλύπτει δηλαδή τό σύνολο τῶν ἀνατροφοδοτήσεων ἀνάμεσα στό Κίνημα καί τήν κοινωνική ὄλη, ἀλλά *παραδειγματική*, μέ τήν ἔννοια τοῦ ὅτι θά ἐπιχειρηθεῖ νά δειχθεῖ τό εἶδος, ἡ ὕψη αὐτῆς τῆς σχέσης. Παραδειγματική ἐπιπλέον, μέ τήν ἔννοια τοῦ ὅτι θά στηριχθεῖ σέ δύο *παραδείγματα* σέ δύο γεγονότα, πού συνιστοῦν *καθρέφτη* γιὰ τήν ἀποκρυπτογράφηση τῆς πρακτικῆς τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ.

Παράδειγμα 1ο. Τό ΠΑΣΟΚ δημιουργεῖ τήν κοινωνική του βάση

Τό πρῶτο παράδειγμα στηρίζεται στόν σχηματισμό, ἀπό τόν πολιτικό φορέα, τῶν λαϊκῶν ἐγκλήσεων σέ ἕνα συνεκτικό πολιτικό καί ἰδεολογικό σῶμα. Λέγοντας συνεκτικό ἔννοοῦμε ὅτι στό ἐσωτερικό του ὑπάρχει μιὰ ἱεράρχηση τῶν στοιχείων πού τό συνθέτουν, ἕνας κοινός ἰστός γύρω ἀπό τόν ὁποῖο ἀρθρώνονται ὄλες οἱ συνιστώσες του καί τό κυριότερο, αὐτό τό σῶμα διαθέτει ὄνομα καί σύμβολα. Ἐναμφισβήτητα δέν πρόκειται γιὰ μιὰ ἐντελῶς αὐθαίρετη κατασκευή, ξένη πρὸς τήν ἱστορία πού τό ἀκολουθεῖ καί τοῦ ἐπιτρέπει σέ ἕνα βαθμό νά συγκροτεῖται ὡς τέτοιο. *Πρόκειται γιὰ τήν ἔννοια τῆς πολιτικῆς γενιάς.*

Πρὶν ὀρίσουμε τήν ἔννοια εἶναι ἀναγκαῖο νά θυμίσουμε ὅτι τό ΠΑΣΟΚ, ἤδη ἀπό τό πρῶτο καταστατικό του κείμενο, τῆ Διακήρυξη τῆς 3ης τοῦ Σεπτεμβρίου, καλοῦσε τή «γενιά τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης», τοῦ «Ἀνένδοτου καί τοῦ 1-1-4», καθὼς καί αὐτή τοῦ «Πολυτεχνείου» νά βροῦν μέσα ἀπό αὐτό, τό νόημα τῶν ἀγῶνων τους ἀπό τή μιὰ πλευρά καί νά συνεισφέρουν στήν οἰκοδόμηση τῆς φυσιογνωμίας του ἀπό τήν ἄλλη πλευρά. Ἡ ἐπὶ κλίση γιὰ ὀργανική συγχώνευση αὐτῶν

τῶν «πολιτικῶν γενιῶν» μέ τόν φορέα «τους» διατρέχει ὄλη τή φάση ἀνάπτυξης τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ τουλάχιστον ὡς τό 1981.¹⁴

Τί σημαίνει ὁμως πολιτική γενιά; Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐντελῶς αὐθαίρετη νοητική κατασκευή ἡ ἐμπεριέχει στό ἐσωτερικό της ἐκεῖνη τήν ἱστορικότητα, πού συνεχῶς διαφεύγει ἀπό τήν μετωπική ἀντιπαράθεση «σχέσεων παραγωγῆς-παραγωγικῶν δυνάμεων»; Καί ἂν συμβαίνει τό δεύτερο, ποιά σχέση μπορεῖ νά καθιερωθεῖ ἀνάμεσα στήν «πολιτική» καί «οἰκονομική» μορφή ἀντίστοιχα τῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης; Θά προσεγγίσουμε αὐτά τά ἐρωτήματα προτείνοντας τόν ἀκόλουθο ὀρισμό τῆς ἔννοιας πολιτικῆς γενιάς. *Πρόκειται γιὰ μιὰ συνεκτική ὁμάδα παραγόντων πού συγκροτεῖται ὡς ἱστορικό ὑποκείμενο μέσα ἀπό μιὰ συλλογική διαδικασία, ὅπου τό καθένα ἀπό τά μέλη της ἀποκτᾶ ταυτόχρονα μαζί μέ ὄλα τά ἄλλα πλήρη συνείδηση τοῦ διαβήματός του, αἰσθάνεται καί συμμερίζεται τίς ἴδιες συγκινήσεις μαζί μέ ὄλα τά ἄλλα, συμμετέχοντας ὡς δρῶν φορέας στήν ἴδια συλλογικά βιωμένη ἐμπειρία.*¹⁵

Μέ βάση αὐτόν τόν ὀρισμό, ποιές καί πόσες εἶναι οἱ πολιτικές γενιές στή μετεμφυλιακή Ἑλλάδα; Ἐναμφισβήτητα μποροῦμε νά μιλάμε γιὰ τή «γενιά τῆς Ἀντίστασης» στήν Κατοχή. Πρόκειται ὁμως γιὰ μιὰ καί μόνο γενιά —τόσο μέ τήν ἡλιακή ὄσο καί μέ τήν πολιτική ἔννοια τοῦ δρου— ἡ γιὰ περισσότερες; Μέ σχετική ἀνεση μποροῦμε νά ἀπαντήσουμε μέ πῶς ἦταν δύο οἱ γενιές πού «ἔκαναν» τήν Ἀντίσταση. Οἱ ρίζες τῆς πρώτης βρίσκονται στήν ἰδιόμορφη, ἀλλά πάντως κοινή στά βασικά πολιτικά της χαρακτηριστικά (ἐναντίωση στή μεταξική δικτατορία), προπολεμική πολιτικοποίησή της: οἱ ρίζες τῆς δευτέρας ἐντοπιζοῦνται στήν ἀντιστασιακή-ἀντιφασιστική περίοδο. Δύο λοιπόν πολιτικές γενιές «κάνουν» τήν Ἀντίσταση καί ὄχι μία, μέ ὄσα αὐτό μπορεῖ νά σηματοδοτεῖ γιὰ τήν παραπέρα ἐξέλιξή τους. Τό ἐρώτημα συνεπῶς πού ἀνακύπτει δέν εἶναι σέ ποιά ἀπό τίς δύο πολιτικές γενιές ἀπευθύνεται ὁ πολιτικός λόγος τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἀλλά ὅσο γιὰ ἐπιχειρεῖ, ἐντελῶς αὐθαίρετα καί ἀφαιρετικά, νά παρουσιάσει τίς σημασιοδοτήσεις, πού ἀπορρέουν ἀπό ἕνα «θεμελιακό» ἱστορικό γεγονός, ὡς ἕνα ἀδιαφοροποίητο ὄλον, τονίζοντας τά στοιχεῖα συνοχῆς του (παραδείγμα, ἔθνικοαπελευθερωτική ἰδεολογία), γιὰ νά τά ἐντάξει στίς δικές του μῆτρες ὑποδοχῆς.

Τό ἴδιο ἐρώτημα μποροῦμε νά θέσουμε καί γιὰ τή «γενιά τοῦ Ἀνένδοτου καί τοῦ 1-1-4». Ποιοί δρῶντες φορεῖς «κάνουν» τόν «Ἀνένδοτο καί τό 1-1-4»; Ἐναμφισβήτητα καί σέ αὐτή τήν περίπτωση ὁ Ἀνένδοτος καί τό 114 γίνεται ἀπό δύο γενιές. Ἡ μιὰ γέννημα-θρέμμα τῆς μετεμφυλιοπολεμικῆς περιόδου, πού δέν ἐξῆσε μέ πολιτικό τρόπο τόν Ἐμφύλιο ἀλλά καί τά χρόνια τῆς Ἀντίστασης καί ἡ ἄλλη ἡ ὁποία συμμετείχε ἐνεργά.

Ἀντίθετα γιὰ τή «γενιά τοῦ Πολυτεχνείου», μποροῦμε νά ἰσχυρισθοῦμε ὅτι πράγματι *μία* καί μόνο γενιά τό «ἔκανε». Στήν περίπτωση ὁμως τοῦ Πολυτεχνείου ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα ἐρῦτερο πολιτικό, ἰδεολογικό καί κοινωνικό φαινόμενο. Ἐν κατά τή μετεμφυλιοπολεμική περίοδο συγκροτεῖται τό κοινωνικό ὑποκείμενο λαός, τό Πολυτεχνεῖο εἶναι ἐκεῖνο τό θεμελιακό γεγονός ἀπό τό ὁποῖο ξεπηδᾷ τό νέο κοινωνικό ὑποκείμενο *νεολαία*. Τό ΠΑΣΟΚ σπεύδοντας ἀπό τήν πρώτη στιγμή νά κατοχυρώσει καί ὀργανωτικά-καταστατικά τήν «αὐτονομία» τοῦ νέου ὑποκειμένου —βλέπε τή θέση τῆς Νεολαίας ΠΑΣΟΚ καί τή λειτουργία της στό πλαίσιο τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ, κυριότερη ἀπόδειξη γι' αὐτό συνιστᾷ ἡ αὐτόνομη δόμηση καί ἀνάπτυξη τῆς φοιτητικῆς ΠΑΣΠ τά πρῶτα μεταπολιτευτικά χρόνια— ἀποπειράται νά ἰδιοποιηθεῖ ὄχι μόνον τόν ἀντιμπεριαλιστικό χαρακτήρα τῶν αἰτημάτων του, πού συμβαδίζει μέ τόν ἀντίστοιχο πολιτικο-ἰδεολογικό διάκοσμο τῆς ἀναδυόμενης νέας μικροαστικῆς τάξης, ἀλλά νά ταυτισθεῖ μέ τόν ριζοσπαστικό *νεωτερισμό* του, πού *συνέβαλε* ἀποφασιστικά στήν πτώση τῆς δικτατορίας. Ἡ ἐπὶ κλίση τῆς γενιάς τοῦ Πολυτεχνείου, ὅπως αὐτή μορφοποιεῖται στόν πολιτικό λόγο τοῦ ΠΑΣΟΚ λειτουργ

14. Βλέπε κυρίως, *Γιὰ μιὰ μαζική καί πρωτοπόρα ὀργάνωση*. Συνεδρίαση τῆς 5ης συνόδου τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ, ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ., ΠΑΣΟΚ, Β5/1980 (α' ἐκδοση).

15. Daniel Bertaux et Danièle Linhart avec Beatrix Le Wita, «Mai 1968 et la formation de générations politiques en France», στήν ἐπιθεώρηση *Le Mouvement Social*, Avril-Juin, 1988, No 143, Les éditions ouvrières.

γεί ταυτόχρονα προς δύο κατευθύνσεις: Ένώ την εντάσσει στο πλαίσιο της αλληλουχίας μίας σειράς θεμελιακών ιστορικών γεγονότων που προσδιορίζουν την πορεία ένοπιότητας των έσωτερικών λειτουργιών του κοινωνικού σχηματισμού, συγχρόνως την παρουσιάζει ως *τομή* μίας ιστορικής διαδικασίας, τομή, που μέσα από την οποία ο λαός καλείται να *ζαναδαεί διαφορετικά* την ιστορική του τροχιά. (Ένώ τά δύο πρώτα χρόνια από την πτώση της χούντας κατά τον έφορτασμό της έπετειού του Πολυτεχνείου κυρίαρχο σύνθημα της νεολαίας ΠΑΣΟΚ είναι τό «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Πολυτεχνείο», στή συνέχεια τό σύνθημα αυτό καταγγέλεται ως «τροτσκιστικό»).

Άλλά ή έπικληση του όρου πολιτική γενιά, που άποσκοπεί να έγκαταστήσει ιδιόμορφους, και σε κάθε περίπτωση είδικούς δεσμούς με την ιστορική εξέλιξη, μπορεί να συσκοτίσει βασικούς ιδεολογικούς προσδιορισμούς του πολιτικού φορέα. Παράδειγμα: Η πολιτική-κομματική προέλευση των μελών του ΠΑΣΟΚ δέν συνιστά ένα πολιτικό πρόβλημα, με την έννοια της θέσης που καλοϋνται να καταλάβουν οί διάφορες προϋπάρχουσες «πολιτικές οικογένειες» στον ύπό δημιουργία και ύπό ανάπτυξη σχηματισμό, αλλά παρουσιάζεται ως καθαρά όργανωτικό πρόβλημα, παλαιοκομματικοί κ.λπ., από τή στιγμή που δέν αντιπροσωπεϋουν την προδικτατορική Ένωση Κέντρου, αλλά τή γενιά του Άνένδοτου.

Άν σε αυτό τό σημείο μπορούμε με σχετική εύκολία να διαγνώσουμε την επικράτηση μίας ιστορικιστικής, θά τολμούσαμε να πούμε, αντίληψης στή βάση της οποίας καλοϋνται να όργανωθούν και να αντιμετωπισθούν τά προβλήματα πολιτικής ένταξης, είναι κάποια άλλα προβλήματα που ξεπηδοϋν άπευθείας από την όργάνωση των σχέσεων παραγωγής και που άν δέν παραγράφονται, στήν καλύτερη περίπτωση αντιμετωπίζονται ύποβαμισμένα σε σχέση με τά αντίστοιχα «πολιτικά». Έτσι ή *ιστορικοποίηση, έκλεκτική ιστορικοποίηση όπως είδαμε, των κοινωνικών έγκλήσεων από τον πολιτικό - ιδεολογικό σχηματισμό έμπεριέχει άν όχι τή συσκοτίση, τουλάχιστον τή δραστική ύποτίμηση βασικών κοινωνικών αντιφάσεων, άσυμφιλίωτων μεταξύ τους που καλοϋνται να «γονιμοποιηθούν» μόνο πάνω στή μητέρα ενός γενικευμένου πολιτικισμού.*

Παράδειγμα 2ο. Τό ΠΑΣΟΚ τσιμεντάρει τήν κοινωνική του βάση

Άποφασιστικό στοιχείο συνοχής του άναδυόμενου αντιπλοτευτικού κοινωνικού μπλόκ, στή μεταπολίτευση όπως και ό Πουланτζάς άναφέρει, είναι ή έθνικιστική ιδεολογία. Η «στροφή», για τήν όποία κάνει λόγο ό Πουланτζάς, γονιμοποιείται πάνω στό έδαφος του έθνικισμού και της λαϊκής παράδοσης, προσλαμβάνοντας έτσι τά χαρακτηριστικά μίας έναγωνίας άναζήτησης της «έθνικης άυτογνωσίας». Η συζήτηση για τίς «ρίζες» της φυλής ή του έθνους, ή άνίχνευση της «ίδιοπροσωπίας» του έλληνισμού, που γίνεται κατά τή διάρκεια των μεταπολιτευτικών χρόνων δέν περικλείεται μόνο στό κλασικό «κοσμοπολίτικο» άθηναϊκό τρίγωνο, αλλά διαχέεται σε όλόκληρο τον κοινωνικό κορμό. Ο Πουланτζάς, και πάλι, μάς θυμίζει τήν άνθηση του ρεμπέτικου — και στήν πραγματικότητα συμπυκνώνεται στό σύνθημα *πίσω στις ρίζες μας*.¹⁶ Η «στροφή» που λαμβάνει χώρα στό ιδεολογικό πεδίο φαίνεται να έδράζεται σε μιά άπλή άντιστροφή της «κυρίαρχης» μετεμφυλιοπολεμικής ιδεολογίας, σε μιά ίδιοποίηση της από τό νέο κοινωνικό μπλόκ που έμφανίζεται επί σκηνής, αλλά *άντεστραμμένης*, πράγμα που σημαίνει ότι άλλαζει τό ιδεολογικό της περίγραμμα, οί στόχοι και τά μέσα που χρησιμοποιεί για τήν εκπλήρωσή τους. Άλλά ό σκληρός πυρήνας της παραμένει ούσιαστικά *άνεπαφος*.¹⁷ Με άλλα λόγια: Ένώ προδικτατορικά ή έθνικιστική ιδεολογία σχιζεί στά δύο τό κοινωνικό σώμα, στή μεταπολίτευση γίνεται τό προνομιακό όχημα ενός κοινωνικού «άλυτρωτισμού», που σκοπεϋει όχι βέβαια τον κοινωνικό δεσμό έξουσίας, αλλά τήν



συμβατική πολιτική του όροφή, άποτελώντας τή μόνη αξιόπιστη και φερέγγυα προς τόυτο διαμεσολάβηση.

Έπιστρέφοντας στις ρίζες της κοινωνικής έμπειρίας και στό άκατέργαστο πολιτικό ιδεολογικό προσεταιρισμό της, θά άναφερθούμε σε άγνωστά αλλά λησμονημένα γεγονότα της Κρήτης του Φεβρουαρίου - Μαρτίου 1979.¹⁸

Στίς άρχές του 1979 ή Κρήτη, και κυρίως τό Ηράκλειο, ζεί στιγμές έθνικο-λαϊκής έξαρσης. Η κυβέρνηση έχει άποφασίσει τή συμμετοχή της Έλλάδας σε μιά έκθεση άρχαιοτήτων στίς ΗΠΑ. Τό γεγονός καταγγέλλεται δριμύτατα από τους τοπικούς επαγγελματικούς κ.λπ. φορείς και διατυπώνεται ή όμόφωνη άπόφαση «νά μήν έπιτραπεί ή μελετώμενη "άνόσια πράξη" και να έμποδισθεί ή έξαγωγή με κάθε νόμιμο μέσο και κυρίως με τή μαζική κινητοποίηση του λαού». Οί συσκέψεις των συντονιστικών φορέων πολλαπλασιάζονται, δημιουργείται «Έπιτροπή Άγώνα», και εκεί που τά πράγματα φαίνονται να κατασιγάσουν τό σπάσιμο ενός «καμαραϊκού» άγγείου δίνει τήν άφορμή μίας γενικής σύρραξης. Όπως μάς πληροφορεί ή σχετική είδησεογραφία:

«Μινωικό άγγείο μεγάλης άξιας, από τό λεγόμενα "καμαραϊκά" έσπασε ενώ συσκευαζόταν από τους "ειδικούς" του Υπουργείου Πολιτισμού..., προκειμένου να

16. Άλκης Κυριακίδου Νέστορος, «"Οί ρίζες μας": Έλεγχος ενός κοινού τόπου της νεοελληνικής ιδεολογίας», στό *Δελτίο της Έταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, 4B, 1980.

17. Στο σημείο αυτό ύπαινίσσομαι ότι ή έθνική ή έθνικιστική ιδεολογία, πράγματα ταυτόσημα, δέν μπορεί να άποτελέσει τό προνομιακό όχημα μίας έπαναστατικής σοσιαλιστικής άνατροπής, γιατί καθ' έαυτή είναι έγγεγραμμένη στήν πολιτικο-ιδεολογική μήτρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Βλέπει άναλυτικότερα, E. Bali-bar, *Racisme et nationalisme*, όπ. παρ. σελ. 54-92.

18. Όλα τά έμπειρικά στοιχεία για τά γεγονότα της Κρήτης του Φεβρουαρίου - Μαρτίου 1979 έχουν ληφθεί από τήν έφημερίδα *Τά Νέα*, της αντίστοιχης περιόδου.



σταλεί στο εξωτερικό. Το γεγονός προκάλεσε αγανάκτηση του λαού. Ομάδες περιφρούρησης έχουν κυκλώσει το Μουσείο, για να μη φυγαδευθούν οι θησαυροί του, ενώ ο δήμαρχος κ. Καρέλλης κατέθεσε μήνυση κατά παντός υπευθύνου, ζητώντας να σταματήσει κάθε κίνηση για τα αρχαία».

Στή συγκέντρωση, πού πάραυτα πραγματοποιείται ακούγονται τά εξής συνθήματα: «όχι στον έκπατρισμό», «κάτω τά χέρια από τά αρχαία», «τά αρχαία ανήκουν στην Ἑλλάδα», «νά καταργηθεῖ ὁ νόμος για τά αρχαία», «νομάρχη πάρε θέση». Σέ μιά από τίς ἀλεπάλληλες συγκεντρώσεις πού γίνονται, προκαλοῦνται ἐπεισόδια καί συλλαμβάνονται ὁ Δήμαρχος τοῦ Ἡρακλείου καί δημοτικοί σύμβουλοι. Τό γεγονός εἶναι ἡ ἀφορμή για μιά ἄμεση πολιτική παρέμβαση τοῦ Ἀ. Παπανδρέου:

«Ἀδιαφορώντας για τή λαϊκή ἀντίδραση, ἡ κυβέρνηση ἐπιμένει νά ἐξάγει τά μνημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἄφοῦ δέν μπόρεσε νά πείσει τόν Ἑλληνικό Λαό για τήν ὀρθότητα τῆς ἀπόφασής της, ἡ κυβέρνηση καταφεύγει στή σύλληψη τοῦ Δημάρχου καί τῶν Δημοτικῶν Συμβούλων τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης, πού ἐξέφρασαν τό λαϊκό αἴσθημα. Ἐπισημαίνουμε τήν ποιοτική διαφορά μεταξύ τοῦ λαϊκοῦ ἀγώνα για τήν προστασία τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς μας καί τῆς ἀντίδρασης τοῦ ἀστυνομικοῦ κράτους τῆς Δεξιᾶς. Καλοῦμε τήν κυβέρνηση νά μήν ἀγνοήσει τήν ἐκδήλωση τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καί νά τή θεωρήσει ἔκφραση τῆς πανελληνίας ἀντίθεσης στήν ἀπόφασή της».

19. Jacques Michel, «Pour une anthropologie juridique de la représentation», στήν ἐπιθεώρηση *Proces*, no 11-12, 1983.

20. Georges Labica, «Sur la critique marxiste de l' Utopie», in *Colloque de Cerisy, Le discours utopique*, Paris, 1978.

Κι ἐνῶ ἡ κατάσταση δεξύνεται, πλήθη συρρέουν στό Ἡράκλειο, στήνονται ὁδοφράγματα καί βουλευτές τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀναχωροῦν «ἐσπευσμένα» ἀπό τήν Ἀθήνα για τήν Κρήτη, τό ΠΑΣΟΚ δίνει στή δημοσιότητα τήν ἀκόλουθη ἀπόφαση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς του:

«Ἡ πολιτιστική κληρονομιά τοῦ τόπου μας ἔχει για τό ΠΑΣΟΚ ἰδιαίτερη σημασία καί οἱ συνέπειες για τήν καταστροφή της θά βαρύνουν τούς ὑπεύθυνους, γιατί ὁ ἑλληνικός χώρος, ἡ ἱστορία του καί ἡ πολιτιστική κληρονομιά του ἀποτελοῦν ἀξεδιάλυτη ἐνότητα. Βρισκόμαστε στό πλευρό τῶν κατοίκων τοῦ Ἡρακλείου..., ὄλων τῶν πολιτιστικῶν καί πνευματικῶν φορέων πού ἀγωνίζονται για τήν κατάργηση τοῦ ἀντισυνταγματικοῦ νόμου 654 καί για νά ἀποτραπεί τό ξεριζώμα τῶν ἐργων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης».

Τελικά ὁ «ἐκπατρισμός» τῶν ἀρχαιοτήτων ματαιώνεται, καί ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου χαιρετίζει τό «λαό τοῦ Ἡρακλείου... γιατί ἔδωσε τή μεγάλη μάχη για τήν προστασία τῆς πολιτιστικῆς του κληρονομιάς καί δικαιοῦθηκε», ἐνῶ ὁ Κ. Καραμανλῆς δηλώνει ὅτι εἶναι «ἀηδιασμένος», ὑπαινισσόμενος ἐμμέσως ὅτι τά πράγματα τά ὑποκίνησε τό ΠΑΣΟΚ.

Σέ αὐτή τήν περίπτωση μᾶς παρουσιάζεται μέ ἐκπληκτικό τρόπο ἡ συλλογική ἀμοιβαία δράση ἀνάμεσα στό κοινωνικό καί πολιτικό στοιχεῖο. Τό πολιτικό στοιχεῖο, τό ΠΑΣΟΚ, μέσα ἀπό τήν πρόκληση ἢ τήν ἐκμετάλλευση τῶν γεγονότων ἀποπειράται, μέ ἐπιτυχία, νά στερεώσει τήν κοινωνική του βάση. Λέμε «νά στερεώσει» ἢ καί *τσιμεντάρει*, γιατί ἐδῶ βρίσκεται αὐτοπροσώπως τό ἰδεολογικό στοιχεῖο πού παίξει ἕνα καθοριστικό ρόλο στή σύναψη δεσμῶν ἀντιπροσώπευσης. Ἄν μελετήσουμε προσεκτικά τίς δηλώσεις τοῦ Ἀ. Παπανδρέου θά κατανοήσουμε τήν οὐσιώδη ταύτιση του μέ τίς διεκδικήσεις τοῦ ἐξεγερμένου λαοῦ. Ἄν ὁμως πρὸς στιγμὴν κάνουμε μιά ὑπόθεση, θεωρήσουμε δηλαδή ὅτι ὁ λαός τῆς Κρήτης πρὶν ἀπό τήν συγκεκριμένη ἐξέγερση, εἶναι γενικά καί ἀόριστα «δημοκρατικός» ἢ «ΠΑΣΟΚ» για λόγους ἱστορικούς, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ἱστορική διαδικασία ἔχει ἀπελευθερώσει κάποια συναινετικά στοιχεῖα, πού ἀποτελοῦν τά πρόδρομα σημάδια ἐνδεχόμενων πολιτικῶν κρυσταλλώσεων, τίποτα δέν προδιαγράφει μέ ἀπόλυτη βεβαιότητα ὅτι αὐτή ἡ συνείδηση μπορεῖ νά καταλήξει σέ «συμβόλαιο» ἀνάμεσα στίς συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις καί στόν πολιτικο-ἰδεολογικό σχηματισμό. Σέ αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο ἡ *παρέμβαση τοῦ κόμματος* παίξει καταλυτικό ρόλο. Ἄν ἡ ἐμφάνιση συναινετικῶν στοιχείων δέν ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά σέ «συμβόλαιο», τότε χρειάζεται νά δει τό φῶς τῆς μέρας ἕνα *δίκτυο βουλήσεων* μέ ταυτόσημο περιεχόμενο καί ἀντικείμενο. Ἡ μορφοποίηση αὐτοῦ τοῦ δικτύου βουλήσεων ἀπό τόν πολιτικο-ἰδεολογικό σχηματισμό, δημιουργώντας ἕνα φυσικό καί θεωρητικό χάσμα ἀνάμεσα στόν ἀντιπροσωπεύοντα καί στόν ἀντιπροσωπευόμενο, τοῦ ἐξασφαλίζει τό μονοπώλιο προσδιορισμοῦ τοῦ τόπου ὅπου πραγματοποιεῖται ἡ ἀντιπροσώπευση καί πού ἀπό κοινός (τόπος) γίνεται ἕνας χώρος ξένος, ἐντός τοῦ ὁποῖου λαμβάνει χώρα ἡ ἀναπαραγωγή τῶν φαντασιακῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μέ τίς πραγματικές συνθήκες ὑπαρξῆς τους, καί πού στήν περίπτωσή μας παίρνει τή μορφή —ἔστω καί σέ μικρογραφία— τῆς ἀναβίωσης τοῦ μύθου τοῦ ἐνωμένου λαοῦ, δηλαδή τῆς ταύτισης τῆς νόμιμης μέ τήν πραγματική χώρα.¹⁹ Παριστάμεθα δηλαδή μάρτυρες μιᾶς σύνθετης καί ἀκρῆς διαπλοκῆς ἀνάμεσα στό βιωμένο στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας καί τήν ταξική ἰδεολογία, πού θέτοντας τό ἐθνικό πρόβλημα οὐσιαστικά στό ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ, ὑπεράσπιση πολιτιστικῆς κληρονομιάς, παραπέμπει σέ ἕνα εἶδος ἐσώτατου ἐθνικοῦ ἐνστίκτου — τήν «ψυχὴ τοῦ ἔθνους».

Ἔτσι ἡ μεταπολιτευτική «στροφή», ἐκτός τοῦ ὅτι ἐκφράζει μιά πραγματική κίνηση μαζῶν σέ ὅλα τά ἐπίπεδα, ταυτόχρονα, ἐνσωματώνει (καί τροφοδοτεῖται ἀπό) τά ἀποτελέσματα πού παράγει ἡ καθαυτὴ πολιτική συγκρούση.

**ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΝΟΣ
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΣΟΚΙΚΟ ΛΑΪΚΙΣΜΟ**

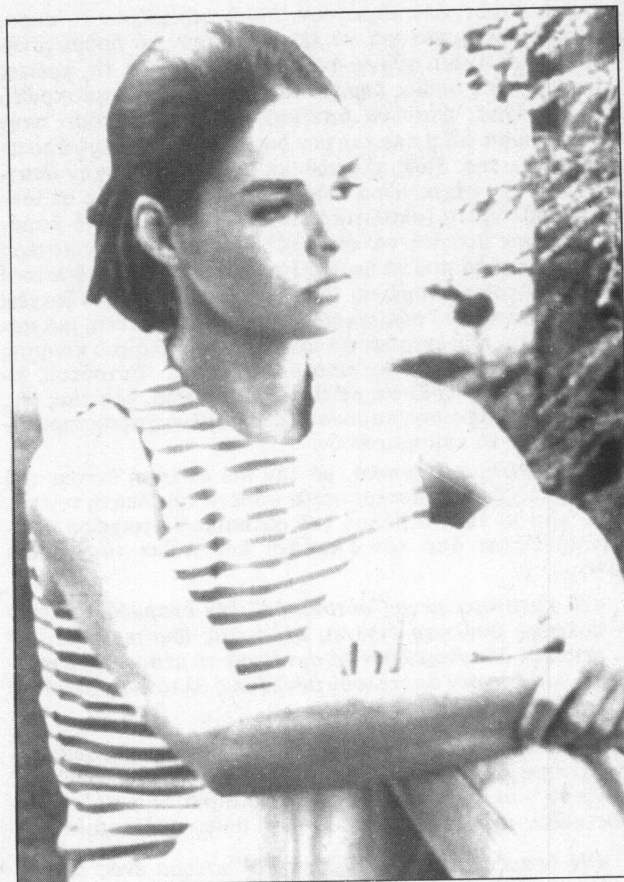
Παρακολουθήσαμε έως εδώ την πορεία της διαδοχικής μορφοποίησης της πολιτικής κουλτούρας και των αντίστοιχων πρακτικών των κατώτερων τάξεων, πριν και μετά τη δικτατορία, καθώς και την πολιτική συγκρότησή τους κατά τη μεταπολίτευση. Στά δύο παραδείγματα, που μόλις αναφέρθηκαν, λανθάνουν κοινωνικές πρακτικές που συμπυκνώνουν μία δλόκληρη ιστορική παράδοση, εκφράζουν μία ούτοπία. Αναμφισβήτητα παριστάμεθα μάρτυρες έλικαιοποίησης της παράδοσης, έπανακοινωνικοποίησης βασικών συνιστωσών της, κυρίως μίας διάχυτης αντιστασιακής πρακτικής, που «φτιάχνει» τον πολιτικό φορέα της. «Φτιάχνει»; Πρόκειται για ένα κρίσιμο έρώτημα, που ή απάντησή του μās προσανατολίζει σε δύο διαφορετικές, ριζικά διαφορετικές, κατευθύνσεις. Αν πραγματικά ή κοινωνική κίνηση φτιάχνει με τρόπο αυτόνομο τους πολιτικούς της προσδιορισμούς, τότε αυτοί οί τελευταίοι είναι ούσιαστικά ανήμποροι να αντιδράσουν στις έπιθυμίες της. Αν όμως υπάρχει πράγματι μία στενή διαπλοκή ανάμεσα στο κοινωνικό και πολιτικό στοιχείο, μία συλλογική άμοιβαία δράση, αν δηλαδή τό καθένα από αυτά συγκροτεί σχετικά αυτόνομα τή δική του περιοχική βαθμίδα στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, τότε έχει νόημα να προσεγγίσουμε και τά δύο έπιπεδα.

Έντούτοις τά πράγματα, τουλάχιστον στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, δέν έμφανίζονται τόσο άπλά. Συχνά έχουμε μία άλληλεπικάλυψη του παραδοσιακού-ούτοπικού στοιχείου με τό «αύθεντικά» ταξικό στοιχείο. Τό να ύποστηρίξουμε ότι τό «αύθεντικό» ταξικό στοιχείο λειτουργεί μέσα από (και στο) παραδοσιακό-ούτοπικό στοιχείο, δέν μās έπιλύει, αντίθετα πολλαπλασιάζει τά προβλήματα και ίσως τά συσκοτίζει. Είναι σαφέστατο ότι ανακύπτει εδώ ένα πρόβλημα όρισμού των έννοιών που χρησιμοποιούμε και που ύπερτονίζεται από την έξαιρετικά άμφισημη θέση που κατέχουν, ή έννοια της ούτοπίας, στο έργο του Μάρξ αλλά και του Ένγκελς.

Η μαρξική πολιτική θεωρία συγκροτείται ως τέτοια πάνω στην άρνηση της ούτοπίας ή τή θεωρεί ως φορέα της έργατικής δημιουργικότητας;²⁰ Άλλά και πέρα από τή μαρξική πολιτική θεωρία και τήν άμφισημία της ως προς τή έννοια της ούτοπίας, διαθέτουμε ένα λίγο-πολύ μονοδιάστατο όρισμό της έννοιας. Στόν Μπλόκ ή ούτοπία νοείται ως ιδεολογία που εκπληρώνει μία κοινωνική λειτουργία, διαθέτει ένα «φύλλο πορείας» προς μία κατεύθυνση, συνιστά μία άπόπειρα για τήν οίκοδόμηση ενός «άνοικοδόμητου προβλήματος», και άποτελεί «τό μεθοδολογικό όργανο της καινοτομίας», άπό τή στιγμή που διαμεσολαβείται από τάσεις ένυπαρκτες στο πραγματικό.²¹ Ούτοπία ως πολιτική στρατηγική των κοινωνικών κινήματων, ή μηχανιστική τους άνανάκλαση (κοινωνιολογισμός) ή ούτοπία που άδυνατεί να όρίσει τί είναι αυτό που θέλει να ύπερβεί (θετικισμός);

Για τήν έννοια της παράδοσης, της πολιτικής παράδοσης, τά πράγματα δέν είναι έντελως διαφορετικά, έστω και αν ό Μάρξ μās έχει έπιστήσει τήν προσοχή στόν μυθευτικό της ρόλο. Τό να θεωρήσουμε ότι ή πολιτική παράδοση εισάγει στις άτομικές συνειδήσεις τον άπαραίτητο δεσμό ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν, ότι εισάγει δηλαδή έγκλήσεις άμεσης στράτευσης, μπορεί να μās περιγράφει έξαίσια τό φαινόμενο αλλά δέν μās λέει τίποτα για τον τρόπο συγκρότησής του.²²

Τό πρόβλημα περιπλέκεται ακόμα περισσότερο αν άναλογισθούμε ότι στην περίπτωση μās έχουμε μία ταύτιση της ούτοπίας των κατώτερων τάξεων, που αναβιώνει και μέσα άπό τήν έλικαιοποίηση της παράδοσης, με τήν ιδεολογία της προόδου. Μέσα στην κάθετη πολιτική διαίρεση, που έπικρατεί μετά τή μεταπολίτευση, ανάμεσα στις «προοδευτικές» και «άντιδραστικές» δυνάμεις, τό ΠΑΣΟΚ έμφανίζει στις



έκλογές του 1977 τό σύνθημα: «Νά κάνουμε τό όνειρο πράξη, τήν έλπίδα ζωή». Έμπλοκής συνέχεια. Ο ίδιος ό Γκράμσι δέν συνιστούσε ότι κάθε πολιτική ριζικού μετασχηματισμού όφείλει να πάει στο λαό, να άπαιτήσει έθνικο-λαϊκά χαρακτηριστικά, αυτός ό ίδιος δέν ήταν που παρατηρούσε τον μή έθνικο-λαϊκό χαρακτήρα της ιταλικής λογοτεχνίας κ.λπ.; Σύγχρονοι διανοητές δέν ύποστηρίζουν τή σημασία που τά έθνικά χαρακτηριστικά έχουν ως προς τή δόμηση συλλογικών και άποτελεσματικών αντιστάσεων ή πώς ύπάρχουν δύο είδων λαϊκισμοί, δηλαδή ύπάρχει και προοδευτικός λαϊκισμός²³ κ.λπ.;

Ας προσπαθήσουμε να ξετυλίξουμε τό κουβάρι παίρνοντας τά πράγματα άπό τήν αρχή, τοποθετώντας τα σε μία κάποια λογική σειρά. Η ληξιαρχική πράξη γέννησης του ΠΑΣΟΚ λαμβάνει χώρα μέσα σε μία έξαιρετικά σύνθετη κατάσταση. Σύνθετη, γιατί αυτή τήν εποχή δημιουργούνται νέες συλλογικές, που θέτουν διαφορετικούς στόχους για κατάκτηση, ύπερασπίζοντας διαφορετικά συμφέροντα. Παρά τά φαινόμενα όμως αυτές οί «σύνθετες» έκρήξεις²⁴ που προκαλούνται

21. Για μία συνοπτική άπόδοση της σκέψης του Μπλόκ σε σχέση με τήν έννοια της Ούτοπίας, όπως αυτή έκτίθεται στόν Β' τόμο της Principe Esperance, βλέπε Gérard Raulet, «Encerclement Technocratique et dépassement pratique - L' utopie concrète comme théorie critique», στο συλλογικό έργο *Utopie - Marxisme selon Ernst Bloch*, Payot, 1976.

22. Raoul Girartet, «Autour de la notion de tradition politique. Essai de problématique», στην έπιθεώρηση POUVOIRS, No. 42, 1987.

23. Για τήν πρώτη περίπτωση, Samir Amin, *Classe et nation*, Minuit, 1979. Για τή δεύτερη περίπτωση, Ernesto Laclau, *Πολιτική ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσ/νίκη, 1983.

24. A. Gramsci, la proposition selon laquelle «La société ne pose pas des problèmes dont il n' existe pas déjà pour les résoudre de prémisses matérielles», στο A. Gramsci, *Cahiers de prison*, σελ. 367-368.

δέν δημιουργούν, δέν παράγουν, αλλά γκρεμίζουν τό παραδοσιακό οικόδομημα γιά νά ἐλευθερώσουν τό δρόμο στήν αὐθόρμητη καί αὐτόχθονη ἀνάπτυξη. Μία ἀπό τίς πρῶτες λειτουργίες στίς ὁποῖες ἔπρεπε τό ΠΑΣΟΚ νά ἀνταποκριθεῖ, πρῶτος καί ἔγινε, ἦταν νά ἀσκήσει μιά *κριτική* τόσο στήν προϋπάρχουσα τάξη πραγμάτων ὅσο καί σέ αὐτή πού ἀποτελοῦσε μέρος της. Πῶς πληρώθηκε αὐτή ἡ καταρχήν ἀναγκασιότητα; Ἄν μέχρι τώρα δώσαμε δύο ἀπαντήσεις σέ ἰσάριθμα προβλήματα («πολιτική γενιά» – «ἔθνικολαϊκή παράδοση»), εἶναι ἀνάγκη νά τά ἐντάξουμε σέ ἓνα γενικότερο ἀναλυτικό σχῆμα πού νά θεμελιώνει ἐπαρκῶς τόν *λαϊκιστικό* χαρακτήρα τοῦ φαινομένου. Τό ΠΑΣΟΚ παράγει καί διαχέει σέ ὄλο τό κοινωνικό σῶμα μιά ἰδεολογική πρακτική, μιά κοσμοαντίληψη, πού ἐγγράφεται αὐστηρά στό πλαίσιο κίνησης τοῦ ἐγκαθιστάμενου πολιτικοῦ συστήματος. Ἐντούτοις ἂν καί γενικά ἀναγνωρίζεται σέ αὐτό τό πλαίσιο, ἐξαιτίας τῆς λαϊκῆς του ἀγκύρωσης παρουσιάζει ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού ἀξίζει νά ἐπισημανθοῦν.

α) *Εἶναι κίνημα οὐτοπικό*, μέ τήν πιό σκληρή ἔννοια τοῦ ὄρου: σχεδιάζει καί ἀπονέμει στόν καθένα τήν ἰδεατή του πολιτεία. Μιά κι ἔξω, ὁ ρόλος τοῦ οὐτοπικοῦ στοιχείου περιγράφεται ἔξοχα ἀπό τόν Γκράμσι πού κόβει τόν γόρδιο δεσμό:

*«Τό κατηγορούμενο "οὐτοπικός" δέν ἐφαρμόζεται στήν πολιτική βούληση ἐγγένει, ἀλλά στίς ἰδιαίτερες βουλήσεις πού δέν γνωρίζουν νά συνδέουν τό μέσον μέ τό σκοπό, καί ἄρα δέν ἀποτελοῦν βουλήσεις ἀλλά ἐνύπνια, ὄνειρα, ἐπιθυμίες».*²⁵

β) *Εἶναι κίνημα πού στηρίζεται στήν προσωπολατρία*, δηλαδή κίνημα ἀρχηγικό μέ τήν πιό σκληρή ἔννοια τοῦ ὄρου: στηρίζεται καί ἀναπτύσσεται στά πλαίσια τῆς *πολιτικῆς-μῦθος-πάθος-αὐθόρμητο*. Ἡ τομή καί πάλι τοῦ Γκράμσι:

*«Ἡ ὑπαρξη σέ κάθε "αὐθόρμητο" κίνημα ἐνός πρωτόλειου στοιχείου συνειδητῆς διεύθυνσης, πειθαρχίας, δείχνει μέ ἔμμεσο τρόπο ὅτι ὑπάρχουν ρεύματα καί ὁμάδες πού ὑποστηρίζουν τό αὐθόρμητο ὡς μέθοδο. Πρέπει λοιπόν νά κάνουμε μιά διάκριση ἀνάμεσα στά καθαρά "ἰδεολογικά" στοιχεῖα καί τά στοιχεῖα τῆς πρακτικῆς δράσης, ἀνάμεσα στούς θεωρητικούς καί ὑποστηρίζουν τό αὐθόρμητο ὡς σταθερή καί ἀντικειμενική "μέθοδο" τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι καί τούς πολιτικούς πού τό ὑποστηρίζουν ὡς "πολιτική" μέθοδο. Στούς πρῶτους πρόκειται γιά μιά ἐσφαλμένη ἀντίληψη, στούς δεύτερους γιά μιά ἄμεση καί εὐτελῆ ἀντίφαση, πού ἀφήνει νά φανεῖ ἡ προφανῆς πρακτική τῆς ἀφειρητῆ, δηλαδή ἡ ἄμεση θέληση γιά ἀντικατάσταση τῆς μῆς καθοδήγησης ἀπό μιά ἄλλη».*²⁶

Ἡ ἐπικράτηση καί ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ ἀρχηγικοῦ χαρακτήρα τοῦ ΠΑΣΟΚ προϋποθέτει τήν ἀέναη ἀναπαραγωγή ἐνός πολιτικισμοῦ, οὐσιαστικῆς συνιστώσα τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ στοιχειώδης προγραμματική δέσμευση τοῦ φορέα ἀπέναντι στίς ὑπό ἀντιπροσώπευση κοινωνικές ὁμάδες. Ἡ «ἀντικατάσταση τῆς μῆς καθοδήγησης ἀπό μιά ἄλλη» λαμβάνει χώρα πάνω σέ αὐτό ἀκριβῶς τό πεδίο, φροντίζοντας ἐπιμελῶς καί συνεχῶς ὥστε τό ἰδεολογικό στοιχείο, στή βάση τοῦ ὁποίου θά ἔπρεπε νά ἀναπτυχθεῖ τό ἀντίστοιχο προγραμματικό-πολιτικό, νά ἀπουσιάζει ἀπό τήν πολιτική σύγκρου-

ση. Αὐτή ἡ «πολιτικιστική» μεθοδολογία προϋποθέτει μέ τή σειρά τῆς δραστικό ἔλεγχο στήν ἀναπαραγωγή καί συγκρότηση τῆς κομματικῆς γραφειοκρατίας ὥστε ἡ σχέση τοῦ ἀρχηγοῦ μέ τό λαό νά εἶναι πράγματι «ἄμεση», ὅπου ὁ λόγος τοῦ πρῶτου νά ἐξαντλεῖται στόν πραγματισμό τοῦ δεύτερου, «αὐτή τῆ λαϊκή φιλοσοφία πού εἶναι ἓνα ἀτόφιο ἰδεολογικό κόμμα, παρά ἓνα φιλοσοφικό σύστημα» (Γκράμσι), οἱ διεκδικήσεις τοῦ δεύτερου ἰσορροποῦν στόν τακτικισμό τοῦ πρῶτου.

γ) *Εἶναι κίνημα συγκυριακό*, μέ τήν πιό σκληρή ἔννοια τοῦ ὄρου: συγκροτούμενο στή βάση τοῦ εὐκαιριακοῦ, στή βάση τῆς ἱστορικῆς εὐκαιρίας πού ἀπελευθέρωσε καί ἡ πτώση τῆς δικτατορίας, καί τῆς προσωπολατρίας· ἄσκει «μέρα μέ τή μέρα μιά εὐτελῆ κριτική, πού προσβάλλει τίς μικρές διευθυνούσες ὁμάδες καί τίς προσωπικότητες πού ἔχουν τήν ἄμεση εὐθύνη τῆς ἐξουσίας».²⁷ Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει ὅτι τό ΠΑΣΟΚ εἶναι κίνημα εὐκαιριακό μέ τήν τρέχουσα ἔννοια τοῦ ὄρου. Σημαίνει ἀπλῶς ὅτι δέν ἀνήκει στήν κατηγορία ἐκείνων τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν κινήματων, πού ὁ Γκράμσι ἀποκαλεῖ *ὄργανικά*, καί πού ἀσκοῦν μιά «*ἱστορικο-κοινωνική κριτική πού ἀπευθύνεται σέ εὐρύτατες συλλογικότητες πέρα ἀπό τά πρόσωπα, πέρα ἀπό τό διευθυντικό προσωπικό*».²⁸ Πρόκειται δηλαδή γιά ἓνα πολιτικό κίνημα πού προήλθε μέσα ἀπό μιά «περιστασιακή» κατάσταση, ἐπιχειρώντας, μέ ἐπιτυχία, νά προσδώσει στόν ἑαυτό του ἐκεῖνα τά χαρακτηριστικά, πού στά μάτια τοῦ λαοῦ θά τό καθιστοῦσαν ἓνα «κίνημα κατάστασης», δηλαδή ὄργανικό κίνημα. Τά γεγονότα τῆς Κρήτης τό δείχνουν ἄρκετά καθαρά.

Ἐντούτοις τό ΠΑΣΟΚ, χωρίς νά εἶναι «κίνημα τοῦ λαοῦ», εἶναι κίνημα λαϊκό. Χωρίς νά εἶναι κίνημα ἀνατροπῆς, εἶναι κίνημα ἀνατρεπτικό, κίνημα ριζοσπαστικοποιημένο καί ὄχι ριζοσπαστικό. Τονίζουμε αὐτές τίς ιδιότητες γιατί κάθε στιγμή ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος νά ὑποτιμηθεῖ μιά ἐκ τῶν πλευρῶν τοῦ φαινομένου μέ ἀπροσδιόριστες συνέπειες ὄχι μόνο γιά τήν τύχη τῆς ἐπιστημονικῆς του προσέγγισης ἀλλά καί τῆς πολιτικῆς ἀντιμετώπισής του.

Τί εἶναι ὁμως αὐτό, πού ἐμποδίζει τήν ἐξέλιξη τῆς ριζοσπαστικοποίησης σέ ριζοσπαστισμό, τῆς ἀνατρεπτικότητας σέ συντεταγμένο σχέδιο κοινωνικῆς ἀνατροπῆς, τί εἶναι αὐτό πού δρᾷ ἀπαγορευτικά ὥστε ἓνα κίνημα λαϊκό νά μὴ εἶναι κίνημα τοῦ λαοῦ; Ἡ ἀδυναμία ὡς πρὸς αὐτή τήν μετεξέλιξη ἔγκειται μόνο στήν οὐτοπικότητα τοῦ κινήματος, τήν ἀρχηγική του δόμηση καί τή συγκυριακή του προέλευση; Ἄν ἀναγάγουμε αὐτές τίς θεμελιώδεις ὄντως ιδιότητες τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ σέ μοναδικά καί κυρίαρχα στοιχεῖα, πού προσδιορίζουν πλήρως τόν λαϊκιστικό του χαρακτήρα, κινδυνεύουμε νά θεωρήσουμε ἄρκετά ἐπαναστατικά, ἐργατικά, κομμουνιστικά κόμματα ὡς λαϊκιστικά καί τίς ριζικές τομές πού ἐπέφεραν μέ τά κατά τόπους ἄρχοντα συγκροτήματα ἐξουσίας ὡς «λαϊκιστικές ρήξεις»,²⁹ ἢ, ἂν ἀρνηθοῦμε αὐτό τό συλλογισμό, νά ἀποδεχθοῦμε —ἀναγκαστικά— ὅτι ὁ λαϊκισμός δέν ὑφίσταται ὡς πρόβλημα πρὸς διερεύνηση. Τό σημεῖο-τομή πού καλεῖται νά ἀποφασίσει γιά τή φύση τοῦ πολιτικο-ἰδεολογικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι ὁ *ἰδεολογικός πυρήνας* τῆς προγραμματικῆς του πρότασης: *Ἡ ὑπαρξη ἢ μὴ τῆς στιγμῆς τῆς «κάθαρσης», ἐκλαμβανόμενης ὡς ριζικῆ ρήξη ἀνάμεσα στό παλιό καί τό νέο, συνιστᾷ τόν ἀξεπέραστο ὀρίζοντα γιά τή δημιουργία ἐνός νέου ἰδεολογικοῦ πεδίου*.³⁰ Αὐτή ἡ γκραμσιανή πρόταση ἀποκαθιστᾷ πλήρως στή θέση του τό πολιτικό στοιχείο, ἐπισημαίνει δηλαδή τό εἰδικό ἰδεολογικό βάρος τῆς πολιτικῆς πράξης τῶν διευθυντικῶν πολιτικῶν ὁμάδων, στήν περίπτωσή μας αὐτῆν τοῦ ΠΑΣΟΚ, στό σχηματισμό τῶν ποικιλλώνυμων λαϊκῶν ἐγκλήσεων.

Νομίζω ὅτι πρῶτος ὁ Ἄγγελος Ἐλεφάντης σέ μιά σειρά σημαντικῶν κειμένων του³¹ προσπάθησε νά φωτίσει αὐτό τό πρόβλημα, νά τό δεῖ δηλαδή ὡς μιά ἐκρηκτικὴ σύνθεση κοινωνικῶν ρευμάτων καί ἀκατέργαστων πολιτικῶν κρυστάλλώσεων τους στήν ὑπηρεσία μῆς διευθυντικῆς ὀλιγαρχικῆς καί ἐπαγγελματικῆς ὁμάδας, πού ἡ διαμεσολάβησή της

25. A. Gramsci, Phase de l' économie corporative de l' État, Chaier 6, 8π. παρ. σελ. 79.

26. A. Gramsci, «Passé et Present», στό *Gramsci dans...*, σελ. 585 (οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

27. A. Gramsci, «Analyse des situations, Rapports de forces», in *Notes sur Machiavel*, 8π.παρ. σελ. 429.

28. Στό ἴδιο.

επαιρνε νόημα μόνο στο βαθμό που η κοινωνική πρώτη ύλη μπορούσε να εξαργυρωθεί σε πολιτική διακυβέρνηση, σε εξουσία. Η περίσσεια αξία όμως των επεμβάσεων του Έλεφάντη εγκείται στο ότι αυτές δείχνουν καθαρά και συγκεκριμένα το σύνολο σχεδόν του λαϊκιστικού ψηφιδωτού που παρουσιάζεται επί σκηνής. Από την τελετουργική σχέση άρχηγού-μαζών ως τόν «αντιφασιστικό» χαρακτήρα που προσλαμβάνουν τα αντιδεξιά ανακλαστικά των μαζών μέσα από τη διαμεσολάβηση του ΠΑΣΟΚ, τη δημιουργία ενός «κοσμοειδώλου των μαζών» που φτιάχνεται «από τα πάνω», αποτελώντας την πολιτική εγκληματική για την ιδεολογική διαπίστευση του λαού, σε όλα αυτά, λανθάνει ή αποψη ότι ένας νέος επικοινωνιακός κώδικας τίθεται σε λειτουργία, σε αντικατάσταση του παλιού, που βρίσκεται σε μία διαδικασία αποσυναρμολόγησης. Αυτός ο νέος κώδικας δεν είναι άλλος από την «κοινή παραδοχή» («*sens commun*»), δηλαδή ένα σύστημα αξιών που η ακατέργαστη ιδεολογία των κατώτερων τάξεων δημιουργεί από κοινού με τους αντιπροσώπους «της». Η πολιτικο-ιδεολογική λειτουργία της στην αναπαραγωγή των κομματικών σχηματισμών και στη διαδικασία ανανέωσης-επανασυγκρότησης της πολιτικής σκηνής.³² Η «κοινή παραδοχή» συνιστά μία νέα κοσμοαντίληψη, ένα σχετικά αυτόνομο φιλοσοφικό σύστημα, που έλκει τη ζωτικότητα του από μία επιφανειακή και πρόσκαιρη ομογενοποίηση των ετερόκλητων στοιχείων που τό συνθέτουν. Οι ρίζες της βρίσκονται βαθιά μέσα στη λαϊκή συνείδηση, που έχει μολιαστεί από φολκλορικό, θρησκευτικό, ύπαρξιακό τύπου ιδεολογίες, που ακόμα και όταν φθάνει στο σημείο να ξεγεραθεί, τό κάνει «σαρκάζοντας» τόν εαυτό της. Με δύο λόγια, μέσα σε αυτό τό ιδεολογικό σύστημα της «κοινής παραδοχής» —αυτό τό «χαώδες συνονθύλευμα σκόρπιων αντιλήψεων όπου ο καθένας μπορεί να βρει ό,τι θέλει» (Γκράμσι)— απουσιάζει κάθε διαλεκτική ριζικού μετασχηματισμού, απουσιάζει ή «κάθαρση», τόσο ως «στιγμή» όσο και ως διαδικασία.³³

Νομίζω ότι τώρα μπορούμε να περιγράψουμε τα βασικά χαρακτηριστικά που οργανώνουν τόν λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ. Αν τα προσδιοριστικά στοιχεία του πασοκικού λαϊκισμού πρέπει να αναζητηθούν στην «περιστασιακή», συγκυριακή του προέλευση, την άρχηγική πλαισίωση της ενγένει πολιτικής πρακτικής του, στην ούτολική «προγραμματική της δέσμευσης», τά κυρίαρχα στοιχεία του έντοπιζονται στο σύστημα «κοινής παραδοχής» που επιβάλλει στο σύνολο των λαϊκών τάξεων και που συγκροτείται στη βάση μιας έκλεκτι-

κής ιστορικοποίησης/έπικαιροποίησης της εθνικής και λαϊκής παράδοσης. Πρόκειται για μία έκρηκτική σύνθεση του κοινωνικού και πολιτικού στοιχείου στη συγκεκριμένη μορφή που αυτά προσέλαβαν κατά τη διάρκεια της μετεμφυλιοπολεμικής και μεταδικτατορικής οργάνωσης των στοιχειωδών λειτουργιών του ελληνικού καπιταλισμού σχηματισμού, τά άποτελέσματα της οποίας τά βιώνουμε σήμερα.

29. Σε αυτή την προβληματική νομίζω ότι εξαντλείται και τό υπόδειγμα του Λακλάου. Για τόν Λακλάου ή έννοια της *επανάστασης* απουσιάζει ως αναλυτική κατηγορία. Άποτέλεσμα: όλες οι κοινωνικές ανατροπές συνιστούν «λαϊκιστικές ρήξεις»..., βλ. E. Laclau, *δπ. παρ.*

30. «Μπορούμε να χρησιμοποιούμε τόν δρο «κάθαρση» για να δείξουμε τη μετάβαση από την καθαρά οικονομική στιγμή (ή άλλως εγωιστική-παθιασμένη) στην ήθικο-πολιτική στιγμή, δηλαδή την άνώτατη επεξεργασία από τη δομή στην υπερδομή στη συνείδηση των ανθρώπων. Αυτό σηματοδοτεί και τη μετάβαση από τό «αντικειμενικό στο ύποκειμενικό» ή από την «αναγκαιότητα στην ελευθερία». Η δομή, από εξωτερική δύναμη που συντρίβει τόν άνθρωπο, τόν αφομοιώνει και τόν καθιστά παθητικό, μετασχηματίζεται σε μέσο ελευθερίας, σε όργανο δημιουργίας μιας νέας ήθικο-πολιτικής μορφής, σε πηγή πρόκλησης νέων πρωτοβουλιών. Έτσι ο προσδιορισμός της «καθαρκτικής στιγμής» συνιστά τό σημείο άφετηρίας για κάθε φιλοσοφία της πράξης· ή καθαρκτική διαδικασία συμπίπτει με την άλυσιδα των συνθέσεων τις οποίες προκάλεσε ή διαλεκτική ανάπτυξη», A. Gramsci, *Passage du savoir, au comprendre, au sentir, et vice versa, du sentir au comprendre, au savoir*, *δπ. παρ.*, σελ. 301-302.

31. Άγγελου Έλεφάντη-Μάκη Καβουριάρη, ΠΑΣΟΚ: Σοσιαλισμός ή λαϊκισμός; *Ο Πολίτης*, τ. 13, Οκτώβριος 1977. Άγγελου Έλεφάντη, «Έπίσης σε ό,τι άφορά την οικονομική δομή είμαστε σοσιαλιστές», *Ο Πολίτης*, τ. 42, Άπρίλιος-Μάιος 1981. Αρχίζει ή μετα-ΠΑΣΟΚ εποχή, *Ο Πολίτης*, τ. 94, Σεπτέμβριος 1988. Η «άλλαγή» τελείωσε, ζήτω ή άλλαγή, *Ο Πολίτης*, τ. 96, Δεκέμβριος 1988. Η ύβρις, ή κάθαρσις, τό άδιέξοδο. Στόν άστερισμό του Λαϊκισμού, *Ο Πολίτης*, τ. 100 Άύγουστος 1989.

32. Pierre Bourdieu, «La représentation politique, Éléments pour une théorie du champ politique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 36/37, *Fevrier - Mars*, 1981.

33. A. Gramsci, Introduction à l'étude de la philosophie, in *Gramsci dans...*, σελ. 202: Notes critiques sur une initiative de manuel populaire, *δπ. παρ.*, σελ. 304-309.

Πολλοί εκδότες μαζί σε κοινή πορεία
για να φτάσει το καλό βιβλίο παντού

ΚΟΙΝΟΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΚΔΟΤΩΝ Ε.Π.Ε.
Ιπποκράτους 68, 10681 Αθήνα, Τηλ. 3609197

Τηλεφώνηστε, Τηλ. 3609197, 106 80 Αθήνα, Τηλ. 3609197
ΚΟΙΝΟΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΠΕ
ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ



σύνταξος ορίων του Πληλάτου.
τηλ: 8212906

‘Ο σύντροφος είναι ζωντανός

Στίς 25 Μαρτίου, λίγες μόνο ώρες πριν τό ανά χείρας τεύχος πάρει τήν άγουσα γιά τό τυπογραφείο, ό συνεργάτης του *Πολίτης* στή Ρώμη (καί free lance δημοσιογράφος της *Corriere della Sera*) Γιαννούλης Γεωργόπουλος έστειλε στον άριθμό fax πού έξυπηρετεί τό περιοδικό (άριθμό πού διαθέτει εύγενώς τό Τεχνικό Γραφείο ‘Ηλεκτρομηχανολογικών Μελετών TEAM M-H) τό παρακάτω σημείωμα:

«Άριστείδη Μπαλά
TEAM M-H
Βαλτετισίου 51
Άθήνα

Ρώμη, 25 Μαρτίου 1990

‘Αγαπητέ Άριστείδη,

Τό κείμενο του «άγνωστου αυτόχειρος» πού δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά στους *Sunday Times* καί άναδημοσίευσε ό *Πολίτης* στό τεύχος 103 δημοσιεύθηκε, όπως θά ξέρετε, καί στή *Rinascita* καί δημιούργησε σάλο. Μέ δεδομένες τίς καντιανές επιδράσεις πού έχουν σημαδέψει βαθιά τόν Ιταλικό μαρξισμό (Coletti κ.λπ.), πολλοί σχολιαστές έφτασαν μάλιστα μέχρι τό σημείο νά ύποστηρίζουν πώς ή δημοσίευσή του έπαιξε σημαντικό άν όχι καθοριστικό ρόλο —θετικά ή άρνητικά— στήν άπόφαση του τελευταίου συνεδρίου του ΙΚΚ, μολονότι έλάχιστοι ‘Ιταλοί σύντροφοι άναφέρθηκαν ρητά σ’ αυτό. ‘Ισως μία τέτοια εκτίμηση νά είναι όντως υπερβολική. ‘Οπως όμως καί νά έχει τό πράγμα, ή συζήτηση αυτή δέν είναι του παρόντος. ‘Υπάρχουν συντακτικές παραπέρα εξελίξεις στό δλο θέμα πού εγγίζουν τά όρια του μυθιστορηματικού καί οι όποιες, όπως θά δείτε, αξίζει νά έρθουν σέ γνώση τής Συντακτικής ‘Επιτροπής του περιοδικού.

Συγκεκριμένα συνέβησαν τά εξής: Στίς 19 Μαρτίου τό πρωί, ό γνωστός καί από τίς στήλες του *Πολίτη* καί στενός προσωπικός μου φίλος Ιταλός φιλόσοφος Κοστάνζο Πρέβε άνακάλυψε στό κουτί άλληλογραφίας του ένα άνώνυμο χειρόγραφο, γραμμένο γερμανικά μέ εύκρινή γραφικό χαρακτήρα, καί μέ τόν τίτλο «Γιατί τελικά δέν αυτοκτόνησα». Τό περιεχόμενο του χειρογράφου άποτελοΰσε άφηγηματική (narrative) συνέχεια του κειμένου του «αυτόχειρος» πού προξένησε τό σάλο άλλά ταυτόχρονα καί φιλοσοφική τομή ως προς τίς άπόψεις πού αυτό εξέφραζε. ‘Ο Κοστάνζο, συγκλονισμένος καθώς ήταν από τήν άπόφαση του συνεδρίου του ΙΚΚ καί τά δάκρυα πού τήν σφράγισαν, μου έδειξε τό χειρόγραφο τό ίδιο πρωί πιστεύοντας άρχικά πώς επρόκειτο γιά φάρσα. ‘Αφού όμως τό διαβάσαμε προσεκτικά μαζί πολλές φορές, σχεδόν πεισθήκαμε γιά τό αντίθετο. Τό άπόγευμα τής ίδιας μέρας κατορθώσαμε νά έπικοινωνήσουμε τόν Τζώρτζ Τζονστόουν των *Sunday Times*, τόν

όποιο ό Κοστάνζο γνώριζε καλά από τήν εποχή του Μάη του ‘68, γιά νά του ζητήσουμε ένα φωτοαντίγραφο του άρχικού χειρογράφου. Πράγματι, τήν επομένη 20 Μαρτίου έλαβα στό fax τής *Corriere della Sera* (στό όνομά μου) τό έν λόγω αντίγραφο. Καί, ό του θαύματος, ό γραφικός χαρακτήρας των δύο κειμένων φαινόταν ό ίδιος, τουλάχιστον στά δικά μας άνειδίκευτα μάτια. Γιά νά μήν ύπάρξει δέ καμιά δυνατότητα άμφισβητήσεων, προστρέξαμε στή βοήθεια τής έγκυρότερης δικαστικής γραφολόγου τής ‘Ιταλίας, κας Χριστίνα Τσιάπι, ή όποια έγινε πρόσφατα πολύ γνωστή μέ άφορμή τή διένεξη γύρω από τό συμβόλαιο του Μαραντόνα μέ τή Νάπολι. Γιά νά μήν πολυλογώ, ή κα Τσιάπι μās άπάντησε χθές άργά τό βράδυ πώς μετά από έμπεριστατωμένη έπιστημονική άνάλυση προκύπτει ότι τά δύο χειρόγραφα είναι γραμμένα από τό ίδιο πρόσωπο μέ ποσοστό βεβαιότητας 92,37%. ‘Η ίδια δικαιολόγηση αυτή τή σχετικά ύψηλή πιθανότητα λάθους (7,63%) από τό γεγονός ότι τό πρώτο χειρόγραφο έμοιαζε γραμμένο σέ κατάσταση ιδιαίτερης ψυχικής άναταραχής μέ άποτέλεσμα ό γραφικός χαρακτήρας του συγγράφει του νά μήν συμπίπτει άπολύτως (ιδίως στά σημεία όπου αναφέρονται άφηρημένες έννοιες), μέ τόν θεωρούμενο —μέ βάση τό δεύτερο χειρόγραφο— ως κανονικό.

‘Αναφέρω όλες αυτές τίς άνούσιες λεπτομέρειες γιά δύο βασικά λόγους: Πρώτον γιαντί θέλω έτσι νά προλάβω τίς πιθανές αιτιάσεις σέ ό,τι άφορα τή γνησιότητα του κειμένου, αιτιάσεις, οι όποιες εκτιμώ πώς δέν θά λείψουν άν αναλογιστεί κανείς τό πόσο ετερόδοξες είναι τελικά οι άπόψεις πού αυτό εκφράζει σέ σχέση μέ αυτές πού σήμερα επικρατούν στους κύκλους των άριστερών σέ ‘Ανατολή καί Δύση (καί μάλιστα έν όψει τής ‘Ενωσης του 92, όπου άπαιτείται ή μεγίστη δυνατή συναίνεση δλόκληρης τής Εύρωπαιστεράς, όσο κι άν αρχίζουμε έδώ νά άναρωτιόμαστε ποιους τελικά θά ένώνει αυτή ή ‘Ενωση καί ποιους θά άφήνει απέξω). Δεύτερον, γιαντί ή έπαγγελματική δέσμευσή μου μέ τήν *Corriere della Sera* μέ ύποχρεώνει νά τής προσκομίσω πρωτότυπη ύλη προς δημοσίευση τό άργότερο μέχρι τίς 15 ‘Απριλίου. ‘Αν καθυστερήσετε τήν έκδοση του τεύχους ώστε νά συμπεριλάβετε τό χειρόγραφο του «αυτόχειρος» άλλά όχι πέραν του (όρθόδοξου) Πάσχα, τότε ό ‘Ο *Πολίτης* θά κυκλοφορήσει μέ μία έξέχουσας σημασίας παγκόσμια άποκλειστικότητα. Μετά από αυτήν τήν ήμερομηνία είμαι ύποχρεωμένος έτσι ή άλλως νά ένημερώσω σχετικά τήν εφημερίδα μου.

Μέ βάση τήν εκτίμηση πού τρέφει γιά τό περιοδικό, ό Κοστάνζο συμφωνεί άπόλυτα μέ αυτήν μου τή μεθόδευση (άλλωστε ή *Corriere della Sera* παραέχει γίνει συμβιβαστική) καί σās στέλνει τούς θερμούς άγωνιστικούς του χαιρετισμούς.

‘Ελπίζοντας πώς θά προλάβετε, μαζί μέ αυτήν τήν έμπρακτη συμβολή μου στον κοινό άγώνα, σās στέλνω τίς θερμότερες εύχές μου γιά τό Πάσχα.

Φιλικά όπως πάντα,

Γιαννούλης

Υ.Γ. Δυό λόγια γιά τή μετάφραση: ‘Ο Κοστάνζο μετέφρασε πρώτα στά Ιταλικά τό προφανές



γερμανιστί γραμμένο χειρόγραφο. Κι ἐγώ μέ τή σειρά μου μετέφρασα στά ἑλληνικά τήν ἰταλική ἀπόδοση τοῦ Κοστάντζο. Μέσα ἀπό αὐτές τίς ὑποχρεωτικές, δυστυχῶς, δολιχοδρομίες ἢ ἔνταση τοῦ χειρογράφου ἀμβλύνηκε καί τό δλον ὕφος τοῦ ἀλλοιώθηκε. Ἐπιπλέον, καθῶς δλα ἔπρεπε νά γίνουν ὄσο τό δυνατόν πιά γρήγορα ὥστε νά προλάβουμε τίς ἀνελαστικές προθεσμίες πού ἀντιμετωπίζει ἡ τακτική ἐκδοση τοῦ *Πολίτη*, δέν εἶχα καθόλου τή δυνατότητα νά συγκρίνω τή δική μου ἀπόδοση —μέ τή μεσολάβηση

τῶν ἰταλικῶν— τοῦ δλου ὕφους τοῦ συγγραφέα μέ τήν ἀπόδοση —μέ τή μεσολάβηση τῶν ἀγγλικῶν— πού ἤδη δημοσίευσε τό περιοδικό. Οἱ μεγάλες διαφορές στήν σύνταξη, στό λεξιλόγιο κ.λπ. πρέπει ἔτσι νά ἀποδοθοῦν στίς μή ἀναγώγιμες διαφορές ἀνάμεσα στίς γλώσσες (δηλαδή σέ αὐτό πού οἱ ἀναλυτικοί φιλόσοφοι ἀποκαλοῦν «ἀδυναμία πλήρους ἢ ριζικῆς —radical— μετάφρασης») ἀπό τή μιά μεριά καί στίς ἐπιταγές τῆς συνεποῦς δημοσιογραφίας ἀπό τήν ἄλλη.

Ἄ Ἰδιος»

Συμφωνώντας μέ τήν ἐκτίμηση τοῦ συνεργάτη μας στή Ρώμη σχετικά μέ τή σημασία τοῦ δευτέρου αὐτοῦ κειμένου τοῦ ἀγνώστου παρ' ὀλίγον, πλέον, αὐτόχειρος καί ἐκτιμώντας, παραπέρα, πῶς ἴσως αὐτό ἀποδειχθεῖ ἰκανό νά ἀνοίξει κάποιες νέες λεωφόρους στόν προβληματισμό τῆς Ἀριστερᾶς συνολικά, ἀναλάβουμε τή δυσβάσταχτη εὐθύνη νά καθυστερήσουμε τήν ἐκδοση τοῦ περιοδικοῦ, βέβαιοι ὄντες ὅτι οἱ ἀναγνώστες μας θά καταλάβουν καί θά μᾶς συγχωρήσουν. Δημοσιεύουμε —ἴσως κάπως ἀντιιδεοντολογικά— ὀλόκληρη τήν ἐπιστολή τοῦ συνεργάτη μας σκοπεύοντας, ὅπως πάντα, στήν πληρέστερη δυνατή ἐνημέρωση τῶν ἀναγνωστῶν μας καί δέν κάνουμε κανένα ἐπιπλέον σχόλιο. Ἄς μιλήσουν τά κείμενα.

Ἄ Πολίτης

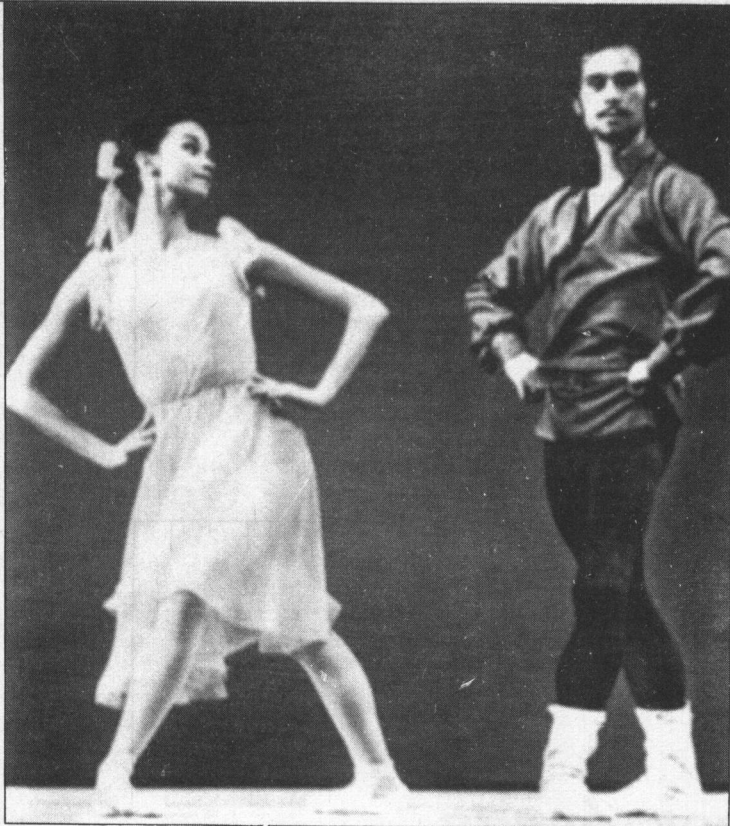
Γιατί τελικά δέν αὐτοκτόνησα

ἀγνώστου παρ' ὀλίγον αὐτόχειρος

Ἄφου παρέδωσα τήν ὕστατη ἐπιστολή μου σέ χέρια πού σίγουρα θά ἐβρισκαν τόν τρόπο νά τή φυγαδεύσουν στή Δύση, πρίν πέσω στό ποτάμι δίστασα. Κάτι τά κρύα καί βουερά νερά, κάτι τό παρελθόν μου πού πέρασε ὀλόκληρο σάν ἀστραπή μπροστά στά μάτια τῆς ψυχῆς μου (ὄσο κι ἂν ξέρω πῶς ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνα μῦθος) μέ ἐμπόδισαν νά κάνω τό ἀποφασιστικό βῆμα. Καί ἔτσι πού καθόμουνα στήν ἄκρη τῆς γέφυρας βλέποντας τά νερά νά κυλᾶνε ἄγρια καί ἀδιάφορα, μιά ἀνεκπλήρωτη παλιά μου ἐπιθυμία ἄρχισε ὄλο καί πιά πολύ νά μέ κυριεύει. Παρά τά πολλά —συγκριτικά— ταξίδια μου στή Δύση, δέν κατόρθωσα ποτέ νά ἐπισκεφθῶ τίς χώρες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Νότου. Αὐτές ἦταν οἱ χώρες τῆς αἵρεσης τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ —ὄπως ἀκόμη καί οἱ πιά ἀνοιχτόμυαλοι καί λιγότερο δογματικοί σύντροφοι τίς ἀποκαλοῦσαν. Καθῶς δέ αὐτές ἦταν ἐπιπλέον οἱ χώρες πού ἀναβαν πιά πολύ τή φαντασία ὄλων, τά ἐπίσημα ταξίδια ἐκεῖ —τά μόνα δυνατά γιά μᾶς— ἦταν πολύ περιορισμένα καί ἄρα προνόμιο πού φύλαγαν ζηλόφθονα γιά τόν ἑαυτό τους μόνον τά ἀνάτατα στελέχη τοῦ κόμματος.

Τώρα ὄμως, μέσα στή μεγάλη ἀναταραχὴ καί παραζάλη, οἱ ἔλεγχοι εἶχαν ἀτονίσει. Ἡ κομματική ταυτότητα καί τό παλιό μου διαβατήριο ἴσχυαν —γιά πόσο ἄραγε ἀκόμη— καί ἔτσι μπορούσα σχετικά εὐκολα νά περάσω τά σύνορα. Σκληρό συνάλλαγμα εἶχα φυλαγμένο ἄρκετό. (Δέν χρειάζεται νά ἀναφέρω ἐδῶ τό πῶς. Ξέρω πολύ καλά ὅτι δέν τιμοῦν καθόλου τό σοσιαλισμό μας αὐτές οἱ πρακτικές ἀλλά ἔτσι πού ἦταν ἐδῶ τά πράγματα, ὄλοι τίς ἀκολουθοῦσαν καί οἱ ὑπόλοιποι ἔκαναν τά στραβά μάτια).





Ἡ ἔμπρακτη δυνατότητα νά ἐκπληρώσω τό παλιό μου ὄνειρο, ὅπως ἄρχισε ἔτσι νά σχηματίζεται ὄλο καί πιό καθαρά στό ταραγμένο μυαλό μου, μέ ἐμπόδισε τελικά νά πηδήξω στό ποτάμι. Καί λέγοντας στόν ἑαυτό μου πῶς ἔτσι κι ἄλλιῶς ἡ αὐτοκτονία δέν εἶναι ραντεβού ὅπου ὑποχρεώνομαι νά μήν ἀργήσω, ἀλλά, ἐφόσον τό ἐπιθυμῶ, ἔχω τή δυνατότητα κάθε στιγμή νά τήν διαπράξω, πῆρα τήν ἀπόφαση νά ἀναβάλω —τουλάχιστον— τήν μεγάλη ἀπόφαση. Νά ἀξιωθῶ νά ἀντικρύσω μέ τά δικά μου μάτια, ἔτσι ὅπως αὐτά καθάρισαν τίς λίγες τούτες μέρες πού συγκλόνισαν τόν κόσμο, κάποια ἀπό τίς ὀνειρεμένες χώρες τῆς Λατινικῆς Εὐρώπης, νά ἀκούσω ἀπό πρῶτο χέρι (ἢ μᾶλλον αὐτί) τό τί ἔχουνε νά ποῦν οἱ Εὐρωκομμουνιστές καί νά ἀποφασίσω γιά ζωή ἢ γιά θάνατο μόνον μετά.

Δέν χρειάζεται νά ἀναφέρω ἐδῶ τίς περιπέτειες πού πέρασα μέχρι νά φθάσω στήν Ἰταλία. Γιά νά φωτίσω κάπως αὐτά πού ἀκολουθοῦν, ἀρκεῖ νά πῶ πῶς διάλεξα γιά αὐτό τό ὕστατο ταξίδι τήν σπινθηροβόλα σήμερα χώρα τοῦ Γαλιλαίου καί ὄχι αὐτή, τήν ἐπιφανειακή, τοῦ Καρτέσιου ἢ τήν ἄλλη, τήν πιό σοβαρότροπη, τοῦ Θερβάντες γιατί θεώρησα ὅτι ἐνόσω θά γεύομαι τήν ἀνάλαφρη καί τήν ξακουστή κουζίνα τῆς (παρόλο πού τό φάσμα τοῦ θανάτου πλανιόταν πάνω μου συνεχίζα, τό ὁμολογῶ, νά εἶμαι ὑλιστής καί νά ἔχω τό νοῦ μου προσηλωμένο σέ δλες τίς ἀπολαύσεις πού ἡ οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ μᾶς εἶχε ἀναγκαστικά στερήσει τόσα χρόνια), τό πρόβλημά μου θά φωτιζόταν καλύτερα ἀπό τήν ἐπαφή μου μέ τό μόνο πιά κομμουνιστικό κόμμα σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο πού ψηφίζόταν ἐλεύθερα ἀπό τόσους πολλούς. Ἄλλωστε τίς μέρες πού λογάριαζα νά βρίσκομαι ἐκεῖ, τό ΙΚΚ θά συζητοῦσε σέ βάθος στό ἱστορικό συνέδριό του ὄχι μόνον τό μέλλον τοῦ εὐρω-

κομμουνισμοῦ ὀλόκληρου ἀλλά καί τό τί συνέβαινε στή δική μου χώρα.

(Τώρα πού γράφω ἀναγνωρίζω πῶς κατά βάθος ἴσως προτιμοῦσα τήν Ἑλλάδα. Βλέπετε, παρά τά ὅσα προσπάθησα νά πετύχει σχετικῶς τό λαοκρατικό μας καθεστῶς ἢ κλασική παιδεία ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖ κάποια ἀπήχηση στους Γερμανούς διανοομένους: "Ὅμως ἂν πήγαινα στίς ἀμμουδιές τοῦ Ὀμήρου, ὅπως τό λέει τόσο ὠραία ὁ ποιητής, ὄχι μόνον δέν θά ἔτρωγα καλά καί θά ἀνέπνεα νέφος, ἀλλά καί ὁ κύριος σκοπός τοῦ ταξιδιοῦ μου δέν θά ἦταν δυνατό νά ἐκπληρωθεῖ. Μέσα στή σύγχυση πού βρίσκομαι, δέν θά μπορούσα καθόλου νά καταλάβω τό τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει ἡ ἐπανάσταση μέ αὐτούς πού, ἀπό τή μία μεριά, ὑφίστανται τά πάνδεινα, ἀλλά, ἀπό τήν ἄλλη, περηφανεύονται νά παρουσιάζουν τούς ἑαυτούς τους σάν εὐδαιμόνες. Καί μέ τήν εὐκαιρία, ἄς δηλώσω ἐδῶ μέ παρρησία αὐτό πού τό προηγούμενο κείμενό μου ἀπλῶς ἄφησε νά φανεῖ: Ναι, τό πρόβλημά μου ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἡ ἐπανάσταση).

Ἔλεγα, λοιπόν, ὅτι διάλεξα τήν Ἰταλία. Τώρα ὅμως πιά δέν ξέρω ἂν διάλεξα σωστά γιατί ὁμολογῶ πῶς μέ αὐτά πού ἀκουσα ἐκεῖ μπερδεύτηκα ἀκόμη περισσότερο. Τό μόνο τό ὁποῖο νομίζω πῶς κατάλαβα εἶναι τό ἐξῆς: "Ὅσο κι ἂν τά ὀνόματα, οἱ ὄροι καί οἱ συνθήκες διαφέρουν ἀρκετά ἀπό ὅσα ἔζησα στά νιάτα μου, αὐτό πού παλιά, μέ τό δογματικό μας τρόπο, λέγαμε ρεφορμισμό ἀποτελεῖ σήμερα γιά τούς Εὐρωκομμουνιστές —ἀλλά καί γιά ὄλους, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, τούς ἀριστερούς, στή Δύση— τή μόνη ὑπαρκτή στρατηγική. Δέν ξέρω ἂν φταίει τό ὅτι ἴσως δέν ξεπέρασα ἀκόμα ἀπόλυτα τόν Λένιν καί φοβᾶμαι πῶς θά ἠχήσει παράξενα στ' αὐτιά σας, ἀλλά, κατά τή γνώμη μου —ὄσο λίγο κι ἂν ἐμπιστεύομαι πιά αὐτή τή γνώμη— ἡ στρατηγική αὐτή μοῦ φαίνεται, διστάζω νά τό πῶ, τόσο ἀριστερή ὅσο ἀκριβῶς ἦταν σοσιαλισμός, ὁ «ὑπαρκτός σοσιαλισμός» τῆς χώρας μου. Βέβαια, στό ταξίδι μου γνώρισα καί λίγους ἄλλους ἀριστερούς οἱ ὅποιοι, ἀπ' ὅσο μπόρεσα νά κρίνω, εἰλικρινά δέν βλέπουν νά προσφέρει ὁ ρεφορμισμός καμιά ἀπολύτως λύση στά προβλήματα τοῦ καιροῦ μας. Αὐτοῖ ὅμως, ἔφτασα νά πιστεύω, ὄχι μόνον δέν ξέρουν πιά καθόλου τί πάει νά πεί στρατηγική ἀλλά καί τά ἔχουν πιό χαμένα ἀκόμη κι ἀπό μένα.

Δέν ξέρω πραγματικά πῶς μέ ὀδήγησε τό χέρι μου νά τά συνοψίσω μέ αὐτήν τήν τόσο ἀπλή πολιτική κουβέντα τά ὅσα μπλεγμένα ἔφαγα νά διατυπῶσω θεωρητικά στό προηγούμενο γραφτό μου. Ἴσως τελικά τό ταξίδι νά μέ ὀφέλησε. Εἰλικρινά δέν ξέρω. Ξέρω ἀπλά ὅτι τούτη τή στιγμή νοιώθω πιό μόνος κι ἀπό τότε πού ἐτοιμαζόμουνα νά πῶσ στο ποτάμι. Γιά νά ἡσυχάσω ὅσο μπορῶ, θά προσπαθῶσ τώρα νά συνδέσω τούτη τήν κουβέντα μέ αὐτά πού ἔγραφα λίγους μήνες πρῖν καί πού τώρα μοῦ φαίνονται αἰῶνες.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὅσο κι ἂν φαίνεται σέ σᾶς περριεργο, ἀκόμη καί μετά ἀπό τό συνέδριο πού παρακολούθησα, δέν ἔχασα καθόλου τήν πίστη μου στόν Μάρξ πού ἐκεῖ διακήρυσσα, δηλαδή ἐμμένω στή θέση πού διατύπωσα πῶς μόνο μέσω τοῦ ἔργου τοῦ πατριώτη μου καί μέσα στόν ὀρίζοντα πού τό ἔργο αὐτό ἀνοίγει μᾶς εἶναι δυνατό νά διορθώσουμε στή θεωρία ὅσα ἀπό τό ἔργο αὐτό δέν ἀντεξαν στήν κριτική του, ὄ,τι ἀπό τότε μεσολάβησε σέ «θεωρία» καί «πράξη».

(Πίστη: λέξη ἀπαγορευμένη σέ ὑλιστές. Ἄλλ-
 λά στήν οὐσία δέν πρόκειται γιά πίστη. Σᾶς βε-
 βαιώνω, μολονότι ξέρω πῶς πολύ δύσκολα θά
 μέ πιστέψετε, πῶς ὄλες οἱ σκέψεις πού ἔκανα
 ἀπό τότε πού ἔχασα τίς ἀρειμάνιες βεβαιότητές
 μου, ὄλες οἱ ἔρευνες καί ἀναζητήσεις μου, τό
 ἴδιο αὐτό τό τελευταῖο ταξίδι, ὡς βασικό τους
 στόχο εἶχανε τό νά βρῶ μιά θεωρία —βλέπετε,
 θέλοντας καί μή παραμένω διανοούμενος— πού
 θά μέ ἀπάλλαζε ἀπό τό βραχνά τῆς θεωρίας τοῦ
 Μάρξ. Ἄλλά δυστυχῶς δέν τό κατόρθωσα.
 Γιατί, βέβαια, δέν θά μπορούσατε ποτέ νά περι-
 μένετε ἀπό μένα νά βολέψω τήν ἀγωνία μου καί
 νά βρῶ καταφύγιο γιά τήν ἀπόγνωσή μου ἀσπα-
 ζόμενος «θεωρίες» πού καί ὡς «οὐσία» καί ὡς
 «μορφή» ἦταν ἀπόλυτα ἴδιες, ἂν ὄχι ἀσύγκριτα
 ἀσθενέστερες, μέ αὐτές πού ἀπέρριψε τελεσίδικα
 ὁ συμπατριώτης μου. Ἔχω, πιστεύω, ἀρκε-
 τά ἐφόδια γιά νά καταλάβω καί μπορῶ, ἐφόσον
 ἐργασθῶ σκληρά, νά τό ἀποδείξω πειστικά καί
 συγκεκριμένα ὅταν μοῦ τό ζητήσουν, πῶς οἱ
 «θεωρίες» πού σήμερα περνᾶνε γιά νέες φαίνον-
 ται τέτοιες ἐπειδή μᾶς ντύθηκαν μέ φανταχτερά
 μοντέρνα ρούχα. Ἄπ' ὅ,τι ἀκούω μάλιστα τά
 ρούχα αὐτά σήμερα τά λένε μεταμοντέρνα!
 Ἄστειο αὐτό ἀλλά ἡ ἀπόγνωση πού σᾶς ἔλεγα
 παραμένει).

Γιά νά μήν παρεξηγηθῶ ἀνεπανόρθωτα ὀφεί-
 λω ἐδῶ νά διευκρινίσω ὅτι ἐμμένω καί στήν ἄλ-
 λη θέση πού διατύπωσα στό προηγούμενο γρα-
 φτό μου. Ὅτι δηλαδή —ἐπιτρέψτε μου νά ἀνα-
 φερθῶ στόν ἑαυτό μου— «ἂν θέλουμε νά ξεπε-
 ράσουμε τήν κρίση πού περνᾶει ἡ μαρξιστική
 θεωρία τό μόνο πού μᾶς ἀπομένει εἶναι ἡ ἐπέ-
 κτασή της». Καί γιά νά μήν σᾶς κουράσω μέ λε-
 πτομέρειες καί μικροδιαφοροποιήσεις, δηλώνω
 πῶς συνεχίζω νά ὑποστηρίζω στή γενικότητά
 της τή θέση μου ὅτι αὐτή ἡ ἐπέκταση ὀφείλει νά
 περάσει μέσα ἀπό τήν οὐσιαστική ἐπανεξέταση
 τῆς ἐπιστημολογικῆς σχέσης τοῦ μαρξισμοῦ,
 ὡς λόγου θεωρητικοῦ, μέ τό ἰδιαίτερο, ἐξωτερι-
 κό ὡς πρὸς τόν ἴδιο (ἀλλά ὄχι μόνον ἡ τουλάχιστο
 νον ὄχι ἄλλως ἐξωτερικό) ἀντικείμενό του ἀλ-
 λά καί, προσθέτω τώρα, τήν ἐπανεξέταση τοῦ
 ὄλου ἐπιστημολογικοῦ καθεστώτος πού διέπει
 αὐτό τό λόγο συνολικά. Αὐτή δέ ἡ ἐπανεξέταση
 σίγουρα θά ὑποχρεωθεῖ νά περάσει μέσα ἀπό τά
 ἄνυδρα τοπία τῆς *Πρώτης Κριτικῆς* τοῦ Κάντ.
 Ἄλλά ὄχι μόνον. Στήν Ἰταλία εἶχα τήν περιέρ-
 γεια νά διαβάσω ἕνα βιβλίο τοῦ Α. Νέγκρι (ὁ ὁ-
 ποῖος, ἀπ' ὅ,τι λένε τώρα, δέν εἶναι τρομοκρα-
 τῆς καί ἄρα μπορῶ νά ἀναφέρομαι σ' αὐτόν χω-
 ρίς νά κινδυνεύω) γιά τόν Σπινόζα καί τείνω νά
 συμφωνήσω μαζί του πῶς ἡ ἐν λόγω (μ' ὄλες τίς
 ἐννοιες) ἐπανεξέταση ὀφείλει νά περάσει μέσα
 ἀπό τά χωράφια δλόκληρης τῆς δυτικῆς φιλο-
 σοφίας, ἀπό τούς προσωκρατικούς μέχρι τόν
 Φρέγκε, τόν Βιτγκενστάιν καί τόν Χάιντεγγερ
 καί, γιατί ὄχι, μέχρι τόν Κουάιν καί τόν Ντεριν-
 τά.

Δυστυχῶς δέν μπορῶ νά ἀναπτύξω ἐδῶ τή
 σκέψη μου αὐτή καί τούς συγκεκριμένους λό-
 γους γιά τούς ὁποίους δέν τήν ἐννοῶ τόσο ἰσο-
 πεδωτικά ὅσο φαίνεται. Τήν ἀναφέρω μόνον γιά
 νά ὁμολογήσω ἔμμεσα πῶς ὁ τρόπος πού ἀντι-
 μετώπισα τόν Χέγγελ στό προηγούμενο γραφτό
 μου ἴσως ἦταν πολύ ἀπόλυτος καί λίγο βιαστι-
 κός. Καί ἐπιτρέψτε μου ἴσως ἦταν πολύ ἀπόλυ-
 τος καί λίγο βιαστικός. Καί ἐπιτρέψτε μου νά ἐ-
 ξομολογηθῶ ἐν προκειμένῳ πῶς, ἀπό τότε πού
 ξαναβρῆκα νόημα ἡ ζωὴ καί ἔπαυσα νά ἐρωτο-



τροπῶ μέ τήν αὐτοκτονία, τό πάντοτε ἐν ὄψει
 αὐτοῦ τοῦ στόχου ἐρασιτεχνικό —μέ τήν κυριο-
 λεξία τοῦ ὄρου, γιατί πῶς εἶναι δυνατόν νά εἶναι
 ἡ φιλοσοφία ἐπαγγελματική— πάθος μου γιά φι-
 λοσοφία πάει νά μέ κυριεύσει. Καί αὐτό τό πά-
 θος τό φοβᾶμαι γιατί ὅσο κι ἂν ἡ φιλοσοφία ἐμ-
 πλέκεται καθοριστικά μέσα στή ζωὴ μου, αὐτή
 δέν εἶναι ἡ ζωὴ. Ἄλλωστε εἶμαι, ὅπως ξέρετε,
 κομμουνιστής καί κομμουνιστής χωρίς πολιτι-
 κή συμμετοχὴ καί δράση δέν γίνεται. Τώρα, τό
 τί εἶδους πολιτικὴ δράση εἶναι δυνατόν νά ὑπάρ-
 ζει σήμερα εἶναι ἄλλη κουβέντα.

Καί τώρα ἐρχομαι στό πιό κρίσιμο σημεῖο.
 Ἔλεγα στό προηγούμενο γραφτό μου πῶς τό
 «βασικό λάθος», δηλαδή αὐτό πού ὀδήγησε στά
 ἐγκλήματα τοῦ Στάλιν καί σέ ὄλες τίς ἀθλιότη-
 τες πού ἐξῆσα στή χώρα μου, ἐγκλήματα καί
 ἀθλιότητες πού πλήρωσαν τόσο ἀκριβά τόσο
 πολλοί μέσα σέ δλόκληρο τό σοσιαλιστικό
 στρατόπεδο, τό ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ. (Θά
 ὑπενθυμίσω ἀμέσως παρακάτω ποιό θεωροῦσα
 ὅτι εἶναι τό λάθος αὐτό). Δέν αἰσθάνομαι πιά
 καμιά ἀπολύτως δέσμευση —ἐδῶ θέλω νά ἐμπι-
 στευθεῖτε τήν εἰλικρινείά μου— νά μήν δεχθῶ ὅ-
 τι ὁ Μάρξ ἔκανε ὄχι μόνον ἕνα ἄλλα ἑκατό λά-
 θη, τό καθένα βασικότερο ἀπό τά ἄλλα. Ὅμως,
 μέσα στό πλαίσιο ὅσων ἔγραφα, αὐτό τό «βασι-
 κό λάθος» εἶναι λάθος θεωρητικό. Καί πῶς μπο-
 ρεῖ ἕνα θεωρητικό λάθος, ὅσοδήποτε βασικό,
 νά ὀδηγήσει σέ ἐγκλήματα (ἡ ὁποιοῦ τελικά εἶ-
 δους ἀτασθαλίες τῆς πράξης); Μόνον ἂν ἀντι-
 λαμβανόμαστε τή μαρξιστικὴ θεωρία ὡς ἕνα
 «σχέδιο» πού καλεῖται νά ἐφαρμοστεῖ. Κάπως
 σάν τό μηχανικό πού πρῶτα σχεδιάζει τό ἀερο-
 πλάνο στό χαρτί καί μετὰ δίνει τό σχέδιο στοὺς
 ἐργάτες γιά νά κατασκευάσουν ἕνα ἀεροπλάνο
 πού πετάει. Ἄν τώρα τό ἀεροπλάνο δέν πετάει
 ἢ ἂν πέσει ποιός θά φταίει; Αὐτό θά μᾶς τό δεί-
 ξει ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων ἔρευνα (πραγματογνωμο-
 σύνη νομίζω πῶς λέγεται αὐτή ἀκριβέστερα).
 Καί ἐδῶ ὑπάρχουν γενικά δύο περιπτώσεις: Ἄν
 μὲν τό σχέδιο ἀποδειχθεῖ σωστό καί ἦταν οἱ ἐρ-
 γάτες πού δέν ἐφάρμοσαν πιστά τίς ὁδηγίες, τό-
 τε φταῖνε αὐτοὶ καί τόσο ὁ μηχανικός ὅσο καί
 τό σχέδιό του κηρύσσονται ἄθῳοι. Ἄν πάλι οἱ
 ἐργάτες ἐφάρμοσαν μέ ἀκρίβεια τό σχέδιο πού
 τοὺς δόθηκε, τότε φταῖνε μόνος τοῦ ὁ μηχανικός
 καί πληρώνει τίς συνέπειες. Τό δίλημμα πού
 ἔθετα στό προηγούμενο γραφτό μου —ἄρα καί ἡ
 ἀπάντηση πού ἔδινά— εἶναι ἐπιστημολογικά νό-
 μμο μόνον ἂν ἡ μαρξιστικὴ θεωρία λειτουργεῖ
 ὄντως μέ βάση αὐτό τό σχῆμα. Ἔτσι, στήν μὲν
 πρώτη περίπτωση, ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ εἶναι σω-
 στή καί φταίει ὁ Στάλιν πού τήν ἐφάρμοσε λά-
 θος. Ὅπως ἐσεῖς τό ξέρετε καλύτερα ἀπό μένα,
 αὐτό περίπου ὑποστηρίζει ὁ Γκορμπατσῶφ. Ἐ-
 νῶ στή δεύτερη περίπτωση, εἶναι ἡ ἴδια ἡ θεωρία
 τοῦ Μάρξ πού εἶχε ἀπό τήν ἀρχὴ τό λάθος. Αὐ-
 τό ἀκριβῶς ἦταν πού ἐγώ λόγιζα σωστό στό



προηγούμενο και σεις, πώς κάτι τέτοιο είναι παράλογο. Και όχι απλώς παράλογο. Γιατί, χωρίς να το καταλαβαίνω, το μόνο που έχει καταλόγισα στον Στάλιν ήταν το ότι αυτός εφάρμοσε, άκριτα ίσως αλλά όπωσδήποτε πιστά, μία λάθος θεωρία. Και με το να ενοχοποιώ τον Μάρξ αθώωνα έχει ουσιαστικά τον Στάλιν!

Δέν θέλω να με ξαναπούν δογματικό. Άλλά είμαι σίγουρος ότι, όποιο και αν είναι τελικά το επιστημολογικό καθεστώς του μαρξισμού που έλεγα πιο πάνω, αυτό κατά κανένα τρόπο δέν θά μπορεί να οδηγεί σε τέτοια συμπεράσματα. Και αν όντως είναι έτσι τά πράγματα, τότε ή σχέση «θεωρίας» και «πράξης» είναι πολύ πιο μπλεγμένο ζήτημα απ' όσο όλοι μέχρι τώρα νομίζαμε. Άλλά κι αυτό είναι μία άλλη μεγάλη κουβέντα.

Ή σκέψη αυτή —πόσο απλή μου φαίνεται τώρα!— φώτισε τό μυαλό μου σαν ξαφνική κι άναπάντεχη άστραπή ενόσω παρακολουθούσα τις συζητήσεις των Ίταλών συντρόφων. Και αυτή μου άνοιξε τό δρόμο για να ξαναδώ με άλλο πιά μάτι και κάποια άλλα σημεία του πρώτου μου γραφτού.

Έγραφα λοιπόν εκεί, συνοψίζοντας, ίσως και πάλι κάπως βιαστικά, μία πολύ σύνθετη ιστορία, πώς δύο ήτανε βασικά οι θεωρητικές καινοτομίες του Μάρξ. Ή ταξική πάλη από τή μία και τό μοντέλο βάση-εποικοδόμημα από τήν άλλη. Και ισχυριζόμουν πώς τό «βασικό λάθος» του συμπατριώτη μου ήταν αυτό τό δεύτερο. Δέν θέλω ούτε εδώ να σάς κουράσω με λεπτομέρειες και αποχρώσεις. Πολλά, πάρα πολλά, από αυτά που τότε έγραφα τά υποστηρίζω ακόμη. Άλλά ή σκέψη που τόσο άπότομα μου φώτισε τό νοῦ μ' έκανε, μόνη της σχεδόν, να στρέψω άποκλειστικά τήν προσοχή μου σε τούτην άκριβώς τή βασική μου εκτίμηση, να αναγνωρίσω πώς ήταν κινητήρια για δλόκληρο, μπορώ να πώ, τό κείμενό μου, και να τήν ξαναδώ από τήν αρχή. Και να τά συμπεράσματα στά όποια έφτασα:

Διαπίστωνα πρώτα, με μεγάλη μου, όμολογώ, έκπληξη, πώς στο κείμενό μου είχα ξεχάσει, ουσιαστικά, να αναφερθώ στην ταξική πάλη! Κι αυτό παρά τόν άπολύτως καθοριστικό ρόλο που ό ίδιος τής απέδιδε! (Ή αν δέν με άπατά ή μνήμη μου, κατά τήν περίοδο τής συνσυνβητικής ρήξης, σ' αυτήν άκριβώς τήν «παράλειψη» συνόψιζαν και οι δογματικοί Κινέζοι τέως σύντροφοι τις εϋθύνες του ίδιου του Στάλιν. Τό αναφέρω εδώ αυτό γι' άστείο). Με τό να ξεχνάω όμως τήν ταξική πάλη και ταυτόχρονα με τό να θεωρώ πώς τό «βασικό λάθος» του Μάρξ ανάγεται, σε τελευταία, έστω, ανάλυση, στη θέση ότι τό κοινωνικό είναι καθορίζει τήν κοινωνική συνείδηση, οι ιδέες, οι θεωρίες και τά λάθη τους άυτονομούνται με τρόπους που πιθανόν να μη θέλω καθόλου και άποκτούν μία δυναμική έντελώς δική τους. Τό δικό μου «βασικό λάθος», που με παρησία αναγνώρισα πιο πάνω, δέν είναι παρά συνέπεια έτούτης άκριβώς τής άυτονόμησης. Κοιτάξτε όμως τότε τί συμβαίνει. Με μία από εκείνες τις «πληρίες του πνεύματος», όπως θά έλεγε και ό Χέγγελ που ίσως υποτίμησα, τό ίδιο τό Άπόλυτο Πνεῦμα του μεγάλου ιδεαλιστή και επίσης συμπατριώτη μου γίνεται ό μόνος και άποκλειστικός ρυθμιστής του πραγματικού, παίρνοντας έτσι χαιρέκακα έκδίκηση από αυτούς που τό περιφρόνησαν. Γιατί τί



άλλο μπορεί να σημαίνει ή προηγούμενη θέση μου ότι ήταν ένα θεωρητικό λάθος του Μάρξ, δηλαδή κάτι που κατοικεί στην επικράτεια τής Ίδέας, εκείνου που καθόρισε με τρόπους και με μορφές σκληρά υλικούς τις τύχες τόσων χωρών και τόσων ανθρώπων επί τόσα χρόνια;

Βλέπω τώρα λοιπόν πώς δέν μπορώ να ξεφλήσω τόσο εύκολα με τό άπλοϊκό, έστω, μοντέλο του Μάρξ. Γιατί, αν δέν είναι τό κοινωνικό είναι που καθορίζει τήν κοινωνική συνείδηση τότε προκύπτει από μόνο του, άκόμη και αν καθόλου δέν τό θέλω, πώς είναι ή συνείδηση —κοινωνική ή όχι, άδιάφορο— που καθορίζει αυτή τό κοινωνικό είναι! Κι έτσι καταντώ να γίνομαι άκόμη πιο χεγγελιανός και από τόν Χέγγελ! Τώρα που κάπως πέρασε οι παραπίδες του δογματισμού μου, αναγνωρίζω, βέβαια, πώς ή παραπάνω θέση του Μάρξ είναι μόνο μία θέση αρχής. Αρχής και με τις δύο έννοιες: Και θέση άδιαπραγμάτευτη, αλλά και άφετηρία για παραπέρα έρευνες. Και αναγνωρίζοντας αυτό, είμαι όποχρεωμένος να παραδεχθώ ότι όλοι αυτοί που μίλησαν για εκκρίσεις, υπερκαθορισμούς, άλληλεπιδράσεις, διαθλάσεις κ.λπ. δέν ήταν άναγκαστικά δογματικοί, σχολαστικοί ή άφελείς. Τό πρόβλημα είναι δύσκολο και ίσως ό Άλτουσέρ, που απ' ό,τι άκούω, σήμερα βρίσκεται στα άζήτητα, είχε ένα κάποιο δίκιο όταν έλεγε πώς ή μαρξιστική φιλοσοφία δέν υπάρχει άκόμη πουθενά διατυπωμένη δλοκληρωμένα. Ό δυισμός, ή άνομοιογένεια λόγου και άντικειμένου του λόγου και ή αντίστοιχη μεταβατικότητα του επιστημολογικού λόγου, ή αναζήτηση τής συστατικής σχέσης του ιδεολογικού εποικοδομήματος και ή έπιστροφή στον Κάντ μπορεί να δείχνουν ίσως ένα δρόμο γόνιμο —είπα πώς εξακολουθώ να υποστηρίζω πάρα πολλά από αυτά που έγραφα, όσο κι αν σήμερα είμαι πολύ λιγότερο σίγουρος για τις βεβαιότητές μου, αν μου επιτρέπετε τό δξύμωρο— αλλά δέν λύνουν έτσι άπλά τό πρόβλημα. Και τό συσκοτίζουν και τό μπλέκουν περισσότερο εάν άρνοῦνται, ως, επαναλαμβάνω, θέση αρχής, τή θέση ότι είναι ή κοινωνική συνείδηση που καθορίζει τό κοινωνικό είναι και όχι τό αντίστροφο.

Έχω τήν έντύπωση πώς σάς κούρασα. Και θέλω να τελειώσω συνδέοντας όλα αυτά τά άφηρημένα με τό ρεφορμισμό που έλεγα πιο πάνω. Και για να τό κάνω αυτό δέν έχω παρά να επαναλάβω τή θέση που διατύπωσα στο προηγούμενο γραφτό μου και να τοποθετήσω ξανά, με μεγαλύτερη συνέπεια, έλπίζω, τούτη τή φορά, τήν ταξική πάλη στην πρωτοκαθεδρία. Και αυτό σημαίνει, σύντομα και σχηματικά, δύο πράγματα: Τό πρώτο είναι ότι αυτό που ό Μάρξ όνομάζει εποικοδόμημα διασχίζεται πέρα ως πέρα από τήν ταξική πάλη. Όλες οι ιδεολογικές μορφές, όλες οι θεωρίες, άκόμη και ή δική μας, όσο επαναστατική κι όσο επιστημονική κι αν είναι ή κι αν γίνεται, ύπόκεινται στην ταξική πάλη, άποτελούν επίδικο άντικείμενο και ένα από τά πεδία τής μάχης τής. Με άλλα λόγια, οϋδέτερο σημείο, τό άρχαίο «πᾶ σῶν» του Άρχιμήδη —προσπαθώ όσο μπορώ να μνή χάσω τά πήγματα τής κλασικής παιδείας μου— δέν ύπάρχει. Είμαστε καταδικασμένοι να γυρίζουμε μέσα σε μία άέναη δίνη όπου τίποτα δέν είναι ποτέ άπολύτως σίγουρο και τίποτε ποτέ όριστικά κατακτημένο. Όπως έμεις στις σοσιαλιστικές χώρες διαπιστώσαμε επάνω στο πετσί μας,

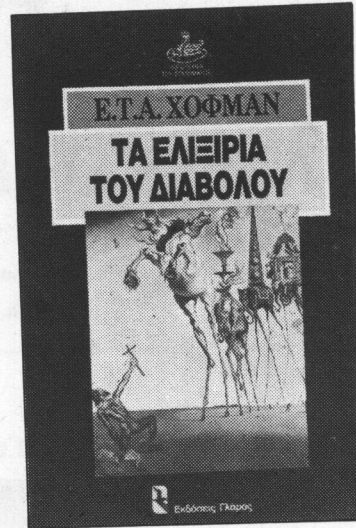
ἀκόμη καὶ οἱ καλύτερες θεωρίες μας πάντα μποροῦν νὰ γίνουν ὅπλα στὰ χέρια τοῦ ἀντιπάλου.

Τὸ δεύτερο εἶναι πὼς ἡ ταξικὴ πάλη συνεχίζεται ὅσο ὑπάρχουν κάποιοι ἐπάνω στὸν πλανήτη πού δὲν ὀρίζουνε τὴ μοίρα τους. Γιὰ νὰ τὸ πῶ μὲ λόγια πού θὰ ἠχήσουνε στ' αὐτιά σας ἀπελπιστικά παλιομοδίτικα, ἡ ταξικὴ πάλη συνεχίζεται ὅσο ὑπάρχει ἐξουσία κι ἐκμετάλλευση, ὅσο ὁ κομμουνισμός — ναι, ὁ κομμουνισμός, ὅπως ἀχνά, τόσο ἀχνά ὅσο γινόταν κι ὅσο γίνεται, τὸν περιέγραφε ὁ συμπατριώτης Μάρξ — δὲν ἔχει ἐπικρατήσει ὀλόπλευρα ἐπάνω στὸν πλανήτη. Ἄν ἀνατρέξουμε στὰ σκονισμένα καὶ σίγουρα σχηματικά παλιά μας ἐγχειρίδια, θὰ δοῦμε πὼς ὁ ρεφορμισμός εἶναι ἡ στρατηγικὴ πού ἀναγνωρίζει μὲν ὅτι ταξικὴ πάλη ὑπάρχει ἀλλὰ τὸ ἀναγνωρίζει μόνον τόσο ὅσο τῆς χρειάζεται γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ αὐτές τὶς δύο ἀλήθειες. Κι ἐδῶ οὐσιαστικά τελειώσανε αὐτὰ πού ἐνοιώθα ὑποχρέωση νὰ σὰς πῶ.

Ἐπιτρέψτε μου ὥστόσο νὰ προσθέσω κάτι σάν ὑστερόγραφο γιὰτὶ νομίζω πὼς μπορῶ νὰ μαντέψω ἐδῶ τὶς ἀντιδράσεις σας. Καλά, θὰ πείτε, ὁ σύντροφος τίποτε δὲν κατάλαβε; Ὁλόκληρο τεῖχος τοῦ Βερολίνου τοῦ ἔπεσε στό κεφάλι του κι αὐτὸς ἀκόμη λέει τὰ ἴδια; Τὸ προηγούμενο γραφτὸ του τὸ δεχτήκαμε μὲ ἐνδιαφέρον γιὰτὶ μᾶς ἔπειθε πὼς ὁ συγγραφέας του εἶχε μάθει πολλά, εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀφομοιώνει περισσότερα καὶ μέσα ἀπὸ τὴν τραγικὴ του ἀπόφαση γινόταν σύγχρονος μὲ τὴν ἐποχὴ του. Πὼς εἶναι δυνατόν ἓνα ταξίδι στὴ δημοκρατικὴ Ἰταλία, ὅπου ὄλες οἱ νέες ιδέες διακινούνται ἐλεύθερα, ὅπου τὸ ἴδιο τὸ μεγάλο, μὲ ὄλες τὶς σημασίες τῆς λέξης, ἸΚΚ ἀπαρνήθηκε ὅλα αὐτὰ πού ὁ σύντροφος τώρα μᾶς λέει, νὰ τὸν ἔκανε νὰ ξεχάσει τὰ ὅσα τράβηξε καὶ νὰ τοῦ ἄλλαξε τόσο τὰ μυαλά ὥστε ὄχι μόνο νὰ μὴ μιλάει πιά γιὰ αὐτοκτονία ἀλλὰ νὰ ξαναμασάει πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐκεῖνα πού ὁ ἴδιος ἔλεγε πὼς ξεπεράστηκαν γιὰ πάντα;

Σὲ αὐτὰ σύντροφοι δὲν ἔχω καμιά ἀπάντηση. Ἄν μοῦ ἐπιτρέπετε ἓνα ἀκόμη δξύμωρο, ξέρω πὼς, ἔτσι πού ἔχουν ἔρθει τὰ πράγματα σήμερα, ἂν δὲν ἔχετε πεισθεῖ ἀπὸ μόνοι σας, δὲν θὰ πεισθεῖτε ἀπὸ ἓνα γραφτὸ σάν τὸ δικό μου. Γι' αὐτὸ ἔλεγα πρὶν ἀπὸ κάμποσες σελίδες πὼς τώρα νοιώθω πιὸ μόνος ἀκόμη κι ἀπὸ τότε πού ἐτοιμαζόμουνα νὰ πῶ στὸ ποτάμι. Ὡστόσο παρὰ αὐτὴ τὴν ἀβάσταχτη μοναξιά μου, ἀποφάσισα νὰ μὴν αὐτοκτονήσω. Ξέρετε γιὰτὶ; Γιὰτὶ ὅσο καὶ ἂν εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ δεχτῶ πὼς τὸ τεράστιο πείραμα πού ξεκίνησε τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1917 — ἄραγε σὰς λέει ἀκόμη τίποτε αὐτὴ ἡ ἡμερομηνία; — ἀπέτυχε ὀριστικά, τὸ γεγονός ὅτι ἡ ταξικὴ πάλη συνεχίζεται σημαίνει ὑποχρεωτικά πὼς αὐτὴ ἐτοιμάζει νέα πειράματα. Πειράματα νέα μὲ τὴν κυριολεξία τῆς λέξης, δηλαδή πού ξεκινᾶνε ἀπὸ τὸ μηδέν, χωρὶς πατρίδες πρὸς ὑπεράσπιση, χωρὶς κόμματα, καθοδηγητές, χωρὶς θεσμούς καὶ μηχανισμούς «δικούς μας». Καὶ σάν καλὸς κομμουνιστὴς πού πάντοτε προσπάθησα νὰ εἶμαι, ξέρω πὼς αὐτὰ τὰ νέα πειράματα μὲ χρειάζονται. Χρειάζονται ἔστω μόνον τὰ ἀδύνατα χέρια μου καὶ τὸ μικρὸ μυαλό μου. Ἄλλωστε κι ἐγὼ ἀπὸ αὐτὰ τὰ πειράματα δὲν θὰ ἴθελα ποτέ νὰ λείψω.

Σύντροφοι σὰς χαιρετῶ χωρὶς νὰ ξέρω ἂν θὰ μοῦ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ ἐπικοινωνήσω πάλι μαζί σας.



E.T.A. ΧΟΦΜΑΝ ΤΑ ΕΛΙΞΙΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ

Μετάφραση
Πωλίνα Λάμψα

Στα ΕΛΙΞΙΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ ο Χόφμαν αφηγείται τὴ ζωὴ ἐνὸς ἀποστάτη μοναχοῦ, τοῦ Ἀδελφοῦ Μένιαρ, που δὲν μπόρεσε ν' αντισταθεῖ στο ἠδονικὸ κρασί που ἀνακάλυψε σε μια μυστικὴ κρύπητη τοῦ μοναστηρίου.

Παραδομένος σε μια ἀλλόκοτη δύναμη, θ' ἀρχίσει γιὰ τον παράξενο καπουτσινοῦ μια ἀτελείωτη τρισκατάρατη καὶ αιματοκυλισμένη περιπλάνηση. Ὁ ἴδιος διχάζεται ἀνάμεσα στον πραγματικὸ εαυτό του καὶ στις σατανικὲς μεταμορφώσεις του, χάνεται στα βάραθρα τῆς τρέλας καὶ του εγκλήματος.

Γιὰ ΤΑ ΕΛΙΞΙΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ, ὁ μεγάλος ποιητὴς Χάινε, ἔγραψε σε μια ἀπὸ τις «Ἐπιστολὲς τοῦ ἀπὸ το Βερολίνο» ὅτι «στο μυθιστόρημα αὐτό, που σου κόβει τὴν ἀνάσα, ὑπάρχουν τὰ πιο φοβερά καὶ τρομακτικὰ πράγματα που μπορεῖ νὰ φανταστεῖ τὸ ἀνθρώπινο μυαλό».

Ὁ Σίγκμουντ Φρουντ, ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ τοῦ Χόφμαν, θὰ γράφει ὅτι «... στα ΕΛΙΞΙΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ σκιαγραφεῖται ἀριστοτεχνικά τὸ θέμα τοῦ δεύτερου εαυτοῦ, τοῦ διχασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς σε συνείδηση καὶ ἀσυνείδητο».

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΚΟΙΝΟΠΡΑΚΤΙΚΗ

ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 68 - 106 80 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ.: 360 9197



Εκδόσεις Γλάρος

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ 31 - 106 77 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ.: 361 8457

Γιά τό πολιτικοθεωρητικό μας κρίμα

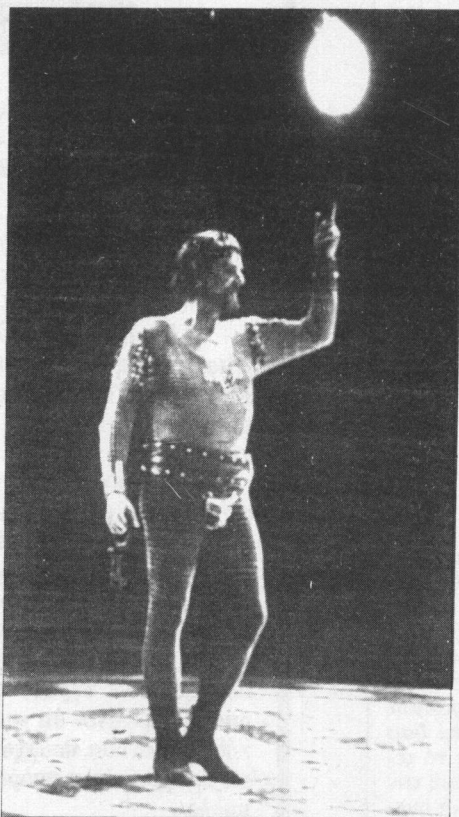
του Γιώργου Φαράκλα

Έάν μπορούσε κανείς να αποποιηθεί κάθε ενδιαφέρον... τότε αυτός, αν θέσουμε ότι δεν θα γνώριζε καμία διέξοδο για να βγει από την άμηχανία [Gedränge] εκτός από το να άσπασθει την μία ή την άλλη από τις αντιμαχόμενες διδασκαλίες, θά ήταν σε μιάν άκατάπαυστα ταλαντούμενη κατάσταση. Κάντ, Κριτική του καθαρού λόγου, Α475, Β503.

Κυκλοφορούν διάφορα, μάλλον άλληλοζεσταινόμενα, ώσάν να περιφερόμασταν μέ τόν άτακτο αλλά άσφαλώς θερμόγόνο τρόπο πεπεισμένων σωματιδίων σε τρόμπα. Δυστυχώς όμως, πολύ φοβούμαι ότι ή τέτοιου είδους θεωρητική άταξία ένεχει τόν κίνδυνο της άδιαφορίας (πρβλ. Κριτική Καθαρού λόγου, ΑΧ). Έξ ου ή παρούσα μικρή άπόπειρα θεωρίας της πολιτικής κρίσεως προς διάσωση του ενδιαφέροντος.

Τό καθήκον «νά δώσουμε λόγο» για τά ανατολικοευρωπαϊκά πολιτικά συμβάντα, να τά βάλουμε σε μιά σειρά, να μπορέσουμε να τά κρίνουμε, οδηγεί μάλλον σε άμηχανία. Άλλοι κάνουν σάν να μήν συμβαίνει τίποτε, τό καινοφανές να συνεχίζει τό παλαιότερο, άλλοι διακρίνουν μέ δέος πώς τό ίδιο —ένόσω ιδίως περιλαμβάνει ανασύσταση ή μάλλον έννομη άναγνώριση της άγοράς— δεν έκπληρώνει τίς παλαιότερες μεταρρυθμιστικές προσδοκίες τους κι αίτήματα.

Ήδη πρατύτερα, όλοι φιλοσομούσαν, ποικιλοτρόπως βέβαια, ότι και τά παλαιότερα δεν ανταποκρίθη-



καν στίς προγνώσεις ως είχαν. Είναι ενδιαφέρον ότι, αντίθετα μέ τή στάση του Μάρξ άπέναντι στό οργανωτικό καινοφανές της Κομμούνας, μάλλον κανείς δεν ήυρε τελικά τόν τρόπο, τόν πόρο ή τή μηχανή, για να άποτιμήσει θετικά τό θεωρητικώς άπρόβλεπτο της πραγματοποιήσεως του δέοντος. Ή έμπειρία του αιώνα θά πρέπει μάλλον να μάς οδηγήσει να ύποθέσουμε ότι ή έννοια της πραγματοποίησης, ως έφαρμογής αρχής, είναι άδόκιμη.

Άσφαλώς μπορεί να σωθει ή άποψη του Λούκατς, ότι ό χειρότερος σοσιαλισμός είναι τάχα προτιμότερος άπ'

τόν καλύτερο καπιταλισμό (πρβλ. G. Lukács, *Gelebtes Denken*, γερμ. μτφ. Φραγκφούρτη 1981, εισαγ., σ. 10-11), αλλά μόνον άν όρισμένα πολιτεύματα —πολλά ή λίγα, άδιάφορο— κριθούν διαφορετικά άπ' όπως παρουσιάζονται (άλλο ψευδοσοσιαλιστικό αντί για σοσιαλιστικό, άλλο, λ.χ., κρυπτοσοσιαλιστικό αντί για κεφαλαιοκρατικό), δηλαδή άν ή προκαταρκτική κρίση έχει πάντα προλάβει τό πόρισμα, άμα έχει πάντοτε ήδη τεθεί ή κατάλληλη πρό-κρίση για να άποτραπει ή Ίδια ή εμφάνιση της άπορίας για μάς. Άλλά αυτό θά 'ναι άποτροπαϊκή κίνηση, ένας φόβος της κρίσεως ένώπιον του έαυτού της, μπροστά στην άπορία. Κι ό φόβος δεν είναι ντροπή, αλίμονο, εκτός ίσως ως έν-τροπή, τροπή προς τά μέσα του έαυτού, ή προς τήν αδράνεια.

«Έγώ δε, ει μέν ή νάρκη αυτή ναρκώσα ούτω και τους άλλους ποιεί ναρκάν, έοικα αυτή» ει δε μή, ου» (Μένων, 80c).

Ό φόβος είναι ή αρχή της σωφροσύνης, αλλά μόνον ή αρχή. Ό Λούκατς έγραφε, αναφορικά μέ τίς «σοσιαλιστικές χώρες», πώς εκείνο πού χρειάζεται, είναι ή «μαρξιστική ιδεολογία ως κριτική του καθεστώτος, ως άπαίτηση των όλο και πιά αναγκαίων μεταρρυθμίσεων» (δπ.π., σ. 276). «Μόνον μία φορά», αναπολεί ένας μαθητής του (δπ.π., σ. 14, εισαγ.), «τόν άκουσα να λέγει: "πιθανόν (Vermutlich) τό όλο πείραμα πού άρχισε τό 1917 να άπέτυχε, και τό όλο να πρέπει να ζαναρχίσει μιάν άλλη φορά και κάπου άλλο"». Τήν πρόταση αυτή δεν τήν επάνελαβε ποτέ, ποτέ δεν τήν έγραψε...». Μάλλον έφοβήθη και ένετράπη.

Άλλωστε, ένδέχεται οι παλαιοκρα-

τούντες νά φάνηκαν, ἐπί τό πολύ, ἑτερόφωτοι, μὴν ξεχνᾶμε ὅμως καί τό ἑτερόφωτο τῶν νεοφώτιστων. Ὁ ἑτερόφωτισμός δέν πρέπει νά κρίνεται, σύμφωνα μέ μιά κοινώτατη παραγώριση τοῦ ἰθαγενοῦς τῆς νόησης, μέ τό ξένο ἢ τό ἐντόπιο τῆς προελεύσεώς του γιά κριτήριο· ἀπαξ καί τελείται ἡ κατ' ἰδίαν ἐπ' ἀνάληψή της, ἡ ξένη καταγωγή ἀναιρεῖται ὡς ξένη· ἑτερόφωτη εἶναι ἡ σκέψη πού δέν μετέχει τῶν κρίσεων πού μεσολαβοῦν ὑπέρ τῶν πορισμάτων ἐκείνων πού ἡ ἴδια ἀσπάζεται. Ἔτσι καί ἡ μετάνοια, ὡς ἀπλή μετάβαση ἀπ' τόν ἕναν στόν ἄλλο φωτισμό, πόσο μᾶλλον ἐκείνη πού παρουσιάζεται ὡς συνοχή καί συνέπεια, εἶναι τόσον ἀντιφατική ὅσο καί τό κάθε δεῖγμα μείγματος ἀμφοτέρων τῶν φωτισμῶν. Ἐνῶ ὅμως οἱ Ἐκκλησίες ἔχουν τόν τρόπο νά τὰ βολεύουν μέ μεταξύ τους ἀντιφατικά κηρύγματα, ὅπως μποροῦν νά κριθοῦν οἱ δύο Διαθήκες, ἐμεῖς δέν ἔχουμε τήν ἀξίωση νά ἐρμηνεύσουμε μίαν ἀποκάλυψη, παρά ἐγείρουμε τήν ἀξίωση τῆς σκέψης, κι ἡ σκέψη ἀρχίζει ἀσφαλῶς ἐκεῖ ὅπου ἀναγνωρίζεται ἡ ἀντίφαση.

Ἀντιφατικό μπορεῖ νά ναι νά τάσσεσαι μέ τό μέρος τῶν θεωρακισμένων πού βάλλουν ἐνάντια σέ ἐξεγέρσεις ὑποκινούμενες, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἀπό ἐργάτες, ἐφόσον ἰσχύει ὁ θεωρητικῆς αἰτιολογήσεως ἰσχυρισμός τῆς φιλεργατικῆς μεροληψίας. Ἡ ἀντίφαση δέν ἔχει ὅμως νά κριθεῖ ὡς αὐτή καθ' ἑαυτή ἀντικειμενική, ἐφόσον προϋποθέτει τήν κρίση ὅτι ἡ ἐξεγέρση εἶναι ἡ ἴδια ὑπέρ τῆς δυνάμεως τῶν ἐργατῶν, καί ἡ κρίση ὡς κρίση περιλαμβάνει τήν στιγμή μιᾶς ἀποφάσεως. Δηλαδή, ἡ δυνατότητα νά κριθεῖ μιά πράξη ἀνεξάρτητα ἀπό τοὺς ἐμπράγματος φορεῖς τῆς ἐπιβάλλει τήν ἀναγκαιότητα τῆς δυνατότητας αὐθαιρεσίας· ὡς ἀποστασιοποίηση ὅμως, συνιστᾷ τὴν δυνατότητα τῆς σκέψεως, ἄρα καί τῆς κρίσεως.

Κι ἔτσι οἱ σχισματικοί, μποροῦν μέ τό δίκιο τους νά καμαρώνουν, γιατί δέν εἶναι δά εὐκολο ν' ἀναγνωρίσεις τήν ἀντίφαση, δηλαδή ν' ἀρχίσεις νά σκέπτεσαι ἢ, κατὰ ἄλλην ἐκδοχή τῆς σκέψεως, νά ἀναθεωρεῖς, ἰδίως ὅταν τόσα σέ δένουν μέ τοὺς αὐθέντες τῶν ἐν λόγῳ θεωρακισμένων. Ὅπως εἶναι παλαιόθεν γνωστό, ἡ ἀποστασιοποίηση ἀπό τίς συναισθηματικές φορτίσεις εἶναι συγκροτητική γιά τόν λόγο συνθήκη, καί σέ τούτη μέσα δύναται κανεὶς ν' ἀναγνωρίσει τήν ἀντίφαση πού ἐνδιαφέρει ἐκείνες. Ἡ ἀποστασιοποίηση, ἡ μὴ ταύτιση, αὐτὸ πού θά πρέπει νά ὀνομάσουμε δυνατότητα ἀσκήσεως τῆς κρίσεως, ἐπιτρέπει ὅμως πάντοτε νά κρίνω κι ἄλλως, νά τηρήσω, ἀπερίσπαστος, τήν ἀρχική μου προσκόλληση, τήν ταύτιση, καί νά μὴ δῶ οὐδεμίαν ἀντίφαση. Ἡ ἐπιλογή ἢ ἡ αἴρεση εἶναι ἡ στιγμή ἐκείνη τῆς κρίσε-

ως ἡ ὁποία, ἀποφασίζοντας, διακόπτοντας, δημιουργεῖ τήν ἀπόσταση ἐκείνη πού τήν ἐντοπίζει κανεὶς ὡς ὀρο δυνατότητας τῆς ἴδιας τῆς κρίσης, ἀλλὰ καί ὡς ἀναπότρεπτη δυνατότητα αὐθαιρεσίας. Τό πῶς περιέργο εἶναι ὅτι ἡ αὐθαιρεσία ἐμφανίζεται μᾶλλον ἴσα ἴσα ὡς προσκόλληση, ἄρση τῆς ἀποστάσεως, ἀναίρεση τῆς οικείας δυνατότητας.

Τό συγκεκριμένο πρωτοπροκύπτει ὡς πρόβλημα ὅταν ἀκριβῶς ἀπέχει, ἐπειδὴ ἐμποδίζεται, ἡ συναισθηματικὴ ἐπέκδυση. Γιά παράδειγμα, ὅταν ἀντιλαμβάνομαι τήν παραπάνω συνάφεια ὡς ἀντίφαση, ὅταν τήν κρίνω τέτοια, συνήθως μεταφέρω, εὐκολότατα μάλιστα, τὴ συναισθηματικὴ μου ἐπέκδυση ἀλλοῦ: στόν ἀγωνιζόμενο ἐργάτη. Ἄλλὰ κι αὐτό, πάλι, μόνον ἐνδεχομένως, ἀκόμη καί σάν ἐχω ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τοὺς αὐθέντες ἐκείνους πού κηρύσσουν τίς κρίσεις μου, στή θεωρητικὴ τους μορφή, γιά δική τους ἰδεολογία. Ἄν ὁ ἐργάτης εἶναι θρησκευόμενος ἢ ἔστω συμμαχεῖ μέ τὴν Ἐκκλησία, μοῦ δίνω τό ἐλεύθερο νά διακρίνω τὰ καλά καί τὰ βλαβερὰ στόν ἄγωνα του, κι ἡ κρίση μου αὐτὴ δέν μ' ἀφήνει νά ταυτισθῶ. Ἄλλὰ τὴν μὴ ταύτιση ἐτούτῃ τὴν κρίνω, μέ τὴν σειρά της, ὡς κακὸ σημεῖο, ὄχι καλὸ· προσδίδοντας στό ἐλεύθερο τῆς κρίσεώς μου θεωρητικὴ δεσμευτικὴ ἰσχύ, ἐνῶ ἐπικυρώνει ἴσα ἴσα τό ἀνελεύθερο τῆς ἀπαίτησης γιά ταύτιση, νά πού μισῶ πάλι τίς παρεκκλίσεις τοῦ συγκεκριμένου, νά πού πάλι θά θελα «νά διαλύσω τόν λαό καί νά ἐκλέξω ἄλλον». Ὡς θεολογικό, μεταφυσικό καί θετικό ὄριξε ὁ παλιός θετικισμός τὰ τρία στάδια πάσης προόδου — τό ἴδιο κι ἐμεῖς, προσδίδοντας ἔτσι κι ἐμεῖς τό οἰκεῖο πρόγραμμα, καθῶς προ-κρίνουμε τό πρὸς σύν-κριση συγκεκριμένο. Ἔτσι, καί μόνον ἔτσι, μπορεῖ κανεὶς νά κρίνει ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι καθ' ἑαυτὴ σκοταδισμός. Ἡ ἀπόδοση τοῦ παγίου μιᾶς φύσεως σέ παρόμοια φαινόμενα συναρτᾶται ὅμως μᾶλλον στενότητα μέ τὴν ἐν-τροπή τῆς κρίσεως ἐνώπιον τῆς οικείας τῆς προϋποθέσεως, τὴν μὴ ταύτιση.

Μπορεῖ νά λέγω καί νά πιστεύω ὅτι υἱοθετῶ τὴν ὑπέρ τοῦ ἐργάτη μεροληψία ἐπειδὴ διαθέτει ὠφέλιμη γιά τό ἀπελευθερωτικὸ αἴτημα φύση. Ὁ ἐργάτης δέν εἶναι πλέον κυρίως ἐκεῖνος πού δέν ἔχει τίποτε, ὁ ἄνθρωπος δίχως ιδιότητες, δηλαδή δίχως ἰδιοκτησία, καί ὡς ἐκ τούτου ἀνιδιοτελής· παρά ὁ κάτοχος μιᾶς αὐθεντικότητας, ὁ ἐκφραστής τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου ὡς «γενεολογικοῦ ὄντος», τίς ὁποῖες πιθανῶς θά γνωρίζουμε ἄλλοῦθε, ἀπὸ τὴν αὐθεντία κάποιος ἐπιστήμης τῆς ζωῆς ἢ τῆς ψυχῆς· σέ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τόν ἀστὸ, πού τοῦ ἀπονέμουμε ὑπαρξὴ διεφθαρμένη, πράγμα πού ἐλάχιστα διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀντιφατικὴ ἀπονομή ἐκ-φυλῆς φύσεως. Οἱ εὐγε-

νεῖς εἶναι ὅμως ἐκεῖνοι πού κρίνουν τὰ πολιτικά μέ δρους φύσεως, λέγοντας: Ἄγενής ὁ ἀνευ γένους, τοῦ θητός σέ ὄρος ἢ τῆς οὐσίας στέρησις. Ἰ Γένος, φύλο, φυλὴ εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν κοινωνικῶν «φύσεων», ἀλλὰ καί μέσα ἢ κριση, ὡς διαίρεση, καθιστᾷ προβληματικὴ κάθε ἄμεση κατάφασή τους (πρβλ. Πολιτικός, 262 c-d).

Κάθε συγκεκριμένη συνάφεια, δεδομένη συγκυρία, παρουσιάζει πλῆθος καθορισμῶν, δυνάμει ἀπειρες ἰδιμορφίες, ἄρα δυνάμει ἀπειρες διαφορῆς μέ οἰκεία βιώματα ἢ ἄλλα κριτήρια ταυτίσεως καί νά πῶς ἡ ἀπονομή φύσεων ἐπιτρέπει, μόνον αὐτὴ, τὴν ταύτιση. Μέ τό συγκεκριμένο ὡς πολυκρίτο, χωρὶς ὑπαγωγή του σέ ἐννοιες προκριματικές, φύσεις, δέν ἔμπορῶ ποτέ νά ταυτισθῶ.

Ἡ μὲν ἀπελευθέρωση εἶναι ἀφηρημένη ἔννοια —ἐπιστρατεύθηκε κατὰ καιροῦς, γιά τίς πλέον ἀντίθετες ἐπιλογές (δηλαδή: περί κρίσεων κρίσεις)—, γιά τόν ἴδιο ὅμως λόγο δέν θά πρέπει νά ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ ὀρισμούς φύσεων. Τώρα, τό γεγονός ὅτι πρόκειται γιά ἀφαιρέσεις πού παραπέμπουν ἄμεσα σέ κάποια ὑπόσταση, ἐπιδεινώνει τόν ἀφηρημένο τους χαρακτήρα, δέν τὸν ἀμβλύνει. Αὐτὴ ἡ ἄμεση παραπομπὴ ἀφαιρέσεως σέ ἰδιαίτερο ὄν εἶναι ἐκεῖνο πού ὀνομάζουμε ὑποστασιοποίηση: μεγαλώνει τὴν δυνατότητα ἀφηρημένης, αὐθαίρετης, ἀκριτης χρήσεως, δηλαδή τὴν ἀφαιρετικότητα, ἀπαγορεύοντας τὴν ὑπόθεση ἐνυπαρκτοῦς ἀφαιρέσεως, δηλαδή τὴν ἴδια τὴν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας, καί ἐτοιμάζοντας ἀντίστοιχα τὴν περὶ πραγματοποιήσεως τῆς θεωρίας ἀποψη.

Ἄλλως, ἡ θρησκεία, καί ὀ,τιδὴποτε κρίνεται, δέν ἔχει κυρίως κάποια φύση, παρά κάποια θέση. Βέβαια, μπόρῶ ἐλεύθερα νά κρίνω ὅτι ἔχει φύση ἢ νά κρίνω ὅτι ἔχει θέση, κρίνοντας ὅμως ὅτι ἔχει τὴν τάδε φύση, ἐνῶ τὴν κρίνω, δηλαδή τὴν θέτω ὡς ἔχουσα τὴν τάδε φύση, ἢ θέση μου αὐτὴ, ὡς ἀπόδοση φύσεως, ἀρνείται τόν ἴδιο τόν χαρακτήρα τῆς ὡς ἀποδόσεως, ὡς θέσεως. Θέτω φύση, θά πεί ὅτι θέτω κάτι ὡς κάτι πού δέν ἔχει θεθεῖ, ἀφαιρῶ τὴν ἀπόσταση, τὴν δυνατότητα ἐπιλογῆς ἢ αἰρέσεως, κι ἔτσι μπορῶ νά ταυτίζομαι. Τό λέγει κι ἡ λέξη: «συγκεκριμένο» εἶναι τό ἀποτέλεσμα συγκρίσεως, ὅ,τι νοεῖται μόνον ὅταν κρίνεται μαζί — μαζί μέ τὰ ἄλλα του, σχετικὰ μέ ἄλλα. Κι ἡ ἴδια ἡ ἀπελευθέρωση, ὡς αἴτημα, δέν θ' ἀποτελεῖ σταθερὰ στήν ἐν λόγῳ θεμιτῆ θεωρητικῆς στάση, οὔτε κἂν κατ' ἀναλογίαν τῆς ταχύτητος τοῦ φωτός στήν περὶ φύσεως σχετικι-

1. Ψευδοαπόφθεγμα, ὁ θῆς εἶναι ἐκεῖνος πού τίθεται = πληρώνεται, ὁ μισθωτός· οὐσία σημαίνει περιουσία.

στική θεωρία. 'Αλλά τό αίτημα άπελευθερώσεως, όπως είναι τό «ιδεώδες του λόγου», δέν έχει τήν αξίωση νά πεί τί είναι καί τί δέν είναι, υπό τήν έννοια του όρισμού του καθ' έαυτού, παρά είναι αυτό καθ' έαυτό θέση καί μόνον έτσι άποτελεί καί άρχή τής κρίσεως. Μ' άλλα λόγια, άντί γιά άρχή, έχουμε σύνολο σχετικών μεταξύ των φαινομένων, καί πρός τοῦτο, γιά νά δοθεῖ λόγος γιά τό συγκεκριμένο ως τό πολυκαθορισμένο (βλ. Μάρξ, *Grundrisse*, Είσαγωγή, γ'), είσήχθη ή έννοια τής δλόττητας.²

Τό σύνθηες φαινόμενο τής έργατικής συναίνεσης, καί πόσο μάλλον τό φαινόμενο του φασισμού ως λαϊκού, έπαναστατικού κινήματος, μπορεί νά οδηγήσει σέ άμμηχανία τή μεροληψία υπέρ τής έργατιάς, εκτός βέβαια εάν άφυποστασιοποιήσει τις έννοιές της: άν όμως συγχρόνως δέν εκτιμήσει τήν έν λόγω έννοιολογική άφυποστασιοποίηση ως διά τής κρίσεως άποστασιοποίηση, ως μή ταύτιση, κατάφαση τής κρίσεως ως θέσεως, πού μόνον θέσει γνωρίζει, ξεφεύγει από τήν περιφέρεια του συγκεκριμένου, τό όλον παύει νά άποτελεί θέμα — άποτέλεσμα θέσεως —, κι έχουμε μονάχα τήν διά τής άρνήσεως τής κρίσεως ως κρίσεως διατηρούμενη αυτοκαταφάσκουσα κρίση. 'Από κάτι τέτοιο θά πρέπει νά διακριθεί άδρώς ή άπόπειρα διαμφισβήτησεως τής δλόττητος πρός διάσωση τής κρίσεως.

Θα ποῦμε ότι ή φιλεργατική μεροληψία έννοεί νά τάσσεται μέ τους έργάτες όταν καί έφόσον οί ίδιοι μάχονται — συγγνώμη: όταν καί έφόσον κρίνει ότι οί ίδιοι μάχονται — γιά τήν δική τους δύναμη. Ειδάλλως, κάποτε, όπως συνέβη, θά πρέπει νά ταχθούμε μέ τά τεθωρακισμένα, ιδίως όταν πλήθη, καί μεταξύ τους πλήθη έργατών, συνκινούνται από τό σύνολο των συμφραζομένων τής λέξεως «'Αουστρις», όπως τήν είπε ό 'Αντόρνο. Τότε, όμως, άπ' ό,τι φαίνεται, ούτε ή, κατά κανόνα άπνεμητική φύσεων, έφαρμογή άρχών, ούτε κι ή άπλή θεώρηση τής φασιστικής δλόττητος μάς σώζει άπ' τήν άπορία. "Ότι τό όλον, δέν είναι, κατά τήν έγελιανή ρήση, τό άληθές, τό ίσχυρίζεται ό ίδιος ό 'Αντόρνο πρωτίστως γιά νά θέσει τήν αξίωση εκείνη πού στους άπογόνους του θά μεταμορφωθεί σέ έναλλαγμένη επανάληψη τής

υπερβατολογικής αξιώσεως, τήν αξίωση τής κρίσεως. Αυτή 'ναι πού ένδιαφέρει νά σωθεί, πάντοτε, ή μή ταύτιση, ή άποστασιοποίηση, όπως λέγει ό ίδιος: ή διακοπή τής έμμένειας (βλ. *Negative Dialektik*, Φραγκφούρτη 1966, σ. 39), όπου ή έμμένεια δηλώνει τόν έγελιανό έμπειρισμό, πού προσδιορίζεται ως προοπτική τής δλόττητος, τόν έχθρικό πρός τήν υπερβατολογική, ήθική κρίση, μήν κάμνοντας δεκτή τήν αξίωση πού αυτή προϋποθέτει γιά τή διάκριση υπερβατικού καί υπερβατολογικού, καί, συνεπώς, ως πρός τοῦτο, τήν διάκριση μεταφυσικής καί «κριτικής» φιλοσοφίας: «...πάντα νά διακρίνουμε καλά τί είναι άκόμη καθ' έαυτό καί τί είναι θετό (...). Αυτή είναι μία διαφορά πού άνήκει μόνο στή διαλεκτική ανάπτυξη, τήν όποία τό μεταφυσικό φιλοσοφείν, όπου συγκαταλέγεται καί τό κριτικό φιλοσοφείν, δέν τήν γνωρίζει: οί όρισμοί τής μεταφυσικής, όπως καί οί προϋποθέσεις τής, διακρίσεις καί συνέπειες, θέλουν νά ίσχυρίζονται καί νά παράγουν μόνον όν καί μάλιστα καθ' έαυτό-όν». (Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Suhrkamp, *Werke... 5*, Φραγκφούρτη 1969, σ. 131). Τό άλλο από τόν ίσχυρισμό καθ' έαυτών όντων, θά 'ναι τότε μάλλον εκείνο πού ό 'Αντόρνο (δπ.π., σ. 21) άποκαλεί «ούτοπία τής γνώσεως»: «νά ανοίγει μέ έννοιες τό άνευ-έννοιας, δίχως νά τό όμοιοποιεί».

'Αλλά ή διακοπή τής έμμένειας, κι ή κρίση ως μία τέτοια διακοπή, είναι αξίωση πού έχει επίγνωση του ένδοϊστορικού προσδιορισμού της, κι έτσι κινείται έντός του όριζοντος τής ίδιας τής έμμένειας, όχι στά πλαίσια τής υπερβατολογικής αξιώσεως ή προϋποθέσεως. Πιστεύω, δηλαδή, ότι ή διακοπή αυτή όφείλει νά έννοηθεί ως πραγματολογικό χαρακτηρισμό, εάν δεχθούμε γιά τήν παρούσα στιγμή τήν διάκριση πραγματολογικού καί υπερβατολογικού γιά νά τήν άκωρώσουμε, όσον άφορά τούλάχιστον τόν ιστορικό χώρο καί τόπο. 'Η διακοπή άποτελεί τότε αναπόσπαστη στιγμή τής άπελευθερωτικής διαδικασίας — επιτρέπει τήν εμφάνιση τής σκέψεως, τήν αναγνώριση τής αντιφάσεως, άρα τήν θέση τής άπελευθερώσεως. 'Η λύση τής αντιφάσεως δέν είναι τότε υπερβατολογική, παρά παίζεται στήν εκάστοτε στιγμή τής εκάστοτε συγκυρίας, ώστε νά κριθεί ή εκάστοτε προκύπτουσα δλόττητα.

Αυτό είναι πού όνόμασε μή ταυτόσημο — καί πού, όπως ίσχυρίζομαι, μπορεί νά αναγνωσθεί στήν έλληνική λέξη έν-διαφέρον —, όχι κάτι τις πού τάχατες υπερβαίνει, διά κάποιας αξιώσεως υπέρ του βιώματος, ή τής σχετικής αθεντικότητας, τά όρια τής σκέψεως. 'Ισα ίσα, μάλλον τό άντορικό μή ταυτόσημο συναντά τήν μπρε-

χτική μή ταύτιση στήν από κοινού άπομάκρυνση από κάθε έννοια πού έννοείται ως μή έννοια, δηλαδή τήν έννοια μιάς αθεντικότητας, ή από κάθε τιθέμενη ως μή θετή θέση, δηλαδή τόν όρισμό φύσεων. 'Αξίζει νά παρατηρηθεί ότι μπορούμε νά κρίνουμε πώς ή έννοια τής αθεντικότητας καί ή έννοια τής ιδεολογίας υπάγονται στον ίδιον αυτόν προσδιορισμό.

'Αφού ή κρίση, όταν δέν δηλώνει τήν υπο-τιθέμενη διαπίστωση (δηλαδή μιάν ουσιαστικά αυτοκαταφατική κρίση γιά τις ίδιες τις υπο-θέσεις της, άρνούμενη νά τις θέσει ως θέσεις) περιλαμβάνει τή δυνατότητα κρίσεως — ως άποφάσεως — μεταξύ αντιφατικών κρίσεων, γιά τό άν καί ποιά είναι σωστή, ή κρίση προϋποθέτει αξιώσεις, προϋποθέτει κρίσεις οί όποιες, διά τής αξιώσεώς τους, αντιφάσκουν μεταξύ τους. Είναι ένας κύκλος. 'Η προσκόλληση — ταύτιση — μέ μία μόνον αξίωση, μία στάση πού όνομάστηκε από παλιά δογματισμός, διακόπτεται άφότου άρχίζει ό δικός της, αυτοκαταφατικός κύκλος, όταν προκύπτει ή αναγνώριση τής αντιφάσεως, δηλαδή τής αξιώσεως αντίθετης κρίσεως. Αυτή ή αναγνώριση είναι ή κρίση πού ένδέχεται νά μήν γίνει ποτέ.

Κατά τήν διάγνωση του Κάντ, ή νόηση έμπιπτει σέ άντινομίες σαν υπερβαίνει τά όρια τής έμπειρίας στήν έφαρμογή των κατηγοριών, όταν παραβαίνει δηλαδή τή σχετική άπαγόρευση, βάσει ενός εκτός άντινομίας, καί δή εκτός έμπειρίας κριτηρίου, πού προδικάζει τήν ένλόγω αντίφαση αναιρώντας τήν, θέτοντάς τήν ως αναιρημένη, όρίζοντάς τήν, δηλαδή, ως επίφαση. 'Αλλά στήν θεωρία του γιά τήν ιστορία, τό υπερβατολογικό κριτήριο προδίδει τήν έξωτερικότητα πού έχει άπέναντι στήν πραγματολογική κρίση — τό σχέδιο τής φύσεως καλείται νά παράσχει τό κριτήριο γιά νά κριθούν τά κατά κανόνα παθολογικά κίνητρα ως πορευόμενα πρός τό μή παθολογικό, ήθικό ιδεώδες (βλ. *Idee zu einer allgemeinen Geschichte*, A 393) —, όπότε όλα επιφαινόνται έδω ώσάν τό υπερβατολογικό νά μεταβάλλεται σέ υπερβατικό, καί μάλιστα μπροστά στις δυσκολίες πού παρουσιάζει τό πραγματολογικό γιά νά κριθεί.

Μάλλον, στήν ιστορία, στά πολιτικά, τό υπερβατολογικό καί τό πραγματολογικό καθίστανται άδιαφοροποίητα, διότι οί μεταξύ τους αντιφατικές αξιώσεις πού έγείρονται σ' αυτά δέν επιτρέπουν τήν άπλή τους άναίρεση, ως, αναγκαστικά έστω, έπιφάσεως. Στά πολιτικά, ή άναγκαιότητα παραμένει άνάγκη, δέν διακρίνεται από τήν χρεία: τό υπερβατολογικό συγγέεται μάλλον μέ τό συγχυσμένο πραγματολογικό: οί ανταγωνιζόμενες πλευρές έγείρουν ίση αξίωση ή, γιά τήν ακρί-

2. 'Η δλόττητα είναι τότε ό συσχετισμός ή ή σύν-θεση πού σχετικοποιεί τις επιμέρους κρίσεις κάνοντας τις «φύσεις» «θέσεις». Τό πρόβλημα πού, γιά μάς, έντοπίζει ή κριτική του όλισμού είναι συνεπώς ή ίδια ή κρίση τής όποιας δλόττητας, ότι πρέπει ή ίδια νά υπόκειται στήν άφυποστασιοποίηση πού ή ίδια διατάσει — όχι νά παύει ή ίδια νά είναι θέση καί θέσει, όπως μάλλον συνέβη μέ τήν έννοια τής «δομής».

βεια, *έξίσου αξίωση* —καθ' εαυτή, δηλαδή γνωρίζουσα μόνον τόν έαυτό της, *έξίσου* απόλυτη και ασύμβατη μέ τήν Άλλην, στόν βαθμό πού άμφοτερες αυτοκαταφάσκονται— θέτει, δηλαδή, ή κάθε μιά τόν *έαυτό της* γιά κριτήριο τής άντινομίας, *άρα*, συνάμα, τόν έαυτό της και *ώς λύση* τής άντινομίας. Αυτόεγκρίνεται. 'Η κάθε μιά, αυτοκαταφατική κρίση, ισχυρίζεται ότι μόνον βάσει αυτής λύνεται ή αντίφαση, και δέν έχουμε τήν διέξοδο νά αναζητήσουμε τό κριτήριό μας εκτός τών πραγματολογικά ύφιστάμενων κρίσεων. Παραβάλλονται δύο δόγματα ή άυθεντικότητες ή άυθεντίες ή ιδεολογίες. 'Η άντινομία είναι τούτη ή κατάσταση άμηχανίας —άρχαιοελληνιστί: άπορίας — λόγω πλήρους *άμφιβολίας* ή *άμφισβητήσεως*, ή πορεία τού Zweifel και τής Verzweiflung (πρβλ. Hegel, *Phänomenologie, Werke...* 3, δ.π., σ. 72), ως άδιεξόδου. "Αν είναι έτσι, ό Χέγκελ, πού μπορεί νά κριθεί ότι έπραξε τήν ανάλογη μετατόπιση τής καντιανής προβληματοθεσίας, είχε δίκιο πού τήν έθεωρούσε άκόμη δογματική. Και έτσι θά 'ναι εάν και όταν δέν θά μπορεί νά εγκαταληφθεί τό πραγματολογικό επίπεδο, εάν και όταν ή διακοπή τής έμμένειας δέν διαθέτει τόπο έξω από τήν έμμένεια, και είναι έπομένως καθαρά τυπική, μέ τήν έννοια ότι έχει νά παραλάβει τό περιεχόμενό της —τό ίδιο τό κριτήριο γιά νά κρίνει, κι όχι μόνον τό πρός κρίσιν όλον τής έμπειρίας— από τήν ίδια τήν έμμένεια. 'Εδώ έγκείται ή *έγγύηση άντικειμενικότητας* τού άπελευθερωτικού ένδιαφέροντος. "Ετσι κιόλας, έπειδή κρίνουμε ότι, γιά τά πολιτικοϊστορικά, δέν ύφίσταται έξωπραγματολογικό περιεχόμενο, παρά μόνον, *μορφή*, γι' αυτό οι παρόντες στοχασμοί είναι κατ' ανάγκη *άφηρημένοι*.³ «Όταν τό νυστέρι κόβει τήν σάρκα, τό πρώτο σώμα παράγει έπάνω στό δεύτερο, όχι μιάν νέαν ιδιότητα, παρά ένα νέο κατηγορήμα, ότι είναι κομμένο. Τό *κατηγορήμα* δέν δηλώνει κάποιο πραγματικό ποιόν» (E. Bréhier, *La théorie des incorporels dans l'ancien stoicisme*, Παρίσι 1928, σ. 11). 'Εδώ έγκείται και ή *έπιφαση όντολογικότητας* κάθε περί ιστορικότητας λόγου, ότι, *άπ' ό,τι φαίνεται*, ό τύπος τού γεγονότος ως καθαρού καθέκαστου είναι ή ίδια ή μορφή τής νοήσεως (πρβλ. G. Deleuze, *Logique du sens*, Παρίσι 1969, όπου και ή παραπάνω παραπομπή, στήν σ. 14), ή όποια, ως διακοπή, ή *άπλώς κοπή* (de-coedo, ent-scheiden, trancher), είναι *άπλώς τυπική*.

Αυτό μάλλον αίτιολογεί και τό, όχι και τόσο προφανές σήμερα, *έπιχείρημα*, ότι, γιά τά πολιτικοϊστορικά, ό θεωρών δέν υπάρχει πραγματολογικώς άμέτοχος από τό οικείο του αντικείμενο, *άπ' όπου προκύπτει* ότι *όπορευόταν* νά κινηθεί σ' έναν θεωρητικό χώρο



πραγματολογικά διαμορφωμένο. Τά *Βρώμικα χέρια* ήταν ένα θεατρικό πού τό 'χε γράψει ό Σάρτρ γιά νά αποδοκιμάσει τόν δογματισμό τού θεωρούντος πού έχει τήν αξίωση νά δρά δίχως νά υπόκειται και στόν γνώμονα τού πραγματολογικού χώρου. "Ηδη ό Χέγκελ και ό Νίτσε έκριναν ότι ό κριτής είναι πιά *άσυγχώρητος* από τόν δράστη (πρβλ. *Phänomenologie*, δ.π., σ. 490. J. Simon, «Sprache und Sprachkritik bei Nietzsche», στό *Über Fr. Nietzsche*, εκδ. Lutz-Bachmann, Φραγκφούρτη, σ. 96, *αναμένεται προσεχή* του έκδοση σέ συλλογή). Δυστυχώς, όπως παραπονήθηκε ό ίδιος ό Σάρτρ, τό θεατρικό του παρανοήθηκε, πρός όφελος τού έν λόγφ πραγματοφόβου, σημείο τού ότι *ύπήρχαν πολλοί παρόμοιοι δογματικοί* στό κοινό του, μέρος τών όποίων θά έχει κιόλας, *αργότερα*, τόν Σάρτρ «*συνοδοιόρο*». 'Εάν τούτη ή στάση *ονομασθεί* *πραγματιστική*, τότε ό αυτός *πραγματισμός* είναι κοινός στόν Χέγκελ και στόν Νίτσε — πόσο μάλλον στόν Μάρξ, πού ή κριτική του κατά τών ούτοπιστών *αναπαράγει* σαφώς γνωρίσματα τής *ανάλογης έγγελιανής*, *ιδίως* τήν κριτική τής αντι-

πραγματολογικής ήθικολογίας (πρβλ. J. D' Hondt, «L' histoire et les utopistes selon Hegel et Marx» στό: *Hegel et Marx: la politique et le réel*, (συλλογικό), Poitiers 1970, σ. 95-120).

'Επειδή *έδώ* δέν ύπάρχει προηγούμενο κριτήριο πρός κρίση τής πράξεως, ή *έπειδή* ή *αξίωση* της είναι *άναπόσπαστη* από τήν ίδια, *άφου* δέν ύπάρχει *έξωπραγματολογικότητα* —πράγμα πού *άκυρώνει* τήν αξίωση κρίσεων περί «*άντικειμενικών συμμαχιών*», *όσο* χρήσιμες κι άν φαίνονται στόν ύπολογισμό μιάς τακτικής—, τό *πραγματολογικό* *έγειρει* θεωρητική, γενική *αξίωση*, και *διαμέσου* αυτής κρίνει τόν *έαυτό* του. Δέν τόν κρίνει *άμεσα*, *άδιαμεσολάβητα*, δηλαδή κατ' ανάγκη αυτοκαταφατικά ή *έγκριτικά*, παρά, όπως λέμε, *διά* τής διακοπής τής *έμμένειάς* του τής ίδιας — δηλαδή τής *έν γένει* *έμμένειας*, *δεδομένου* ότι, *παράμενοντας* στό *πραγματολογικό*, αυτή είναι πάντα, *έκάστοτε*, ή αυτοκαταφα-

3. Είναι *άφηρημένοι* γιά ν' *άποφύγουν* νά 'ναι *ούτοπικοί*.

τική έμμένεια *μᾶς* ἐκ τῶν ἀξιώσεων. Τό ἴδιο ἐνεργεῖ τή διακοπή, ἐνόσω ἡ θεωρητική του αὐτοκατάφαση, ὡς ἀξίωση καθολικότητας, συναντᾷ ἀντινομία, ὄχι δηλαδή ἐναντιότητα θέσεων, παρά ἐναντιότητα γενικῶν κρίσεων, κριτηρίων.

Ἡ κάθε θέση ἀπονέμει στὸν ἑαυτὸ της μιά φύση καθὼς θέτει μέσα της τὸ κριτήριό μετ' ὅποιο ἀξιῶνται νὰ κριθεῖ καὶ νὰ κρίνει, δηλαδή τίθεται ὡς αὐτόνομη, ὄχι ὡς καθορισμένη ἀπὸ τὴν ἀντικείμενη ἀντίπαλη, τὴν ὁποία *ὡστόσο* ἀντιμάχεται. Ἄρα ἡ ἀντινομία τους ἐπαναλαμβάνεται ἀναγκαῖα στὴν κάθε μιά ὡς ἀντινομία αὐτονομίας καὶ ἑτερονομίας, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ἰσχυρίζομαστε, μετ' ὅσον Κάντ, ὅτι ἡ υπερβατολογικὴ αὐτονομία ἐξυπηρετεῖται, *ἱστορικά*, ἀπὸ τὴν πραγματολογικὴ ἑτερονομία. Πρόκειται γιὰ μιά θέση τοῦ φιλελευθερισμοῦ πού μακάρι νὰ ἴταν αἰτιολογήσιμη πραγματολογικά, πὼς «ὄ, τι κάνει τὸ ἐνικό γιὰ τὸν ἑαυτὸ του βγαίνει σέ καλὸ γιὰ τὸ καθολικό» (Hegel, *Phänom. δ.π.*, σ. 475), πέραν τῆς μυθο-λογικῆς τῆς ἐπιτελέσεως (Οἱ Ἕλληνες «παρασταίνουν ὡς ἀντικείμενο ἀπέναντί τους τὴν ὑπαρξή τους χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἴδιους, τὸ ὁποῖο γεννᾷ τὸν ἑαυτὸ του γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τοὺς βγαίνει σέ καλὸ», Hegel, *Werke... 18, δ.π.*, σ. 175). Πραγματολογικά, ἄς ποῦμε, ὀρίζεται, κατ' ἀντιστροφή τροπο, ὡς ἑτερόνομο, ἐκεῖνο πού, αὐτόνομο, ἐξυπηρετεῖ τὸ ἄλλο, τοῦ βγαίνει σέ καλὸ, καθιστώντας τὸ ἔτσι, *καθ' ἑτεροκαθορισμό, αὐτόνομο*. Τὸ θέτω-ὡς-αὐτόνομο, ἢ τὸ «ἀπολύω», εἶναι ἢ διὰ τῆς θέσεως ἀναγνωρισμένη ἀντίφαση ἐκεῖνου πού ἄλλως, ὑπὸ τὸ ὄνομα φύση, *κρύπτεσθαι φιλεῖ*. Ἡ (πραγματολογικὴ) κρίση, ὡς, ἀπρόκαλυπτα πλέον, *θέση, θέτει* κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τῆ *διακοπῆς*, ἢ ὁποία τὴν συνιστᾷ. «Ἐλευθερώνεται γιὰ τὸ ἀντικείμενο», ὅπως λέγει πάντα ὁ Ἀντόρνο, ἐπειδὴ, θέτοντας τὴ διακοπὴ τῆς ἀξιώσεώς του, πού εἶναι καὶ ἡ οἰκεία τῆς ἀξίωσης, ἡ κρίση τίθεται, διαμέσου ὁμως τῆς διακοπῆς τῆς, ἢ ὁποία κίχλας τὴν συνιστᾷ, ὡς αὐτόνομη.

Τὸ πραγματολογικὸ κριτήριό γιὰ τὴν ἐπιλογὴ, τὴν κρίση, τοποθετεῖται συνήθως ἐκτὸς λόγου, καὶ αὐτὸ εἶναι πού ὁ Κάντ ἐνδιαφέρεται, σωστά, «αὐτονομίας» χάριν, νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὸ ἔλλογο. Αὐτὸ μάλιστα πρέπει νὰ ἰσχύει, ὅπως προσπαθήσαμε νὰ δεῖξουμε,

παρὰ τὸ γεγονός, ἢ μᾶλλον χάρις στοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ἔλλογο δέν μπορεῖ νὰ τεθεῖ ὡς ἐνέργεια ἀποδεσμευμένη ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἐννοημένο ὡς ἐν-διαφέρον — ἐκεῖνο πού ὁ Χέγκελ ὀνομάζει «πάθος» (πρβλ. *Die Vernunft in der Geschichte*, Ἀμβούργο 1955, σ. 82· χφ. τοῦ Χ.). Εἰδάλλως θὰ στερούμαστε ἀξιώσεως, ἢ θὰ προσκολλοῦμαστε στὴν μιά τους γιὰ συναισθηματικούς λόγους, τὸ ἴδιο κάνει, βασιζόμεστε τότε στοῦ κατ' ἐξοχίην παθολογικό κριτήριό ἢ κίνητρο, ἀναλόγως, δηλαδή ἀναμένουμε ἢ ἐπιδιώκουμε τὴν *ἐπιβολή* τῆς μίας κρίσεως, ὅπου ἢ ἐπιδίωξη γίνεται δίχως περαιτέρω διαμεσολάβηση, δηλαδή δίχως νὰ παραδέχεται ἢ ἴδια τὴ διακοπὴ τῆς ἐμμενοῦς αὐτοκαταφάσεως *μᾶς* κρίσεως. Ἡ σκοπιὰ τῆς ὀλότητος εἶναι τὸ ἀναληθές ὅσο δέν ἐννοητικῶς γίνεται ὡς μιά ἀκόμη κρίση, ἀπόφαση (ἄρνηση), μεροληψία, ἢ ὁποία ὁμως ἐγείρει ἀξίωση ἀντικειμενικότητας διὰ τῆς διακοπῆς τῆς αὐτοκαταφατικῆς ἀξιώσεώς τῆς.

Τὸ ἄλλο κριτήριό, τὸ ὁποῖο συχνά, γιὰ τοὺς ἀναγνώστες ἀκριβῶς τοῦ Χέγκελ ἢ τοῦ Νίτσε ἢ τοῦ Μάρξ, μᾶλλον δέν διακρίνεται ἐπαρκῶς ἀπὸ τὸ πρῶτο, καθὼς δέν γίνεται δι' ἑαυτὸ — ἔστω: εὐανάγνωστα — θέμα, καὶ τὸ ὁποῖο, γιὰ τοὺς φιλοπρόδοτους, πολλάκις «συναισθηματικούς» θιασῶτες τοῦ πρώτου, πρέπει σαφῶς νὰ ἐπικρίνεται ὡς ἰδεοκρατικό, εἶναι ἐκεῖνο πού ὑπαινιχθήκαμε: *ποῖα εἶν' ἐκεῖνη ἢ ἐπιλογὴ, κρίση, λύση τῆς ἀντιφάσεως πού μᾶς ἐπιτρέπει ἀκόμη νὰ σκεφτόμαστε; Ποῖα εἶναι δηλαδή ἐκεῖνη ἀπὸ τίς ἀντίθετες πλευρῆς πού ἢ ἄλλη τῆς βγαίνει νοητικὰ σέ καλὸ ὅταν ἢ ἴδια τὴν ἀπολύει;*

Μόνον στὸν βαθμὸ πού κάποιος χωρισμός τοῦ υπερβατολογικοῦ καὶ τοῦ πραγματολογικοῦ, ὡς δύο ἀρχῶν καὶ συνάμα δύο εἰδῶν ἀρχῶν, κρίνεται νόμιμος, μπορεῖ τὸ παραπάνω νὰ μὴν κρίνεται πραγματολογικὸ κριτήριό. Μόνον χωρίζοντας θεωρία τῆς θεωρίας καὶ θεωρία τῆς πράξεως μπορούμε νὰ τὸ κρίνουμε ἰδεοκρατικό — καὶ νὰ λέμε ὅτι εἴμαστε ὀλιστές.

Ἀντιστοίχως, ἢ ἀποδοχὴ παρομοίου κριτηρίου ἀποφεύγει νὰ κρίνει τὴν *ἀντικειμενικότητα* τῆς κρίσεως στίς *ἐφαρμογές* τῆς παρὰ τὴν κρίνει μετ' ὄνομα τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ *νοητικοῦ φαινομένου*. Τοῦτο ὁμως σημαίνει πὼς εἶναι σαφῶς πιθανόν ἢ ἐπιλογὴ αὐτὴ *νὰ μὴν ἐπικρατήσει*. Ἐδῶ στηρίζεται καὶ ἡ ἄρνηση τῆς ὀλότητος, δηλαδή στοῦ ὅτι ἢ ἴδια ἢ ὀλότητα στηρίζεται στὴν ἄρνηση, στὴν κρίση πού τὴν θεμελιώνει: ἡ ἄρνηση τῆς ὀλότητος ἀρνεῖται τὴν ἀποψη σύμφωνα μετ' ὅποια ἢ ὀλότητα *ἰσχύει ἀπαξ* καὶ προκύπτει ὡς ἐπιτυχές ἀποτέλεσμα, δηλαδή τὸν ἰσχυρισμὸ ἀδιὰκοπης — τουτέστιν ἄκριτης — συνέπειας θεωρητικῆς καὶ πραγματολογικῆς.

Προσέξτε, δέν λέγουμε *τίποτε νέο* ὅταν ὀρίζουμε ὡς πραγματολογικὴ ἀντίφαση — ἢ, ἄς ποῦμε, πραγματικὴ ἀντινομία — ἐκείνην *ὅπου ἢ ἐπιλογὴ τοῦ ἐνός σκέλους τῆς ἀντινομίας μᾶς κρατᾷ δέσμιους μέσα στὴν ἀντίφαση, δέν μᾶς βγαίνει σέ καλὸ, δέν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὴν ἀναγνωρίσουμε — ἐνῶ τ' ἄλλο, ναί.*

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «φυλολογικὴ» σχέση ὅπου, ἐνῶ ἡ σκοπιὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτοκατανοεῖται αὐτοκαταφατικὰ ὡς ἀβασάνιστα καθολικὴ, μόνον τὸ μέρος τῆς γυναίκας ἐνδέχεται νὰ λάβει τὴν ἄρνηση ἐκείνη πού παρουσιάζει στὸν ἑαυτὸ της τὴν ἀντίφαση τῶν ἀξιώσεων (πρβλ. Adriana Cavarero, «Per una teoria della differenza sessuale», στοῦ: *Diotima, il pensiero della differenza sessuale* (συλλογικό), Μιλάνο 1987, σσ. 44 κ.έ.), θεωροῦμε, κατὰ ἀριστερὴν παράδοση, ὅτι ὅταν κανεὶς ἀσπάζεται τὴν ἀξίωση τῆς κεφαλαιοκρατίας — ὅτι ἀποτελεῖ, δηλαδή, φυσικὴ κατάσταση — δέν ξεμπλέκει μετ' ἄποια ἀπ' τὶς ἀμηχανίες τοῦ παρόντος, *κι ἔτσι παύει νὰ σκέφτεται, ἐφόσον δέν συλλαμβάνει τὸ ζητούμενο, τὴν ἀντίθεση τῶν ἀξιώσεων, οἱ ὁποῖες τίθενται κατὰ τ' ἄλλα ὡς κύριες. Παύει νὰ σκέφτεται, τὸ πολὺ πολὺ νὰ ὑπολογίζει, δηλαδή νὰ λογιζεται συσχετισμούς δυνάμεων. Ἄλλο ἀναγνώριση τῆς ἀντιφάσεως, ὅπου τὸ πραγματολογικὸ ἄπλως διακόπτεται καὶ θέτει τὴν διακοπὴ του, ἄλλο ὑπολογισμός τῆς ἐναντιώσεως, ὅπου ὑποτίθεται ἢ ἀθετη διακοπὴ μεταξὺ τοῦ υπερβατολογικοῦ καὶ τοῦ πραγματολογικοῦ — τὸ δεύτερο θὰ τὸ λέγαμε τακτικὴ.*

Ἐτσι θεωροῦμε ὅτι *μόνον ἢ ἀποδοχὴ τῆς ἀπελευθερωτικῆς ἀξιώσεως, πού ἀντιφάσκει μετ' ἡν ἀξίωση φυσικότητας τῆς παρούσας κοινωνικῆς διαρθρώσεως, λύνει τὴν ἀντίφαση, ἐπιτρέπει τὴν ἀναγνώρισή της καὶ τὴν γνώση τῆς, τὴν γνώση τῶν κινήτρων τῶν μεταξὺ τους ἀντιφατικῶν ἀξιώσεων, τῶν κριτηρίων τους, καὶ τὴν ἴδια τὴν σκέψη τοῦ συγκεκριμένου, τῆς συγκυρίας, τὴν ἀποτίμηση, λόγον χάρις, τῆς θρησκείας, καὶ συνάμα τὴν βάση γιὰ τὸν ὑπολογισμό μᾶς τακτικῆς.* Ἐτσι, ὡς ἀντικειμενικὴ, αἰτιολογεῖται ἢ μεροληψία ὑπὲρ τῆς ἐργατικῆς.

Δὲς τὸν φανατισμὸ. Πολλοὶ θεωροῦσαν ὅτι εἶναι ἀνάρμοστος γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση· ἀλλὰ ἐφόσον συνήθως ἐνόμισαν ὅτι τοῦτο ἰσχύει γιὰ λόγους ψυχολογικούς, οἱ «πραγματιστές» εἰδικοί τῆς τακτικῆς εὐκολὰ ἀπήντησαν ὅτι, ἀφοῦ εἶναι ἀποτελεσματικότερος, δέν πειράζει. Καὶ ὁμως, Πειράζει. Ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἡ ψυχολογία δέν ἰσοῦται μετ' ὁ ἀνὺπαρκτο, παρὰ ἐπειδὴ ὁ φανατισμὸς εἶναι τὸ ὄνομα γιὰ τὴν μὴ ἀναγνώριση τῆς ἀντιφάσεως, *ἐπομένως* γιὰ τὴν ἀδικανότητα λογισμοῦ καὶ ἀπελευθερώσεως. Ἄρα δέν εἶναι ἀποτελεσματικὴ, ἢ εἶναι ἀποτε-

4. Πρῶτα δηλαδή θὰ κριθεῖ κατὰ πόσον *ἰσχύει ἢ ἴδια ἢ τυπικότητα*, δηλαδή κατὰ πόσον πληροῦται μιά ἀπὸ τίς καθοριστικότερες στιγμῆς ἐκεῖνου πού ὀνομάζουμε *δημοκρατία* ὅπως καὶ ἐκεῖνο πού ὀνομάζουμε *ἐδῶ* φιλοαπελευθερωτικὴ κρίση, ὅπως προσπαθήσαμε νὰ τὸ δεῖξουμε.

λεσματική για μία τακτική που τίθεται ως αϋθύπαρκτη απέναντι στη θεμιτή στρατηγική που υποτίθεται ότι είναι δική της, και συνεπώς υπηρετεί άλλη. Ως επιβολή του δικού μου σαν καθολικού, ταυτίστηκε από παλιά ο φανατισμός με τον δογματισμό (πρβλ. Hegel, *Philos des Rechts*, §5, Παρατήρηση). "Αν τό απελευθερωτικό αίτημα είναι εκ των μεταξύ τους αντιφατικών ισχυρισμών εκείνο που επιτρέπει τή σύλληψη τής αντίφάσεως, τής οποίας τό ίδιο, κατ' αυτόν τόν τρόπο, συνιστά τό ένα σκέλος, τότε ο ούτως εννοημένος φανατισμός αποτελεί, αν θέλετε, αποτέλεμα, και συνεπώς σημείο, του άνελεύθερου του αίτήματος.

Δές τήν άμηχανία του «μαρξιστή» απέναντι στον «υπαρκτό σοσιαλισμό». Γι' αυτόν, έχει συμβεί ότι «ο οικονομικός παράγοντας» που όλα τά εξηγεί — από τις «καπιταλιστικές αντιφάσεις» μέχρι τή ζωγραφική του Σεζάν δέν έχει καμιά ισχύ προκειμένου για τις «σοσιαλιστικές αντιφάσεις», και ο ίδιος «νά καταφεύγει σε μία άστυνομική παρωδία του μανιχαϊσμού και νά κάνει πώς πιστεύει ότι ή ιστορία που ζή δέν είναι παρά ή ώχρη άνταύγεια μιάς ύπόγειας γιγαντομαχίας»... (Κ. Παπαϊωάννου, *Η κρίση του μαρξισμού* (1954), στό: *Ο μαρξισμός σαν ιδεολογία*, Αθήνα 1988, σ. 35/6, 35). 'Η ταξική άνάλυση, που άσκειται επί των δυτικών συνθηκών, καθίσταται ώσαν αδύνατη για εκεί, και ο θεωρών έμπίπτει σε ύπεκφυγές, ψυχολογικής βασικά ύψης, σύμφωνα με τις όποιες θά μπορούσε κανείς νά εξηγήσει αρκετά από τά κύρια κοσμοϊστορικά συμβάντα βάσει κακοπροαίρετων προσώπων, προδοσιών, και λαθών. Είναι σαφές ότι ή σκέψη κολλάει έδω σε κάποια άπορία. Και μάλλον ήταν σαφές λάθος ή έπιλογή δσον τουλάχιστον μεταξύ τους έβλεπαν τις διακρατικές τριβές σαν τήν ίδια τήν κύρια αντίφαση του αιώνας: σαν τήν ταξική αντίφαση, αντίθεση αξιώσεων, παιζόμενη πλέον σε επίπεδο κρατών. Είχαν έτσι μία κοινή προϋπόθεση με τους έχθρους τους, αν και με διαφορετική βέβαια αιτιολόγηση. Πώς νά κρίνεις τότε ταξικά τήν πατρίδα τής εκμεταλλευμένης τάξεως, τόν τόπο ή τήν ύπόσταση όπου έχει προκριματικά έντοπισθεί και ύποστασιοποιηθεί ή καθ' έαυτή εκφανση τής φύσεως της.

Γιά μās, τώρα, ενέπιπταν έτσι στην ιδεολογία που οί εκεί έξουσίες προσέφεραν κατά κύριο λόγο στους οικείους έξουσιαζόμενους. Προϋποθέτουμε ως δεδομένο — ως φύση του πολιτεύματος — ότι έδω πέρα άρχει ή εργατιά, άρα άπαγορεύουμε τις άπεργίες — και τις κατασπαράσσουμε ένδεχομένως ως άντεργατικές. 'Η βία που πρέπει νά άσκήσει κανείς στα συναισθήματά του — στην ταύτιση με τόν τόπο όπου έναπέθεσα τήν φύση των ιδανικών

μου — για νά σκεφθεί και νά συλλάβει τήν τόσο άπλή αντιφατικότητα, ή κυκλικότητα του παρατιθέμενου αυτού σκεπτικού, είναι γνωστή. Προς έκλογίκευση τής παραφροσύνης τούτης άνθίσανε τότε λογίων λογίων νοητικές κατασκευές. Τί άλλο άραγε ήσαν οί έπ' άπειρον διασπάσεις, που εκάστοτε επέλεξαν κάποιο άλλο πρότυπο, ενέκριναν κάποια άνλλη νοητική λύση; (Σημείο προς τούτο: τό ότι ή εκάστοτε εμπράγματο παραπομπή του είχε και πιο κάλοπροαίρετον ήγήτη).

Οί νοητικές κατασκευές, μαθές, δέν άντιστοιχοϋν σε μία σκέψη που αποστασιοποιήθηκε από τά βιώματά της ή, πιο άπλά, τά συναισθήματά της. Τό παράλογο των νοητικών κατασκευών (ένα συναισθημα, ίσως κιόλας βίωμα, που δλοι μας τό 'χουμε κάποτε νιώσει) όφείλεται μάλλον, αντίθετα, στο γεγονός, που ή ψυχολογία τό άποκαλεί έκλογίκευση, ότι αυτές καλοϋνται νά δώσουν λόγο, ή μάλλον νά λογοδοτήσουν για ένα ύποτακτικό συναισθημα: νά κρατηθούν δηλαδή στην έπιλογή που φέρνει σε άμηχανία, που δέν λύνει τήν αντίφαση, παρά κελεύεται από κάτι άλλο από τό έλλογο κριτήριο. 'Η νοητική κατασκευή συνίσταται στην άποκρυψη τής οικείας της πραγματολογικής ύψης. Σκέπτεται, λόγω χάρη, ως έξής: δέν ύπάρχει ή φύση των έρωτικών σχέσεων κάτω από τήν κοινωνική τους μορφή, συνεπώς ή κάθε άτομική σχέση είναι περίπτωση τής γενικής δομής, συνεπώς πρέπει ότι «διαπλασθεί συνειδητά και όχι μόνον νά εκφρασθεί» (Red Collective, «Jenseits der Familie. Bericht über eine Dreierbeziehung — ein sexualpolitisches Experiment», μτφρ. από άγγλικά, στό: *Kursbuch 37*, Βερολίνο 1974, σ. 131-2). 'Η συμπερασματική άναγνώριση του θέσει λαμβάνει τή μορφή τής νοσηριακής συνειδητής διαπλάσεως διότι από τήν έγκατάλειψη τής άπονομής φύσεων συνάγεται ή δομή, μία νέα, άπλως λόγια κατασκευασμένη, φύση, ή όποία ένσαρκώνεται, δηλαδή ύποστασιοποιείται, στα καθέκαστα. 'Η άποτροπή τής «φύσεως» στηρίζεται σε κάποιον έξωπραγματολογικό πάλι τόπο, απ' όπου, αντί νά εκφράζεται μία φύση, εφαρμόζεται, κι έτσι μετονομάζεται «δομή». Για ν' άποφύγουν τό συναισθηματικό νά γίνει θεμέλιο των ύπόλοιπων δραστηριοτήτων τους (δπ.π., σ. 122), δυό γυναίκες που τά έχουμε με τόν ίδιο άνδρα έννοουν τήν τριάδα ως *übergreifende Struktur* ή όποία αποτελεί βιωματική προϋπόθεση προς τούτο, δηλαδή για τήν διαμόρφωση μίας «έρωτοπολιτικής» (δ.π., σ. 123). 'Ετσι μπορεί νά κριθεί ότι ή νοητική κατασκευή, ως δι' εφαρμογής πραγματοποίηση, κινείται μάλλον σε κοινό πεδίο με τήν άποθημένη, έχθρική της και μάλλον

άσύλληπτη γι' αυτήν βιωματολογική της πρό-φαση.

Ο «σοσιαλισμός με άνθρώπινο πρόσωπο», όταν προκύπτει ως αποτέλεσμα του έλεύθερου που δίδω στον έαυτό μου νά ξεχωρίσει θεμιτά και μη — βάσει «ιστορικών έμπειριών», δηλαδή γεγονότων που κρατοϋν βιωματολογικό ουσιαστικά κύρος — μάλλον είναι από τό χειρότερο είδος νοητικών κατασκευών, δηλαδή ιδεολογημάτων (που θέτουν τις φύσεις και άποκρύπτουν ότι τις θέτουν), αφού κάμει τόπο στο βιωματικό αίτημα δίπλα στο θεωρητικό, σαν διορθωτικό. Είναι σαν νά μās λέγει ότι για νά συμφωνώμε περισσότερο με τά βιώματά μας, για νά 'μαστε πιο «άνθρώπινοι», δηλαδή, σαν νά λέμε, πιο *συγκαταβατικοί* απέναντι σ' αυτό τούτο που ίσα ίσα θέτουμε ως σκοπό στον έαυτό μας εκείνη τήν στιγμή, τήν έλευθερία, θά πρέπει νά 'μαστε λιγότερο *αύστηροί* θεωρητικά. 'Η εν λόγω στάση πάσχει μάλλον από τούτην τήν έλλειψη αϋστηρότητας. 'Ισχυρίζομαι ότι ή αϋστηρότητα άποκλείει και τήν αϋθεντία του βιώματος, και τήν αξίωση εφαρμογής τής θεωρίας. Τό βίωμα μπορεί μόνον νά είναι τό γεγονός της *πραγματολογικής* (που θά πεί: άποκλίνουσας κατ' ανάγκη και κατ' άνάγκη όχι προοδεδικασμένης) *πραγματοποιήσεως* ή *ένεργοποιήσεως* της θεωρίας ως άπελευθερωτικού εν-διαφέροντος — όπως άπεκαλέσαμε τό «μή ταυτόσημο», τό «πάθος», κοντολογίς: τό *interesse* για τό μή ταυτόσημο, που τό ίδιο τίθεται ως μή ταύτιση, και όχι βέβαια (πράγμα αϋτο-αντιφατικό) ως ταύτιση με τό μή ταυτόσημο, όπως θά μπορούσε κανείς άντορνικός νά πιστεύει.

Τώρα, τά περί λαθών και προδοσιών ως εξηγητικά σχήματα, είναι από τις ισχνότερες νοητικές κατασκευές, από εκείνες που είναι με τόν πιο προφανή τρόπο βιωματικά ύποκινούμενες. 'Από τούτην τήν άποψη, δέν έχουμε τόσο τήν εικόνα ότι τά 'χουμε δλοι χαμένα, δσον άφορά τά καινοφανή συμβάντα. 'Υπάρχει μία άνακούφιση, αφού οί μέν μπορούν νά συνεχίσουν νά τηρούν τήν ταύτιση τους με τις εκεί χώρες χωρίς νά αντιφάσκουν πλέον τόσο τά φαινόμενα με τά οικεία των ιδανικά — αν άφεθεί τό ζήτημα τής άγοράς κατά μέρος — και οί δέ, χωρίς νά έγκαταλείψουν τις κεκτημένες τους προϋποθέσεις για πολιτικό στοχασμό, θά μπορούσαν, ή μάλλον όντως μπορούν, νά μεώσουν τή μοναξιά τους απέναντι στους πρώτους. Μάλλον γεννιούνται νέα μέτωπα και σύνορα, άνάλογα με τό αν τονίζεται ο έκδημοκρατισμός ή ή έπιστροφή σε μορφές φιλελεύθερης κεφαλαιοκρατίας στην άποτίμηση των γεγονότων. Μονάχα αν άποσυνδέσουμε, δι' αποστασιοποίησεως ή διακοπής, τή δική μας θέση και τό δικό μας θέμα από



τήν άμεσή του συνάρτηση με την άποτίμηση τών εκεί γεγονότων, μόνον άν επαναπροσδιορίσουμε και αυτό τό μέτωπο, επανατοποθετώντας τό σύνορο ένδοπολιτειακά, όχι πιά διακρατικά, μονάχα άν πούμε ότι ό Στάλιν όσο και ό Γκορμπατσώφ, στηρίζονται στην εκεί άρχουσα τάξη, ή όποία δέν μπορεί να κριθεί ως ταυτόσημη με την εργατική —είδεμή ξανασταματάμε να σκεπτόμαστε, ξανακατασκευάζουμε προδοσίες και τά τοιαύτα—, θά μπορούμε να βάλουμε, θαρρῶ, κι εμείς τόν νοῦ στη θέση τής άθθεντίας, και νά φανούμε σάν νηφάλιοι «παρ' εικη λέγοντας τούς πρότερον» (Μετά τά φυσικά, 984b 17-18) —νά τιμήσουμε, συνάμα, τήν αντικειμενικότητα του νοητικού φαινομένου και τή φιλοαπελευθερωτική κρίση.

“Όπως άλλοτε ή βία τών τραγικών γεγονότων έπέβαλε τήν έπιλογή στρα-

τοπέδων, έτσι τώρα ή βιασύνη πού παρυσιάζουν τά κατά γενικήν όμολογίαν ευεργετικά γεγονότα επιβάλλει να βιάσουμε τήν αυτοκατάφασή μας, τίς ταυτίσεις μας, τίς έγκρίσεις μας.

“Εκείνοι πού θά 'πρεπε να ήταν έτοιμοι για να σκεφθούν τούς άρτισύστατους συσχετισμούς, οι διαορατικοί επικριτές τής μεταβολής τής θεωρίας για τήν άπελευθέρωση σε όργανο όλως αντίθετων σκοπών, γιατί άραγε άντιδρούν —όπως μπορούμε να κρίνουμε— με πεπαλαιωμένα θεωρητικά σχήματα, με νοητικές κατασκευές, δηλαδή βάσει εφαρμογής άρχών προς διά-κριση του καλού και του κακού, του έκδημοκρατισμού και τής ιδιωτικοποίησης τής κοινωνίας; Μήπως ή «ύπερδομή» και ή «ύποδομή» οδεύουν προς αντίθετες κατευθύνσεις, σύμφωνα με μιά παρόμοια άποτίμηση; Έπαναλαμβάνεται ή προηγούμενη κρίση, ότι εκεί είχαμε τίς «αντικειμενικές προϋποθέσεις», αλλά έλειπε ή άνάλογη πολιτική διάρθρωση —με τό «λάθος» ή τήν «προδοσία» για να γεφυρώσουμε τουτο τό χάσμα— μόνο πού ανταλλάξαμε τά πρόσημα. Θά 'πρεπε μάλλον να δοῦμε πούθε πηγάζει ό εκεί ταξικός διαφορισμός, και μετά βλέπουμε τίνος είδους λειτουργία έχουν οι νομικές και ιδεολογικές μορφές, ή «κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας τών μέσων παραγωγής» και τό «παλλαϊκό κράτος».⁵ Μιά κοινωνία δέν πρέπει να κρίνεται με άφετηρία και άρχή τήν άντίληψη πού έχει ή ίδια για τόν εαυτό

της (Μάρξ, *Γερμανική ιδεολογία*, γαλλ. μτφρ. *Oeuvres III*, Παρίσι 1982, σ. 1072/3), δηλαδή: τίς άντιλήψεις τής άρχουσας τάξεως. Τουτο επιβάλλει ή θεωρητική —και όχι μόνον θεωρητική— έντιμότητα.

Έντιμότητα σημαίνει επίσης συνέπεια με τά ένδιαφέροντα πού θέλουμε να στηρίζουμε. Στην έπιλογή τους έντοπίζεται ή βολονταριστική στιγμή, ή *θέση*, τήν όποία όμως θά 'πρεπε να πάψουμε να τήν ύπο-θέτουμε, για εξηγητικό τάχα σχήμα, στην μισή ύφήλιο. Όποτε βέβαια νοῦμε τά φαινόμενα ως άπόρροιας κακοπροαίρετων ή καλοπροαίρετων βουλήσεων, ως θελήματα προς έξυπηρέτηση, αντί να προσπαθούμε να νοήσουμε κυρίως τή μή ταύτιση, τό μή ταυτόσημο με τήν *θέση* μας, δηλαδή ή θέση μας να άφορῶ τό μή ταυτόσημο, να ύποθέτει τήν μή ταυτότητα, να 'ναι καθαρά τυπική για να δύναται να έγγυάται κάποιαν αντικειμενικότητα στο άπελευθερωτικό μας ένδιαφέρον — δηλαδή να *δείξουμε έν-διαφέρον* για τό έκάστοτε, και κυρίως τό παρόν *κρίσιμο*.

Τό ιδανικό τών άριστερότερων ανατολικοευρωπαϊκών Κομμάτων, εκείνων δηλαδή πού ένδιαφέρονται ιδιαίτερα για τά αίτήματα τής εργατίας ως έχουν —*πραγματολογικά*—, είναι, άπ' ό,τι φαίνεται, να γίνουν σοσιαλδημοκρατικά. “Η διάκριση κρατικοποίησης και κοινωνικοποίησης, ή ιδέα μίας δημοκρατίας τών συμβουλίων, σάν να έξέπεσε πλήρως από τόν θεωρητικό τους όρίζοντα. Μάλλον ποτέ δέν συμπεριλήφθηκε σ' αυτόν. Δυστυχώς, τό ίδιο μάλλον συμβαίνει και στους κόλπους τών δσων είχαν από παλιά ήδη αναθεωρήσει τίς παραδεδομένες έγκρίσεις, και αυτό, άπ' ό,τι φαίνεται, επειδή πάντοτε έννοούν τήν άπελευθέρωση ως ζήτημα καλοπροαίρετης ήγεσίας, *δηλαδή* επειδή πιστεύουν άκόμη ότι ή περί εφαρμογής τής θεωρίας ή πραγματοποίησης τής κατασκευής άποψη δέν είναι κατ' ανάγκη ή ίδια ένα ψέμμα, ή ίδια μιά κατασκευή ή όποία, *αναγκαστικά ή πραγματολογικά*, μετατίθεται σε ιδεολογία. “Ετσι κρίνεται ότι τό 1989 ύπήρξε τό έτος τής άπουσίας του κομμουνισμού (βλ. τό άρθρο του Δ. Παπαδημητρόπουλου στον *Πολίτη* Αύγούστου, άρ. 100), θεωρώντας ότι τό «Κόμμα», τό όποιο συνάμα κρίνεται ως μόνιμως τηλεκατευθυνόμενο άπ' έξω, ήταν άκόμη κομμουνιστικό όταν τοποθετείτο ενάντια στα δημοκρατικά αίτήματα τής εργατικής τάξεως σ' άλλες χώρες· τώρα όμως, όχι (βλ. σ. 21). Πώς τό κρίνει; “Από τήν ιδεολογία. “Όλα σ' αυτήν βασίζονται: επιβάλλουμε ιδεολογία — για τήν άκρίβεια: «λόγια», δηλαδή νοητική, «κατασκευή» (σ. 23, στήλη 3): και γι' αυτό ή κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας «είναι ή άναγκαία προϋπόθεση για “να πάρει

5. «Τό σοσιαλιστικό άδριο αποτελούσε πάντοτε και αποτελεί πάντα μιά «λόγια κατασκευή» πού έγγράφεται από τούς ίδιους τούς άριστερούς στο σήμερα» και έχει δύο λογίων εκφάνσεις: «ως ύπαρκτός σοσιαλισμός» και «ως αξιόπιστη και ιδεολογικά έδραιωμένη κοινωνική πρόταση» (σ. 33, στ. 3). Φαίνεται πώς τό «αξιόπιστό» της και ή «έδραιώσή» της δέν κρίνονται βάσει του διαφορετικού τρόπου πραγματοποίησης της, φαίνεται πως οι «εγγράφοντες» της είναι κάποτε πιά καλοπροαίρετοι άπλως. “Η πώς άλλιως;

ή κοινωνία τίς τύχες της στά χέρια της". Από κεί καί πέρα, τό πώς θά τίς χειριστεί είναι ζήτημα κυρίαρχης ιδεολογίας» (σ. 22, στ. 3). Θεωρώντας έτσι τόν σοσιαλισμό ως «στοίχημα» διανοουμένων, παραβλέπουμε πιστεύω τήν διαφορά ανάμεσα στήν «νοητική κατασκευή», ή όποία, πράγματι, δύναται μόνον νά δικαιολογεί μιάν αυθεντία, ή νά εκλογικεύει ένα βίωμα, άρα νά άποτελεϊ άντικείμενο «έπιβολής» — μάλλον: νά γεννά τήν άπατηλή παράσταση μιάς «έφαρμογής» της —, καί στό άπελευθερωτικό ενδιαφέρον τό όποιο, όντας στραμμένο πρός τό πραγματολογικό τής ανάγκης, είναι *θέση*, δηλαδή «στοίχημα», αλλά δίχως υπερβατολογικό περιεχόμενο, καθαρή υπερβατολογική μορφή. Γιατί, άλλιώς, σέ τί ενδιαφέρουν οί νοητικές κατασκευές τών λογίων, οί λόγιες κατασκευές τών διανοουμένων; (Στό ίδιο — σ. 23, στ. 3, 2η παράγρ. — ό Δ.Π. άντιπαραβάλλει «έμείς», τούς διορθωτές του έργατικού κινήματος (βλ. στ. 2, 3η παρ.), καί τόν «άπλό άνθρωπο», πού άδυνατεί νά διακρίνει τά σφάλματα πού βλέπουμε έμείς στόν «ύπαρκτό σοσιαλισμό»). Έξ άλλου *άπό κεί* προκύπτει *άμεσα* καί ή παραγνώριση τής διαφοράς μεταξύ κρατικοποίησης καί κοινωνικοποίησης, ή όποία προϋποτίθεται όταν λέγεται ότι ή κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας τών μέσων παραγωγής θεωρείται συνώνυμη μέ τό νά παίρνει ή κοινωνία τίς τύχες της στά χέρια της. (Όχι πώς ένεπλάκησαν συμφέροντα ή τάξεις, άπλώς δέν είχε «ή κοινωνία» τήν κατάλληλη ιδεολογία γιά νά κάνει καλή χρήση τής ιδιοκτησίας της).

«Όλη αυτή ή σύγχυση», γράφει ό Παπαϊωάννου τό 1954 (δ.π., σ. 56/7), σχετικά μέ τήν *Προδομένη επανάσταση*, «έξηγείται άπό τό γεγονός ότι ό Τρότσκι πίστευε άκράδαντα ότι οί γραφειοκράτες έτοιμάζονται νά καταλάβουν τήν κρατική ιδιοκτησία καί νά γίνουν ιδιοκτήτες τών παραγωγικών μέσων. Έτσι μαθαίνουμε ότι ή γραφειοκρατία «έξακολουθεϊ νά υπερασπίζει τήν κρατικοποιημένη ιδιοκτησία, έπειδή φοβάται (sic) τό προλεταριάτο (...) είναι ύποχρεωμένη (sic) νά υπερασπίζει τήν ιδιοκτησία του κράτους, πηγή τής έξουσίας της καί τών εισοδημάτων της καί άπό τήν άποψη αυτή, έξακολουθεϊ νά είναι τό όργανο τής δικτατορίας του προλεταριάτου» (Τρότσκι, Άθήνα 1945, σ. 267 καί 265). Άλλά, έφόσον ή κρατική ιδιοκτησία είναι ή «πηγή τής έξουσίας καί τών εισοδημάτων της», τότε ή γραφειοκρατία έχει ήδη δημιουργήσει καί τήν «κοινωνική βάση» καί τή «μορφή ιδιοκτησίας» πού ταιριάζει στήν ταξική της κυριαρχία. Καί τότε θά πρέπει νά εγκαταλείψουμε, τόσο τή μυθική έννοια τής «δικτατορίας του προλεταριάτου» καί του «έργατικού κράτους»

όσο καί τήν έξίσου φανταστική έννοια τών «τάσεων», πού δήθεν όδηγούν πρός μιά «καπιταλιστική παλινόρθωση»».

Δέν όφείλουμε νά 'μαστε ενάντια στήν τωρινή «παλινόρθωση» — άν κρίνουμε έτσι τά γεγονότα —, άφού πρίν δέν είχαμε «έργατικό κράτος», ούτως ή άλλως. Πρέπει νά 'μαστε υπέρ τών εξελίξεων — άκόμη κι άν πρόκειται γιά τήν εν λόγω «παλινόρθωση», δηλαδή άκόμη κι άν ό Πολωνός εργατικός ήγέτης είχε δικιο όταν έλεγε ότι ό («ύπαρκτός») σοσιαλισμός είναι «ό μακρύτερος δρόμος άπό τόν καπιταλισμό πρός τόν καπιταλισμό» —, διότι ή εν-μέρει άτομική ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής, όπως μπορούμε νά κρίνουμε μέ καθαρά *πραγματολογικό* τρόπο, δηλαδή, κατ' αρχήν, *κατά τό μάλλον ή ήττον, ενδέχεται* νά συνυπάρξει μέ μεγαλύτερο *βαθμό* δημοκρατικότητας, μέ μεγαλύτερη έξουσία ή δύναμη *των εργατών*, απ' ό,τι ή κρατική, όπου ή άρχουσα τάξη νοεί κατά κανόνα τήν επικράτησή της *μόνον ως πλήρη, όχι κατά τό μάλλον ή ήττον*, άρα σύμφωνα μέ τήν επικράτηση ενός πλήρως ιδεολογικού λόγου, πού νά θέτει φύσεις, νά άπονέμει στό πρόσ κρίση σύστημα τή φύση του, σέ μιάν ως τέτοια παρανοϊκή, άδιάκοπη διά κατασκευής αυτοκατάφαση ή άποτροπή του εν-διαφέροντος.

Όπως σημείωσαν οί «παρατηρητές», ή σοβιετική ήγεςία, άπαγορεύοντας γιά ένα μεγάλο διάστημα τίς ά-

περγίες, πρωτοανεγνώρισε — έμμεσα καί άρνητικά, έννοείται — τό σχετικό δικαίωμα. Όμως, μιά χώρα όπου οί έργάτες δέν έχουν τό δικαίωμα νά άπεργούν, είναι μιά χώρα όπου οί έργάτες έχουν πολύ λιγότερη έξουσία άπό εκεί όπου τό έχουν, άδιάφορο τί λέγουν οί νομικές μορφές.⁶ Ό σοβιετι-

6. Άφού άπαρίθμησαν τίς θρησκευτικές αίτίες μή ταυτίσεως μέ τούς Πολωνούς εργατές, οί συγγραφείς «κομμουνιστικού» βιβλίου γιά τό θέμα γράφουν: «Άλλά άκόμη κι άν άπεργούσαν μέ τήν κόκκινη σημαία καί παραδοσιακά εργατικά τραγούδια, αυτό δέν θά έκανε τό πράγμα καλύτερο. Οί συνθήκες ήσαν άνυπόφορες καί οί εργατές επέλεξαν τόν τρόπο διαμαρτυρίας πού τούς έφαινετο άποτελεσματικότερος: τήν άπεργία. (...) Άλλά όλα αυτά δέν άφαιρούν τίποτε άπό τήν *άλήθεια* ότι οί άπεργίες *στόν σοσιαλισμό βλάπτουν τήν εργατική τάξη*. (...) Έπειδή στόν σοσιαλισμό δέν παράγουμε γιά τό κέρδος, παρά γιά νά ικανοποιηθούν όλο καί καλύτερα οί άνάγκες του εργαζόμενου πληθυσμού, τά άποβλεπόμενα κέρδη βγαίνουν σέ καλό [Zugute Rommen] στόν εργαζόμενο πληθυσμό, άμεσα (μισθοί, κοινωνικές παροχές, κ.λπ.) ή έμμεσα (...). Άρα, αντίθετα μέ τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνική διάταξη, *έδώ όλα διανέμονται πρός όφελος τής εργατικής τάξεως*. Όπότε, *έκεί*: «όταν δέν έργάζεται κανείς, δέν υπάρχουν πιά τόσα πολλά νά διανεμηθούν. Η κάθε άπεργία μικραίνει τίς δυνατότητες νά ικανοποιηθούν οί, άκόμη καί δικαιολογημένες, υλικές διεκδικήσεις τών εργατών. Ήταν *ήδη δύσκολο, πρίν άπό τίς άπεργίες στήν Πο-*



κός ταξικός διαφορισμός, όπως φαίνεται, και όποια και νά 'ναι ή ανάλυση που μπορεί νά γίνει περί αυτού, δέν είναι άρκετά «κεφαλαιοκρατικός» άκόμη γιά νά άντέξει κάτι τέτοιο. Πάντως, ή τωρινή πραγματοποίηση τής πρό τριακονταπενταετίας «φανταστικής έννοιας» περί «τάσεων» προς «καπιταλιστική παλινόρθωση» μάς προσφέρει τή δυνατότητα νά κρίνουμε ότι ή έννοια τής «δικτατορίας του προλεταριάτου» και του «εργατικού κράτους» ύπηρεξαν δντως, ως τώρα, ψιλή ιδεολογία, «μυθική έννοια», και *θαρρώ πως έτσι, και έτσι μόνον, μπορούμε νά συνεχίσουμε νά σκεφτόμαστε, χωρίς αύθεντία, ιδεολογία, ίσως και χωρίς νοητική κατασκευή. Έγκρίνοντας τήν κρίση ως κρίση, δηλαδή ως θέση, και ανακρίνοντας κάθε κρίση που θά αύτεγκρίνεται ως φύση και ως άπονεμητική φύσεων.*

«Ίσως και χωρίς νοητική κατασκευή», δηλαδή ίσως οι διανοούμενοι νά μπορούν νά προσπαθήσουν, όχι νά ταυτισθούν τάχα μ' άλλους, παρά νά κινηθούν στην άπόσταση, και έτσι στό *έν-διαφέρον* — και όχι στό άπλό συμφέρον τους. Διότι τί άλλο είναι τό πραγματολογικό έντός τής παρουσιαζόμενης ως μή πραγματολογικής λογίας κατασκευής ως νοηματοδοτήσεως του πολιτικοθεωρητικού μας κρίματος;

[κρίμα - ατος τό, άπόφασις, κρίσις· άντικείμενον κρίσεως, ζήτημα· κρίσις, δίκη· καταδικαστική άπόφασις· τιμωρία, ποινή· έγκλημα, αξιόποινος πράξις· άδικία ψυχοφθόρος, άμαρτία, άνόμημα, παράπτωμα· ή άνερευνητος βουλή του θεου· δυστύχημα, άδικία, άτυχία· έν έπιρρ. χρ. *κρίμα* κ. *κρίμας*, ως έκφρασις λύπης, οίκτου, σχετλιασμού, συμπαθείας].

Παρίσι, Όκτώβριος-Δεκέμβριος 1989

*λωνία, νά έκπληρωθούν οι ύλικές διεκδικήσεις του Γκντάνσκ και άλλων, αλλά οι μακρόχρονης άπεργίες είναι εκείνες που κατέστησαν τήν έκπλήρωση αυτή τελείως άδύνατη. Όποιος άπεργεί στον σοσιαλισμό, πρέπει νά γνωρίζει κιόλας ότι τουτο εύχαριστεί τους έχθρους των εργατών, δεδομένου του «γεγονότος» (προκείμενη προύπόθεση) «ότι δέν ύπάρχουν πιά ουτε έκμεταλλευτές ουτε έκμεταλλευμένοι» (Volker Einhorn, G. Von Randow, *Polen in der Zerreibprobe*, Weltkreis Verlag, Dortmund 1982, σ. 56-9). Προύποθέτουμε δεδομένη τή φύση του πολιτεύματος, κι άπό κει κρίνουμε τις άπεργίες, αντί νά βασισθούμε στα πραγματολογικά παρόντα, στις άπεργίες, γιά νά δοϋμε τί σόι θέση θά μπορούσαμε νά άποδώσουμε στον έν λόγφ πολίτευμα. Δέν μάς ενδιαφέρει τό όποιο πραγματολογικό αίτημα τής εργατιάς, παρά μόνον ή αύτοκατάφαση των κρίσεων που προκύπτουν άπό τις (τάχα) θεωρητικές ταυτίσεις μας. (Οι ύπογραμμίσεις στό άπόσπασμα δικές μου).*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

Θεοπούλα Ανθογαλίδου
Κοινωνική κριτική & ιδεολογία στην εκπαίδευση
Τέρι Ήγκλετον
Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας
Παναγιώτης Γετίμης
Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα
Άντονι Γκίντενς
Πρόλογος: Θωμάς Κονιαβίτης
Εισαγωγή στην κοινωνιολογία
Βασίλης Δρουκόπουλος
Η άνιση πρόσβαση
Αθανάσιος Κανκαλίδης
Αυτοψυχογνωσία
Αίγλη Κομίλη
Βασικές αρχές & μέθοδοι επιστημονικής έρευνας στην ψυχολογία
Ευγενία Κουτσουβάνου
Μορφές & τρόποι εργασίας στο νηπιαγωγείο
Θάνος Λίποβατς
Η άπάρνηση του πολιτικού
Γιώργος Μαυρογορδάτος
Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη
Γιάννης Παπαμιχαήλ
Μάθηση και κοινωνία
Στάμος Παλασάμου
Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας
Η κοινωνική επιρροή
Διομαδικές σχέσεις
Ψυχολογιοποίηση
Φρήντριχ Σίλλερ
Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου
Κώστας Σταμάτης
Ο νομικός Γιάνης Κορδάτος
Νικόλαος Χ. Τάτσης
Κοινωνιολογία
Δημήτρης Τζιόβας
Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού & το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο
Δημήτρης Τραυλός-Τζαναεάτος
Το εργατικό δίκαιο σε κρίσιμη καμπή
Άννα Φραγκουδάκη
Γλώσσα και ιδεολογία

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

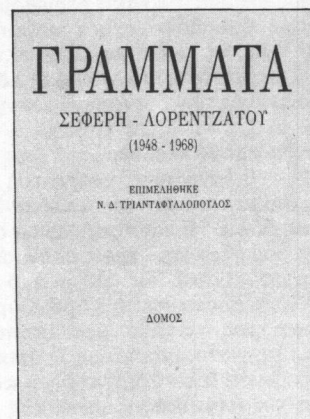


ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΜΟΣ
Μαυρομιχάλη 16
106 80 Άθήνα - Τηλ. 3605532

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΣΕΦΕΡΗ - ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ
(1948 - 1968)

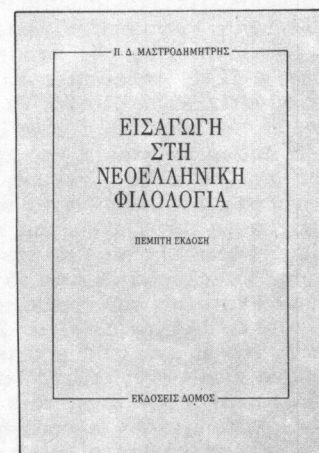
Σχῆμα 16x22. Σελ. 224. Δρχ. 1.500.



Π.Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
Σχῆμα 17x25. Σελ. 544. Δρχ. 4.000.



Γιά τό κοινωνικό συμβόλαιο ἀπό τόν φιλελευθερισμό στόν σοσιαλισμό

τοῦ Ζάκ Μπιντέ

Θά ἤθελα νά ἀναπτύξω τήν ἐξῆς θέση: τό «κοινωνικό συμβόλαιο» πού ὑπῆρξε θεμελιώδης ἀναφορά τοῦ φιλελευθερισμοῦ εἶναι δυνατόν νά ἀποτελεῖ κατευθυντήριο νῆμα μιᾶς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Αὐτό τό νέο πολιτικό παράδειγμα πού ἐμφανίζεται τόν 17ο αἰώνα μαζί μέ μία νέα φιλοσοφική σκέψη, εἶναι ἡ βάση τοῦ μείζονος πολιτικοῦ λόγου τοῦ κλασικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Θά διαμορφώσει τό πλαίσιο τῆς «φιλελεύθερης δημοκρατίας», πού θά δοῦμε νά ἀναδύεται τόν 19ο αἰώνα ὡς κληρονόμος τῆς θεωρίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

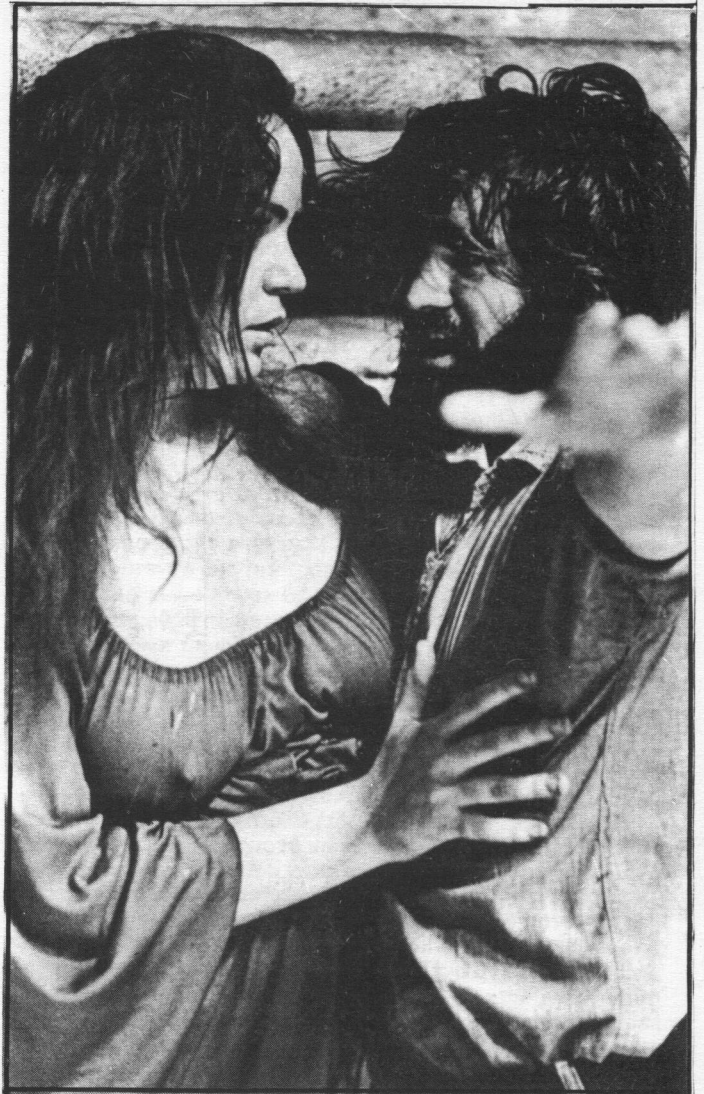
Ἐμπεριέχει ὁμως μιά ἐσωτερική ἀντινομία: ἀνάμεσα στήν κεντρική σχέση συμβολαίου, τό συμβόλαιο τοῦ κράτους, καί τό δι-ατομικό συμβόλαιο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Αὐτή ἡ ἀντινομία πού παραπέμπει στήν πιό βασική ἀντίφαση τῆς σύγχρονης κοινωνίας (καί ἀποτελεῖ μάλιστα τό γνώρισμα τοῦ «μοντερνισμοῦ») δέν μπορεί νά ἀρθεῖ μέσα στόν καπιταλισμό. Καί ὁ νεοφιλελευθερισμός σήμερα ἔχει ἀντλήσει τό σχετικό δίδαγμα: στό ὄνομα μιᾶς ὑποτιθέμενης φυσικῆς τάξης πραγμάτων ἐγκαταλείπει αὐτή τή συνταγή τοῦ συμβολαίου. Ἔτσι ὁμως γυρίζει τήν πλάτη στή δημοκρατία. Θά μπορούσε κανεῖς νά φανταστεῖ ὅτι τό σοσιαλιστικό κίνημα, στή γένεσή του, θά οἰκειοποιόταν αὐτό τό σχῆμα, ὅτι θά προσδιόριζε τόν τελικό του στόχο ὡς στόχο σύναψης ἑνός κοινωνικοῦ συμβολαίου πού νά ἐπεκτείνεται στόν οικονομικό τομέα. Παραδόξως ὁμως οἱ θεωρητικοί τοῦ κομμουνισμοῦ ἀγνόησαν αὐτή τήν ἔννοια. Πρόκειται κυρίως γιά τήν περίπτωση τοῦ Μάρξ (πού ὡστόσο ἦταν τόσο διαποτισμένος ἀπό κάθε μορφή νεωτερικότητας) καί μπορούμε νά διαπιστώσουμε ἐν προκειμένῳ μιά «ἱστορική» ἀνεπάρκεια τῆς σκέψης του.

Τό σχῆμα «κοινωνικό συμβόλαιο» ἐπικαιροποιεῖται σήμερα, ἰδιαίτερα στή ριζοσπαστική ἀγγλοσαξονική σκέψη. Καί φορτίζεται μέ μία νέα προοπτική: τήν ὑπέρβαση τῶν ὁρίων πού ἔθετε ὁ φιλελευθερισμός. Ἔτσι ὁ Ράουλς (J. Rawls), παραβιάζοντας ἕνα ἀποφασιστικό θεωρητικό σύνορο προτείνει μιά ὀλοκληρωτική συμβασιακή ἐλευθερία πού νά ἐνσωματώνει ἀκριβῶς τόν οικονομικό τομέα. Διατυπώνει ὁμως παράλληλα τούς ὅρους ἑνός στοιχήματος πού ὁ φιλελευθερισμός δέν μπορεί νά τηρήσει.

1. Ἡ ἀντινομία τῆς μορφῆς συμβολαίου

Θά ἐπιχειρήσω πρῶτα νά διατυπώσω, στήν ἰδανική ἐκδοχή τοῦ συμβολαίου, τόν νέο πολιτικό λόγο πού γεννιέται τόν 17ο αἰώνα.

Στήν πρώτη αὐτονόητη ἀλήθεια τοῦ «σκέπτομαι» ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀλήθεια τοῦ «θέλω». Τό δικό μου *cogito* ἔχει ὄριον τόν ἐξωτερικό κόσμο πού τοῦ ἀντιστέκεται καί εἶναι ἀντικείμενο τῆς σκέψης μου. Τό δικό μου *volō* βρίσκεται ἀντιμέτω-



πο μέ τό *volō* τοῦ ἄλλου. Ἡ σύγκρουση δέν ξεπερνιέται παρά μέ τή σύμπτωση τοῦ ἑνός «θέλω» μέ τό ἄλλο. Δηλαδή μέ τό συμβόλαιο.

Αὐτός εἶναι ὁ πυρήνας τῆς νέας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων πού εὐαγγελίζεται ἰδεατά ὁ νέος λόγος. Αὐτή ἡ τάξη ἀποκλείει κάθε ἰδέα φυσικῆς ἱεραρχίας πού θά καθιστοῦσε ἀποδεκτὴ τήν κυριαρχία μιᾶς βούλησης πάνω σέ μία ἄλλη. Ἄντλεῖ τή νομιμότητά της ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό ζεύγη τοῦ «θέλω» πού συνδέονται μέ συμβόλαια. Εἶναι ἡ τάξη μιᾶς καθαρῆς ἀγορᾶς, ἑνός χώρου πού διαμορφώνεται ἀπό ἐλεύθερα ἄτομα, τά ὁποῖα χάρις στό συμβόλαιο συγκροτοῦν περιστασιακά ζεύγη. Ὁ καθένας ἀποφασίζει μόνο γιά τίς δικές του πράξεις σέ συνάρτησιν μ' αὐτό πού ἀποφασί-

ζουν οι άλλοι. Ο καθένας σέβεται τη θέληση του άλλου, επομένως και την ιδιοκτησία του.

Όστόσο εδώ παρεμβαίνει άμεσα ένα άλλο συμβόλαιο, αυτό μάλλον που η παράδοση ονομάζει «κοινωνικό συμβόλαιο». Και τό όποιο όρίζεται κατ' αρχήν από έναν μοναδικό κανόνα: οι σχέσεις μεταξύ ατόμων πρέπει να είναι απαραίτητες σχέσεις συμβαλλομένων, αποκλείεται όποιαδήποτε αυθαίρετη άσκηση μιās βούλησης πάνω στην άλλη. Άλλά αυτό τό κοινωνικό συμβόλαιο θέτει έξισου άμεσα την άλλη πλευρά του συμβολαίου: τή διαβεβαίωση τής νόμιμης έξουσίας ότι θά έξαναγκάζει όσους θά είχαν τήν πρόθεση να παραβούν τήν τάξη του συμβολαίου, να επιβάλουν μονομερώς τή θέλησή τους ή να μήν τηρούν τίσ ύποχρεώσεις τους. Μ' άλλα λόγια έγκαθιδρύει μιάν κυριαρχία. Γιατί, ή δι-προσωπική σχέση συμβολαίου ύπερισχύει μόνον έφ' όσον ύπάρχει μιάν δημόσια έξουσία πού να τήν επιβάλλει.

Η φιλελεύθερη πολιτική φιλοσοφία, σύμφωνα με τήν ύψηλή της παράδοση, επιδίωξε να διατυπώσει τούς απαιτούμενους όρους, ώστε ή άσκηση ενός τέτοιου καταναγκασμού να παραμένει εντός του όρους τής τάξης του συμβολαίου. Δηλαδή ή έξουσία του κράτους να άσκειται νομίμως. Μ' αυτό τόν τρόπο τίθενται οι άρχές τής σύγχρονης δημοκρατίας. Η έξουσία πρέπει να αντιπροσωπεύει τή βούληση των συμβαλλομένων, πράγμα πού έξασφαλίζεται με τό κοινοβουλευτικό καθεστώς. Η ύπατη έξουσία είναι ή νομοθετική, ύποκειμένη προπάντων στην αρχή τής αναλογικής έκπροσώπησης και του κανόνα τής πλειοψηφίας. Η έκτελεστική έξουσία, πού έξασφαλίζει τή λειτουργία των νόμων, και ή δικαστική, πού διαιτητεύει τίσ διαφορές μεταξύ των ιδιωτών και μεταξύ αυτών και τής δημόσιας διοίκησης, ύπόκεινται, καθεμιάν με τόν τρόπο της, στην νομοθετική.

Ένα τέτοιο καθεστώς δέν μπορεί να ίσχυριστεί ότι είναι νόμιμο παρά έφόσον άσκει τήν έξουσία του μέσα στο πλαίσιο των πολιτικών έξουσιών: έξουσία τής έκφρασης, του συνέρχεσθαι, έξουσία του τύπου, και του συνεταιρίζεσθαι. Γιατί μόνο μ' αυτές τίσ συνθήκες τό κοινοβουλευτικό σύστημα μπορεί να αντιπροσωπεύει αυθεντικά τή βούληση των πολιτών. Είναι τό σύστημα πού διασφαλίζει τό καθεστώς των προσωπικών έξουσιών, καθεστώς πού άποτελεί έναίο σύνολο με έκείνο του δι-ατομικού συμβολαίου: ασφάλεια άπέναντι σε κάθε επίθεση τρίτων, ασφάλεια άπέναντι στην δύναμη τής έξουσίας, έξουσία συνειδήσεως, δικαίωμα ιδιοκτησίας. Κι αυτό τό τελευταίο, έννοούμενο χωρίς κανέναν περιορισμό, προϋποθέτει τόν οικονομικό φιλελευθερισμό.

Η φιλελεύθερη θέση είναι ότι ύπάρχει μιάν έγγενή σχέση μεταξύ αυτών των διαφορετικών στοιχείων, και προπάντων ανάμεσα στον «πολιτικό» και στον «οικονομικό» φιλελευθερισμό. Δηλαδή, ανάμεσα στο κεντρικό συμβόλαιο τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, με τίσ πολιτικές έξουσίες πού άπορρέουν άπ' αυτό, και στο δι-ατομικό συμβόλαιο, οικονομικής τάξης, πού στηρίζεται στην άγορά. Η τρέχουσα χρήση τείνει να διακρίνει δύο μορφές φιλελευθερισμού: τόν φιλελευθερισμό των θεωρητικών και μοραλιστών πολιτικών, πού κηρύσσει τό σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και τήν πολιτική δημοκρατία άφ' ενός, και τό φιλελευθερισμό των οικονομολόγων πού προκρίνουν τίσ έξυθρες συναλλαγές και τόν ανταγωνισμό άφ' έτέρου.

Η διάκριση τής κοινωνικής ζωής σε δύο σφαίρες είναι βέβαια αναγκαία, όστόσο δέν ύπάρχει φιλελεύθερη θέση, στην κυριολεξία του όρου, πού να μήν θεωρεί σύμφυτο τόν «πολιτικό φιλελευθερισμό» με τόν «οικονομικό φιλελευθερισμό». Κι αυτό ακριβώς είναι σωστό να τό ονομάζουμε άπλώς «φιλελευθερισμό». Για τό φιλελευθερισμό ή οικονομία τής άγοράς είναι έκφραση των προσωπικών έξουσιών τίσ όποιες έξασφαλίζει ή κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Κι όστόσο αυτή ή «φιλελεύθερη θέση» στην τοπική καθαρότητα της παρουσιάζει μιάν μείζονα δυσκολία: ή δυνατότητα των ατόμων να συνάψουν συμβόλαιο «κοινωνικά» έρχεται σε αντίθεση με τή δυνατότητά τους να συνάψουν δι-ατομικά συμβόλαια. Πράγματι, οι αποφάσεις πού μπορούν

να πάρουν κεντρικά δημιουργούν αντίστοιχους περιορισμούς στις δυνατότητες μιās διαδικής συνεννόησης. Είναι δυνατόν π.χ. να συμφωνηθεί στο κοινωνικό επίπεδο ότι μόνο τό κοινωνικό σύνολο μπορεί να ιδιοποιείται τίσ θαλάσσιες άκτές, τόν ύπόγειο πλούτο ή όλα τά μέσα παραγωγής. Η άντινομία, όπως καταλαβαίνουμε, άφορά τό θεσμό άγοράς, προϋπόθεση των διαπροσωπικών συμβολαίων, και πού τό κοινωνικό συμβόλαιο, ως κεντρικό, τείνει να άρνείται.

Άπό 'δω πηγάζει τό δίλημμα του φιλελευθερισμού.

Η μία έκδοχή είναι ή φιλελευθερισμός να επικυρώσει αποκλειστικά τή νομιμότητα των δι-ατομικών σχέσεων του συμβολαίου. Άλλά έτσι θέτει σε άμφισβήτηση τό κεντρικό συμβόλαιο πού επικαλείται: τή στιγμή, δηλαδή, ακριβώς πού όλο τό οικοδόμημά του τό στηρίζει στο κοινωνικό συμβόλαιο θέτει α priori όρια στην δυνατότητα του συμβάλλεσθαι. Έτσι έρχεται σε θεωρητική αντίφαση με τόν έαυτό του. Διολισθαίνει στον «μη-φιλελευθερισμό».

Η άλλη έκδοχή είναι να άποδεχθεί όλοκληρωτικά τήν ιδέα του κεντρικού συμβολαίου, με τίσ προεκτάσεις του στους διαφορετικούς τομείς τής κοινωνικής ζωής, συμπεριλαμβανομένου και του οικονομικού, όποτε έκτίθεται στον κίνδυνο μιās συλλογικής βούλησης. Στόν κίνδυνο του κομμουνισμού. Η αντίφαση είναι πρακτική.

2. Η φιλελεύθερη «λύση» του φιλελευθερισμού, ή νεο-φιλελευθερισμός

Μπροστά στο δίλημμα, πού δέν βρίσκει λύση, ή φιλελεύθερισμός στην πιό κλασική μορφή του, επιλέγει τήν πρώτη έκδοχή. Υίοθετεί μιάν αποφασιστική θέση πού ονομάζω θέση τής «φυσικής περιορισμένης κυριαρχίας», ή όποια στηρίζεται στην διάκριση των δύο χώρων: του πολιτικού, όπου άσκειται νομίμως ή θεσμός του κοινωνικού συμβολαίου και έπομένως, ή κυριαρχία, και του οικονομικού πού, όντας από τή φύση του αποκλειστικά ύπόθεση των ατόμων ύπόκειται στον έλεγχο του συμβολαίου.

Αυτή ή επιλογή είναι παράδοξη, έφόσον άναγνωρίζει στα άτομα τήν έξουσία του να συμβάλλονται ένας με έναν, τούς άρνείται όμως τήν έξουσία να συμβάλλονται κεντρικά, σύμφωνα με ό,τι περιλαμβάνει ή έννοια «κοινωνικό συμβόλαιο». Έτσι, τό συμβόλαιο άντιμετωπίζεται άντιφατικά, και άναπαράγεται ή παραλογισμός του «συμβολαίου - δουλειάς», του συμβολαίου μιās έξουσίας πού διακηρύσσεται μόνο και μόνο για να καταλύεται. Θεωρείται δηλαδή ότι ή κυριαρχία επιβάλλεται για να άποφασίσει μιάν για πάντα να ύποχωρεί μπροστά σ' έναν έξωτερικό νόμο, τό νόμο τής άγοράς. Η, προεξοφλείται μιάν και καλή ή άπόφαση πού θά μπορούσε να λάβει τό κοινωνικό σώμα σύμφωνα με τούς κανόνες τής πολιτικής δημοκρατίας: ότι δηλαδή θά άρνηθεί όποιαδήποτε άρμοδιότητα στον οικονομικό τομέα.

Αυτή ή επιλογή δέν μπορεί να νομιμοποιηθεί παρά με μιάν θεώρηση ξένη από τήν προβληματική του συμβολαίου: με τήν άναγωγή τής έμπορευματικής και καπιταλιστικής τάξης σε φυσική λειτουργία. Πράγματι, ή άγορά δέν μπορεί να διατηρήσει τήν άυτόνομία της άπέναντι στο κεντρικό συμβόλαιο παρά μόνον αν όριστεί ως «φυσική τάξη πραγμάτων». Αυτή ή γενολογική έννοια τής φύσης ξεπηδάει μέσα από διάφορα διαδοχικά σχήματα. Άς συγκρατήσουμε μόνο δύο. Τό φυσικό (και σχετικά) άνιστορικό του πρώτου φιλελευθερισμού: μετά από μιάν περίοδο παιδικής ηλικίας, ή ανθρωπότητα έφτασε στην ηλικία τής φύσης, στην ηλικία όπου ή κοινωνία μπορεί επιτέλους να λειτουργεί σύμφωνα με τή φυσική ανταλλακτική ροπή του ανθρώπου, με τό σεβασμό του φυσικού δικαίου τής ιδιοκτησίας. Και τή νέα φυσική κατηγορία, ή όποια τόν 18ο αιώνα, ξεπηδά μέσα από μιάν ιστορική σύλληψη τής κοινωνίας, και πού ξαναβρίσκουμε σήμερα στον Χάγκεν π.χ. (μέσω Δαρβίνου): ή φύση - πολιτισμός, καρπός τής εξέλιξης, διαδικασία πάντα άνολοκλήρωτη. Και ή μία

καί ἡ ἄλλη περίπτωση, μᾶς παρακάμπτει στήν ἐξίσωση: φυσικό = ὀρθολογικό. Ὁ θεσμός τῆς ἀγορᾶς, ὁ πῶ ἀποτελεσματικός κι ὁ πῶ δίκαιος, εἶναι φυσικός, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἀντιπροσωπεύει ἕναν ἀνώτερο ὀρθολογισμό, πού ἀντιτίθεται σέ κάθε ὑπερφίαλη πρόθεση νά κατευθύνεται ἡ οἰκονομία σύμφωνα μέ τό καθεστῶς τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου.

Ἡ φιλελεύθερη δημοκρατία καί τὰ ὄρια τῆς. Ἱστορικές ἀναφορές

Αὐτή ἡ ἀντινομία τῆς μορφῆς συμβόλαιο κυριαρχεῖ σ' ὀλοκληρῆ τήν ἱστορία τῆς μοντέρνας πολιτικῆς φιλοσοφίας καί προσδιορίζει τὰ ὄρια τῆς κάθε «φιλελεύθερης δημοκρατίας». Ἄς ἐξετάσουμε κάποιους ἀναγνωρισμένους σταθμούς.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τόν Χόμπς, τοῦ ὁποῦ τοῦ ἔργο μπερ εἶ ἀκριβῶς νά διαβαστεῖ μέ δύο ἀντιτιθέμενους τρόπους, δύο ἀνταγωνιστικές προοπτικές. Ἀπό τή μιά, ἡ θεωρία Χόμπς παρέχει τή μήτρα γιά ἕνα ριζοσπαστικό κεντρικό συμβόλαιο. Κανένας ὑπερβατικός νόμος δέν ἐπιβάλλεται στόν ἄνθρωπο. Ἡ ἔννοια τάξη εἶναι αὐτή πού ἀπορρέει ἀπό μιά συμφωνία μεταξύ τῶν ἀτόμων. Αὐτή ἡ ριζοσπαστική ἀποψη περί συμβολαίου δέν πάει πολύ μακριά, ὅπως ξέρομε, ἀφοῦ ἡ ἱδρυτική συμφωνία συνίσταται ἀπλῶς στήν ὑπόδειξη τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς πού θά ἀσκήσει τήν ἐξουσία. Κι ὡστόσο ὁ Χόμπς ἔφερε μερικές οὐσιαστικές ἔννοιες τοῦ μεταγενέστερου δημοκρατικοῦ θεσμοῦ. Τά ἄτομα εἶναι φύσει ἐλεύθερα καί ἴσα, ἡ ἐξουσία δέν εἶναι νόμιμη παρά ἀφ' ὅσον εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς βούλησός τους, ἡ νομιμότητα στηρίζεται σέ τελευταία ἀνάλυση στή σύμβαση, οὐδεὶς μπορεί νά ἐπικαλεστεῖ ἕναν ὑπερβατικό νόμο γιά νά ἐπιβάλλει τήν ἐξουσία του στοὺς ἄλλους.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ Χόμπς συνηγορεῖ ὑπογεῖως ὑπέρ τῆς φιλελεύθερης ἀποψῆς. Αὐτό τό στοιχεῖο διαφεύγει ἀπό τοὺς ἑρμηνευτές. Πάνω σέ τί ὡστόσο στηρίζει ὁ Χόμπς τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς κεντρικῆς ἐξουσίας; Πάνω στήν ἰδέα ὅτι, ἂν αὐτή ἡ ἐξουσία ἀπουσιάζει, εἶναι μάταιο νά περιμένει κανεὶς ὅτι οἱ ἑταῖροι θά τηρήσουν τίς ὑποχρεώσεις τους. Ἄν ἀπουσιάζει ἕνας κρατικός μηχανισμός ἱκανός νά φρονηματίσει τοὺς ἀτίθαστους, τὰ δι-ατομικά συμβόλαια δέν ἔχουν καμιά πιθανότητα νά τηρηθοῦν. Ἄπ' ὅπου συνάγεται ὅτι ἡ δι-ατομική δομὴ τῆς συναλλαγῆς ἀποτελεῖ γιά τόν Χόμπς τὸ ὑφάδι τοῦ κοινωνικοῦ ἴστου, ἀλλὰ τήν πυκνότητα τῆς ὕφανσης ὀφείλει νά τὴν διασφαλίζει τὸ κοινωνικό συμβόλαιο - θεμελιωτῆς τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Τό ἴδιο τό ἀντικείμενο τοῦ συμβολαίου εἶναι νά ἐξασφαλίζει τὸ θεσμό τῶν συναλλαγῶν. Οἱ «ἀρχές τῆς ἀγαθῆς διακυβέρνησης» πού προτείνει παραμένουν μέσα ἀνά ὄρια τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί δέν ἔχουν ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὸ νά συμβάλουν στήν ἀνθησὴ τῆς. Ὁ Χόμπς, μ' ἄλλα λόγια, προσφέρεται ἄνετα στή χάραξη δύο διαφορετικῶν λογικῶν τοῦ συμβολαίου. Καί ἦδη, ἂν καί ἀδιόρατα, πίσω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς ἀρχῆς πού ἀντιπροσωπεύει τήν ἐνότητα τῶν συμβαλλομένων βουλήσεων, προβάλλει ἡ ἀντινομία τους.

Ὁ Τζῶν Λόκ στοιχειοθετεῖ τήν κλασικὴ μορφή τῆς «φυσικά περιορισμένης κυριαρχίας». Ἡ *Δεύτερη Πραγματεία τῆς διακυβέρνησης* ἔχει ὡς δηλωμένο ἀντικείμενο τὸν ὀρισμὸ τοῦ συμβολαίου ὡς θεμέλιου τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἄλλὰ ὁ ἀναγνώστης αἰσθάνεται κάποια ἀνυπομονησία, γιατί τὸ συμβόλαιο, ὅπως ἡ «Ἀρλεζιάνα», μᾶς ἀφήνει νά περιμένουμε. Πράγματι, ὀλόκληρο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου ἀφιερῶνεται στήν ἐμπέδωση μιᾶς φυσικῆς τάξης, τῆς τάξης τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς καί καπιταλιστικῆς ἰδιοκτησίας (βλ. 5ο κεφάλαιο). Τὸ ἀντικείμενο τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου παρουσιάζεται ἤδη περιχαρᾶ ἀύστηρά. Θά εἶναι ὁ συνεταιρισμὸς γιά τήν ὑπεράσπιση αὐτῆς τῆς φυσικῆς τάξης, τῶν ἀδιαμφισβήτητων νόμων τῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἀντίφαση τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀποκαλύπτεται ἐδῶ σ' ὄλο τό εὖρος τῆς. Καλύπτεται βέβαια μέ τήν ἀμφισημία μιᾶς ἔννοιας, ἀλλὰ ὁ κυρίαρχος «λαός» —γιατί περί αὐτοῦ

πρόκειται— εἶναι ὁ λαός τῶν ἰδιοκτητῶν, ἀποκλειομένων τῶν μισθωτῶν καί ἄλλων «ὑπηρετῶν». Ἐκ τῶν προτέρων, ὅποιαδήποτε πρόθεση νά ἀμφισβητηθεῖ ὁ νόμος τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, καί ἡ κατανομή τῶν ἀγαθῶν πού προκύπτει ἀπ' αὐτοὺς, χαρακτηρίζεται «ἐξέγερση» καί τίθεται ἐκτὸς νόμου. Φτάνουμε ἔτσι σὲ τὴν ἐξῆς παράδοξο: Ὁ Λόκ πού «ἐφευρίσκει» τὴ σύγχρονη δημοκρατία, παραχωρεῖ στοὺς ἰδιοκτητῆς τὸ ἀποκλειστικὸ της μονοπώλιο.

Ὁ Ρουσσῶ δέν ὑστερεῖ σέ ἀμφισβησίες σέ σχέση μέ τὸν Χόμπς. *Τὸ κοινωνικό συμβόλαιο* φαίνεται νά ἀποσπᾶ τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς συλλογικῆς βούλησης, ἡ ὁποία δέν μπορεί ἐδῶ παρά νά μεταμορφῶναι τὴν «κατοχή» σέ «ἰδιοκτησία», δηλαδή νά νομιμοποιεῖ τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων. Ἡ ἐντύπωση πού κυριαρχεῖ σὲ τὸν λόγο τοῦ Ρουσσῶ εἶναι ὡστόσο ὅτι ἀποδέχεται ὡς μόνη νομιμότητα αὐτὴν πού εἶναι καρπὸς τῆς συναίνεσης. Καί ἐπομένως τὴν ἀρμοδιότητα τῆς ἐνοποιημένης βούλησης τῶν πολιτῶν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ὑπαρχουσῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν. Μέ τὴν ἐξῆς ἀξιοσημείωτη διαφορά ἀπὸ τόν Χόμπς: ὅτι αὐτὴ ἡ νομιμότητα δέν λειτουργεῖ παρά σὲν ἕνα βαθμὸ πού οἱ πολῖτες συμμετέχουν πραγματικά στήν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀντίφαση πάντως ἀνάμεσα σέ δύο ἀνταγωνιστικὲς νομιμότητες παραμένει καί ἐκφράζεται μέ αὐτό τὸν «συμβιβαστικὸ σχηματισμὸ» πού ἀντιπροσωπεύει ὁ χῶρος τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας, ὁ ὁποῖος καθιερώνει τὴ συμφιλίωση μεταξύ τοῦ νόμου τῆς ἰδιοκτησίας ἀφ' ἑνὸς καί τῆς ἐπιθυμίας τῆς ἰσότητος ἐκ μέρους τῆς συλλογικῆς βούλησης ἀφ' ἑτέρου.

Ὁ Τοκεβίλ, πού ἀνεβάσει σὲ ὕψηλότερο ἐπίπεδο τῆς τῆν ἀστική σκέψη γιά τίς συνθήκες μιᾶς πραγματικῆς ἀσκησης τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς πολῖτες (πολιτικὲς ἐλευθερίες, ἀποκέντρωση), ἐκφράζει μιά κορυφαία στιγμὴ τοῦ φιλελεύθερου πολιτικοῦ στοχασμοῦ. Ἐγκαταλείποντας τὸν φορμαλισμὸ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου —μήπως δέν εἶναι μαθητῆς τοῦ Μοντεσκιέ—, ἐπισημαίνει ὡστόσο καλύτερα ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο: τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς κυριαρχίας πραγματικῆς ἀντιπροσωπευτικῆς τοῦ συνόλου τῶν ἀτόμων, μιᾶς ἐξουσίας πού νά ἀσκεῖται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἄτομα πού νά ἀσκεῖται ἀπὸ αὐτὰ. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος δίνει συγχρόνως τὸ ἔσχατο ὄριο τῆς, πού ἀποκαλύπτεται στήν ἐπίρριψη ὀμιλίας του τὸ 1848 πάνω σὲ τὸ θέμα «δικαίωμα στήν ἐργασία». Δέν μπορεί παρά νά ἀπορρίψει διαρρηθὴν αὐτὴ τὴ διεκδίκηση πού φέρει ἐν σπέρματι τὴν ἰδέα τῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ οἰκονομικοῦ τομέα σὲ τὸ πεδίο τοῦ κεντρικοῦ συμβολαίου, δηλαδή τὸ σοσιαλισμὸ.

Ὁ νεο-φιλελευθερισμὸς, ἀναγωγή τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου σὲ φυσικὴ τάξη

Καταλαβαίνουμε εὐκολα ὅτι μέ τὴν «ἀνοδο τῶν λαϊκῶν κινήσεων πού τὸν 19ο καί 20ο αἰῶνα διεκδικοῦν τὴν καθολικὴ ψηφοφορία καί μιά δημοκρατία μέ κοινωνικὸ περιεχόμενο, ὁ φιλελεύθερος λόγος ἀλλάζει κατεύθυνση, ἐγκαταλείπει τὸ ἐπικίνδυνο θέμα τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου» γιά νά υλοθετήσῃ τὴν ἀποψη τῆς «φύσης τῶν πραγμάτων».

Ὁ παλιὸς νατουραλισμὸς τοῦ Λόκ ἀνανεώνεται τὸν 15ο αἰῶνα ἀπὸ μιά καινούργια προβληματικὴ, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία πρόκειται γιά μιά παγκόσμια κοινωνικὴ ἐξέλιξη πού, ἀνοίγοντας τὸ δρόμο τῆς μετὰ ἀπὸ πειραματισμοὺς καί λάθη, ὀδηγεῖ σέ μιά προοδευτικὴ ἐγκαθίδρυση ὀρθολογικῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων: τῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων καί τῶν σχέσεων ἰδιωτικοῦ δικαίου. Οἱ νέες λοιπὸν θεωρίες θά βαδίσουν στὰ χνάρια τοῦ φιλελεύθερου ρεύματος ἐκείνου πού ἀπορρίπτει τὸ συμβόλαιο.

Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ ὁ Χάγεκ μᾶς δίνει τὴν πῶ ἀξιόλογη διατύπωση. Ἀπορρίπτοντας τὴν ἔννοια «φύσις», τὴν ἔννοια μιᾶς αἰώνιας φύσης, ὁ Χάγεκ ἐρμηνεύει τὰ κοινωνικά φαινόμενα σύμφωνα μέ δύο σχήματα: «κόσμος» καί «τάξις». Ὁ κόσμος εἶναι ἡ αὐθόρμητη ἄρθρωση, προϊόν μιᾶς μακρᾶς πο-

λιτιστικής εξέλιξης, προϊόν πέρα από προθέσεις, προϊόν συσσώρευσης. Αυτή η εξέλιξη μεταμόρφωσε προοδευτικά τον κόσμο σε μία απέραντη αγορά, που διέπεται από ένα σύνολο κανόνων δικαίου (νόμος), οι οποίοι συγκεκριμένοι ποιοούνται με την άθηση των νομομαθών, όσο οι συνθήκες της αγοράς γίνονται πιο περίπλοκες. Η τάξις αντίθετα σημαίνει την εμπρόθετη οργάνωση, αυτή των κυβερνήσεων, των εταιριών και των επιχειρήσεων. Ο Χάγκεκ, που αναγνωρίζει την αναγκαιότητα της σε όρισμένους τομείς της κοινωνικής ζωής, τη θεωρεί κατώτερη μορφή του ορθολογισμού, της οποίας πρέπει όσο το δυνατόν να περιορίζουμε το πεδίο. Τήν συνδέει με το «πρόσταγμα»: η οργάνωση είναι μία ιεραρχική δομή που θεσμοί της σε όρισμένους τομείς σύμφωνα με τους διοικητικούς κανόνες, τις εντολές (ή θέσεις σε αντιπαράθεση με το νόμο) που επιβάλλει ή κορυφή στή βάση. Η «αυθόρμητη» λειτουργία της αγοράς ορίζεται αντίθετα ως τρόπος άρθρωσης των ελευθεριών.

Η ύπεροχή του θεσμού της αγοράς, που είναι μόνη ικανή να διοικεί τη «μεγάλη κοινωνία», έθνική ή παγκόσμια, οφείλεται κατ' αρχήν στην δυνατότητα πληροφόρησης που διαθέτει. Πράγματι μία «οργάνωση» δεν λειτουργεί παρά στο βαθμό που το κέντρο έχει πλήρη γνώση των στοιχείων που πρέπει να οργανώσει. Αυτό όμως, για μία κοινωνία στο σύνολό της είναι πρακτικά αδύνατον, γιατί η κίνηση των προσδοκιών και των ιδιωτικών σχεδίων είναι άενη και αλλάζει με κάθε αλλαγή της κατάστασης. Το κέντρο, στην πραγματικότητα, δεν διαθέτει ποτέ μία πληροφόρηση αληθινή αξιόπιστη. Η αγορά, αντίθετα, που παρουσιάζει κάθε στιγμή και για κάθε αγαθό, μία εικόνα της προσφοράς και της ζήτησης καθώς και των συνθηκών μέσα στις οποίες ο καθένας μπορεί να ανταποκριθεί με τρόπο εθνοϊκό γι' αυτόν, μεταδίδει στον κάθε παράγοντα μία πληροφορία μερική βέβαια, αλλά επίκαιρη και, μπορούμε να πούμε, αυστηρά «προσωπική», η οποία αναπληρώνει την άγνοιά του σχετικά με τις γενικές διαδικασίες και του αρκεί για να ρυθμίσει τη συμπεριφορά του. Για την αυθόρμητη τάξη πραγμάτων δεν είναι απαραίτητη η παντογνωσία. Οργανώνεται με τον συνδυασμό πολλαπλών πληροφοριών, διαφορετικών για τον καθένα.

Αυτή η αδυναμία να ξέρει κανείς τά πάντα είναι αντίστοιχα η αδυναμία ενός κέντρου να τά κατευθύνει. Είναι απόλυτως αδύνατον να τεθεί για όλα τά πράγματα μία κοινή επιδίωξη είτε αυτή λέγεται «κοινωνική δικαιοσύνη» είτε «κοινωνική μορφή». Δεν μπορούμε να όρισουμε συγκεκριμένα την ετύχια. Μπορούμε μόνο να διατυπώσουμε κανόνες που επιτρέπουν στον καθένα να την αναζητήσει ανάλογα με δ,τι του φαίνεται καλό. Η αγορά ακριβώς, που δίνει στον καθένα τά μέσα να όδηγηθεί προς αυτό που του φαίνεται καλό, τον ώθει ταυτόχρονα προς αυτό που είναι καλό για τον άλλο, αφού δέχεται μόνο εκείνο που ανταποκρίνεται σε μία κοινωνική ζήτηση. Εμπεριέχει έτσι την ένυπαρκτη αυτοεπικύρωσή της. Η ίδια ή άποτυχία, γιατί συμβαίνει κι αυτό (δταν δεν είναι κακοτυχία) για όποιον δεν κατάφερε να διαβάσει την πληροφορία ή να ύποταχθεί στο μήνυμά της, έχει κι αυτή τη χρησιμότητά της. Δείχνει τί δεν πρέπει να κάνεις και σε έμποδίζει να ακολουθήσεις στο έξηξ για πολύ τον ίδιο δρόμο. Οι κοινωνίες που επιβάλλονται είναι αυτές που υιοθέτησαν αποτελεσματικούς κανόνες συμπεριφοράς, αυτούς που ένθαρρύνουν την προσπάθεια, την προσαρμογή, την ανανέωση. Έπιλογή των καλύτερων κοινωνιών, που είναι επίσης επιλογή των καλύτερων κανόνων. Η ίδια ή ήθική πρέπει να εκτιμηθεί σύμφωνα μ' αυτή την αρχή.

Ο κόσμος άποτελεί την καλύτερη τάξη πραγμάτων: δεν περιλαμβάνει παρά μόνο άφηρημένους και άρνητικούς κανόνες, ισότιμα εφαρμόσιμους στους πάντες. Δεν κάνει καμιά διάκριση. Είναι επίσης ο πιο δημοκρατικός. Όχι μόνο η έξουσία είναι άποκεντρωμένη, αλλά και η άποφαση δεν άφορᾷ ποτέ αυτό που πρέπει να κάνει ο άλλος, δεν είναι ποτέ πρόσταγμα. Ο καθένας άποφασίζει μόνο για τίς δικές του πράξεις.

Η δύναμη του Χάγκεκ βρίσκεται βέβαια σ' αυτά που λέει

για την αγορά. Άσχετα από την έξιδανίκευση που επιχειρεί, παλιά έννοιολογικά στοιχεία που άφορούν τό πλέγμα των πληροφοριών και των κυρώσεων, άξίζει να προσεχτούν. Η άδυναμία του βρίσκεται σε όσα λέει για την «οργάνωση» που την άρνείται και άπό την άποψη του οικονομικού ορθολογισμού και άπό την άποψη ορθολογικής διαδικασίας προς ένα δημοκρατικό συμβόλαιο. Μ' αυτό συνδέεται και ο ψευδοϊστορικός χαρακτήρας της ανάλυσής του. Του λείπουν κυρίως οι έννοιες που προέρχονται άπό αναλύσεις ύπαρκτων κοινωνιών, που επιτρέπουν να συνδεθεί ένας λόγος, όπως αυτός που άφορᾷ τον φιλελευθερισμό, με τίς πραγματικές ιστορικοκοινωνικές συνθήκες.

Ο Χάγκεκ όδηγει στο άποκορύφωμά της την έκφραση της άυταρχικής τάσης της φιλελεύθερης παράδοσης έναντιον του συμβολαίου. Δεν πρόκειται τώρα πιά μόνο για τον οικονομικό τομέα που έχει άποκλειστεί άπό τό κοινωνικό συμβόλαιο. Πρόκειται για την ίδια την έννοια του συμβολαίου που άπορρίπτεται, συμπεριλαμβανομένου και του πολιτικού τομέα.

3. Τό χαμένο ραντεβού του συμβολαίου και του σοσιαλισμού

Σε συνάρτηση με τά παραπάνω μπορούμε να μιλήσουμε για ένα χαμένο ραντεβού μεταξύ του Μάρξ και του συμβολαίου. Θα ήθελα να τό δείξω αναπτύσσοντας δύο άλληλένδετες θέσεις:

A. Στην ανάλυση του καπιταλισμού, ο Μάρξ άγνόησε τη μορφή της πολιτικής κεντρικότητας, τη σύμφυτη με την γενίκευση των έμπορευματικών σχέσεων.

B. Στο επίπεδο του κοινωνικού προτάγματος, μία τάση να δοθεί στην έννοια σχέδιο ο χαρακτήρας «φυσικής τάξης», κατ' αναλογία με τη φυσική τάξη του θεσμού «άγορά» στο φιλελευθερισμό. Μία αντιμετώπιση συγκρισιμη με εκείνη του παραμερισμού του κοινωνικού συμβολαίου.

α) Στην ανάλυση του καπιταλισμού, ο Μάρξ έδωσε βέβαια μία σημαντική θέση στην έννοια της αγοράς. Έφτασε στο σημείο να εκτιμήσει ότι αυτή άποτελεί τό χαρακτηριστικό που διακρίνει τη σύγχρονη έποχή και να διαιρίσει την παγκόσμια ιστορία σε τρεις μεγάλες περιόδους την προεμπορευματική, την έμπορευματική, την μετα-εμπορευματική. Άπ' αυτή την άποψη άφομοίωσε πλήρως και ξεπέρασε την αυτοσυνειδησία του φιλελευθερισμού, προσδιορίζοντας θετικά (μέσα στα όριά της) την έλευθερία του σύγχρονου μισθωτού, και κριτικά τίς συνθήκες ζωής του άφηρημένου άτόμου της κοινωνίας των πολιτών. Δεν μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι γενικά ύποτίμησε την καίρια σημασία της έμπορευματικής σχέσης. Όστόσο, σ' ένα ουσιαστικό θέμα δεν φαίνεται να έφτάσε ως την άκρη: δεν συνέδεσε θεωρητικά αυτό τό σπουδαίο καινούργιο χαρακτηριστικό του σύγχρονου άτόμου, τό γεγονός δηλαδή ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις του είναι άποκλειστικά σχέσεις συμβολαίου, με αυτό τό άλλο χαρακτηριστικό που άφορᾷ τό κεντρικό συμβόλαιο. Δεν κατάλαβε ότι αυτή η νέα μορφή κοινωνικής δόμησης κρύβει μία ύπόγεια δυναμική, που άποκαλύπτεται μακροπρόθεσμα και πρέπει να την συλλάβει κανείς σε όλη της την έκταση: αυτή η δυνατότητα σύναψης δι-ατομικού συμβολαίου είναι επίσης δυνατότητα σύναψης κεντρικού συμβολαίου, δυνατότητα να όρίζει μέσω του συμβολαίου ένα κέντρο κοινής διεύθυνσης. Νά διαχειρίζεται μέσω των συμβάσεων τό σύνολο της κοινωνικής ζωής.

Ο Μάρξ ύπογραμμίζει έντονα ότι η αγορά, άπό τη στιγμή που καθιερώνεται, έχει την τάση να καλλιεργεί στους ανθρώπους έναν άτομικισμό, που ξεχνούν την προηγούμενη άλληλεγγύη τους. Και έδειξε με έξοχο τρόπο πώς ο θεσμός της αγοράς εξελίσσεται σε μία καπιταλιστική δομή η όποια χαρακτηρίζεται άπό μία πολωτική σχέση δύο κοινωνικών τάξεων. Άλλά δεν μόρεσε να δει ότι αυτή η δομή, στο βαθμό που στηρίζεται στην παγκόσμια έμπορευματική διάρθρωση,

εμπεριέχει επίσης τή δυναμική του κεντρικού συμβολαίου. Δηλαδή ο Μάρξ, που περιέγραψε τόσο καλά τή ταξική αντίθεση, δέν μπόρεσε νά δεί αυτή τήν άλλη, τή δομική αντίθεση πού είναι θεμελιώδης στή σύγχρονη κοινωνία: τήν αντίθεση ανάμεσα στόν ταξικό ανταγωνισμό και τήν παγκοσμιοποίηση τής συμβολαϊκής σχέσης.

Ο φιλοσοφικός λόγος τής φιλελεύθερης πολιτικής, στόν όποιο αναφέρθηκα, δέν πρέπει βεβαίως νά θεωρηθεί πιστή «άντανάκλαση» αυτής τής δομής. Όπως ακριβώς συμβαίνει στήν κλασική οικονομία, είναι ή ιδανική έκφραση, πού αποκρύπτει τίς πλευρές τής εκμετάλλευσης και τής κυριαρχίας. Όστόσο παραπέμπει σ' αυτές, μέ τήν έννοια πού διέφυγε στόν Μάρξ. Γιατί παραγνώρισε τόν *συγκεντρωτικό* χαρακτήρα τής μοντέρνας κοινωνίας ως κοινωνίας *εμπορευματικής* (και τήν αντίνομία πού τή συνοδεύει), θεωρώντας τό φαινόμενο επιφανειακό, σέ μεγάλο βαθμό ψευδαίσθηση. Θά επιμείνει βεβαίως στό θέμα τής ριζικής ιστορικής τομής πού συντελείται μέ τή γενίκευση τών εμπορευματικών σχέσεων. Άλλά θά τήν αντιληφθεί κυρίως ως βασική άρχή τής μις νέας ταξικής δομής, πού εμπεριέχει βέβαια, και γιά τόν ίδιο τό μισθωτό, όρους προσωπικής ανεξαρτησίας (είναι ό «έλευθερος» εργάτης), αλλά μις δομής πού στό πολιτικό επίπεδο, χαρακτηρίζεται κυρίως από τήν ανάδειξη μις νέας κρατικής μορφής, όργανο τής νέας κυριαρχίας τάξης. Θά του διαφύγει ή δυναμική πολιτική ιδιαιτερότητα τής εμπορευματικής δομής αυτής καθ' έαυτης, ή όποια όσο παγιώνεται αφήνει νά αναδυθεί ή διεκδίκηση του συνόλου τών πολιτών, συμπεριλαμβανόμενων και τών μισθωτών, νά συμμετάσχουν στό «κοινωνικό συμβόλαιο».

Έχουν πολλοί περιγράψει τή διάλυση τών παλιών φεουδαρχικών δεσμών αλληλεγγύης, τής συντεχνίας ή του χωριού, αυτή τήν «άποσύνδεση» πού άπελευθερώνει τήν άτομικότητα. Μέ τήν άνοδο τής αγοράς, μέσα στους ίδιους τούς κόλπους τής φεουδαρχικής κοινωνίας, τό άτομο γίνεται όλο και περισσότερο ικανό νά συνδεθεί μέ συμβόλαιο. Μέ τήν καθιέρωση τής μισθωτής εργασίας, τό σύνολο τής άτομικής ύπαρξης φαίνεται νά καθορίζεται από τίς σχέσεις του συμβολαίου. Βεβαίως, σημαντικές πλευρές τής ύπαρξης έξακολουθούν νά ρυθμίζονται από καταπιεστικούς κανόνες: "Ας σκεφτούμε τή θρησκεία. Άλλά κι έκει ακόμα, ή αναγνώριση τής νομιμότητας μις προσωπικής στάσης και τής ελευθερίας τής συνείδησης προβάλλει ως άκατανίκητη ανάγκη μέσα άπό τίς κοινωνικές αλλαγές και δέν αναχαιτίζεται παρά μέ κατάσταλτικά μέτρα. Τό ίδιο και οι σχέσεις εργασίας. Θά φέρνουν γιά πολύ καιρό τή σφραγίδα του πνεύματος τών παλιών ιεραρχιών και θά συντηρούν μορφές πλασμένες άπό αρχαίους δεσμούς αλληλεγγύης. Και δέν θά πάψουν ποτέ νά είναι σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Πρέπει μάλιστα νά προσθέσουμε ότι και μέσα στό καινούργιο σύστημα τών κοινωνικών τάξεων, οι άνθρωποι θά μένουν τίς πιό πολλές φορές καθηλωμένοι στήν άρχική τους κατάσταση. Παρόλα ταύτα ή αγορά, όσο έξατομικεύει τούς ανθρώπους τείνει νά τούς μετατρέψει σέ συμβαλλόμενους.

β. Στο επίπεδο του *κοινωνικού προγράμματος* θά είχαμε κάθε λόγο νά περιμένουμε ότι οι θεωρητικοί του μαρξισμού θά επανέρχονταν αθόρμητα στή θεματική του συμβολαίου. Τί άλλο προτείνουν στήν πραγματικότητα άν όχι τή διεύρυνση του πεδίου πού καλύπτει ή σύμβαση; Προτείνουν άπλούστατα τήν άρση αυτού του παράνομου περιορισμού, πού άπ' τήν άρχή οι πολιτικοί στοχαστές τής άστικής τάξης θέλησαν νά βραβαίνει πάνω στους όρους του συμβολαίου, μέ σκοπό νά αποκλείσουν άπ' αυτό —στό όνομα του «φυσικού» νόμου πού τό διέπει— τόν άποφασιστικό τομέα τής κοινωνικής ζωής πού λέγεται οικονομία. Κάνοντας αυτό οι θεωρητικοί του μαρξισμού, άποδίδουν όλη τή σημασία τής σ' αυτή τή δυνατότητα κεντρικού συμβολαίου, τό όποιο δέν μπορεί νά προσβληθεί, άπό τή στιγμή πού, μέ τή νέα τάξη πραγμάτων αναγνωρίζεται ή άυτονομία τών ατόμων. Είναι λοιπόν άπεράνη ή έκπληξή μας, όταν διαπιστώνουμε ότι ή μορφή του κοινωνικού συμβολαίου λείπει άπ' τό ραντεβού, ότι δέν τήν έχει

αναζητήσει ουσιαστικά κανείς άπό τούς πατέρες-ιδρυτές του κομμουνισμού και δέν βρίσκεται πουθενά στόν πιό σημαντικό άπ' αυτούς.

Συγγενικές έννοιες έντοπίζονται βέβαια στα κείμενα του Μάρξ, κάθε φορά πού αναφέρεται στήν κοινωνική μορφή πού εξαγγέλλει: «σύμβαση», «συνεταιρισμένοι εργαζόμενοι» κ.τ.λ. Δέν παύει όστόσο νά ισχύει ότι ή έννοια «κοινωνικό συμβόλαιο» δέν ανακατακτήθηκε, γιά νά χαρακτηρίσει τόν κομμουνισμό, πού, όστόσο στόχος του είναι ή δημιουργία μις συμβασιακής κοινωνικότητας πού θά έπεκτεινόταν, και στόν οικονομικό τομέα.

Κατανοεί κανείς εύκολα τούς λόγους, μέσα άπό τίς συνθήκες τής ιστορίας τών ιδεών: ό Μάρξ άνήκει, μέσω του Χέγκελ άφενός και του γαλλικού σοσιαλισμού άφετέρου, στό ρεύμα έναντίον του συμβολαίου, πού προέρχεται άπό τό Διαφωτισμό. Πρέπει πάντως νά προσδιορίσουμε τίς ζημιές πού προκύπτουν άπ' αυτό τό χαμένο ραντεβού.

Όλα συμβαίνουν ως εάν ή μορφή «συνεταιρισμός» τών εργαζομένων καλυπτόταν άπό τήν όργάνωση τής εργασίας σύμφωνα μ' ένα σχέδιο. Άπό τά πολύ λίγα πού μäs άφησε ό Μάρξ σχετικά μέ τίς άπόψεις του γιά τήν πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού ξεχωρίζει τό περίφημο κείμενό του πού αφήνει νά νοηθεί ότι ή όργάνωση αυτή γεννιέται άπό τά ίδια τά σπλάχνα του καπιταλισμού, άπό τήν όργάνωση τής εργασίας μέσα στήν έπιχείρηση. Ένω στήν αγορά

«ή τύχη και τό αυθαίρετο παίζουν τό ζέφφρονο παιχνιδι τους στήν κατανομή τών παραγωγών και τών δικών τους μέσων παραγωγής στους διαφορετικούς κλάδους τής κοινωνικής εργασίας», «στό βιοτεχνικό εργοστάσιο (manufacture), ό σιδερένιος νόμος τής αναλογικότητας ύποτάσσει καθορισμένο αριθμό εργατών σέ καθορισμένες εργασίες», «ό αναλογικός αριθμός, πού ύπαγορεύεται πρώτα άπ' τήν πρακτική, ύστερα άπό τή σκέψη, κυβερνά εκ προοιμίου ως κανόνας τή μάζα τών εργατών πού απασχολούνται στήν κάθε συγκεκριμένη εργασία».

Έντελώς περιέργα, μ' έναν ειρωνικό τρόπο ό Μάρξ ανακαλεί τόν άποτροπισμό τής άστικής συνείδησης, πού έξεγείρεται έναντίον τής σοσιαλιστικής προοπτικής νά μετατρέψει τόν κόσμο σέ εργοστάσιο. Τό έλατήριο αυτής τής ειρωνικής αντιμετώπισης δέν είναι άλλο άπό τήν έμμεση άναφορά στό έξής άυτονόητο: ό δεσποτικός χαρακτήρας τής διακυβέρνησης του εργοστασίου συνίσταται άποκλειστικά στό γεγονός ότι οι σχέσεις τής ιδιωτικής ιδιοκτησίας προσφέρουν στόν καπιταλισμό τήν άπόλυτη έξουσία πάνω στή διαδικασία τής παραγωγής. Η σοσιαλιστική επανάσταση όρίζεται γι' αυτό τό λόγο ως ό (δημοκρατικός) έλεγχος τών μέσων παραγωγής εκ μέρους τών εργαζομένων, πού θά εφαρμόζουν όμως έναν α priori σχεδιασμό, γιά τόν όποιο τό βιοτεχνικό εργοστάσιο έχει δώσει ήδη τό μοντέλο.

Αντίθετα άπ' ότι συμβαίνει μέ τόν φιλελευθερισμό, ή μορφή «κοινωνικό συμβόλαιο» δέν άπορρίπτεται έφόσον τό θέμα είναι νά συγκροτηθεί ό (δημοκρατικός) «συνεταιρισμός» τών εργαζομένων. Άλλά ή μορφή αυτού του συνεταιρισμού είναι εκ τών προτέρων ταυτισμένη μέ τή μορφή σχέδιο. Έτσι, μέ τόν ίδιο τρόπο πού στό φιλελευθερισμό ή αγορά θεωρείται τό φυσικό στοιχείο πού μäs φέρνει τή φύση-λόγο, έδώ τό σχέδιο εμφανίζεται ως ή φυσική-όρθολογική μορφή του συνεταιρισμού.

Γνωρίζουμε μέσα σέ ποιές συνθήκες ή ιδέα του σοσιαλισμού, άπό τίς πρώτες του κατακτήσεις, ταυτίστηκε μέ τήν ιδέα του σχεδίου. Ξέρουμε επίσης ότι τό σοσιαλιστικό «σχέδιο» δημιούργησε αντιφάσεις άνάλογες μ' εκείνες πού μπορούμε νά καταλογίσουμε στή μορφή αγορά, και άνάλογα φαινόμενα συγκαλύψεων και κυριαρχίας.

Τό σχήμα του J. Rawls

Τό σχήμα «κοινωνικό συμβόλαιο» έμοιαζε νά μένει παγωμέ-

νο εκεί που τό άφησε ο Ρουσό, ώς μεταφορά τής καθαρής πολιτικής τάξης. 'Ο Ζ. Ρόουλις, συμπεριλαμβάνοντας σ' αυτό τόν οικονομικό τομέα, μαρτυρεί για τό γεγονός ότι μέ τό κοινωνικό κράτος είχε γίνει ένα άποφασιστικό βήμα.

'Η πρώτη άρχή του Ρόουλις έχει ώς άντικείμενο τίσ έλευθερίες:

«Κάθε πρόσωπο έχει ένα ίσο δικαίωμα σέ ένα απολύτως αντίστοιχο σύστημα έλευθεριών και βασικά δικαιώματα ίσα για όλους, συμβατό μέ τό ίδιο σύστημα για όλους».

Σ' αυτό συναρτά και ένα δεύτερο, τήν περίφημη άρχή τής «διαφοράς» που άφορά τό ζήτημα τής ισότητας [άρχή τής «διαφοράς»: δηλαδή τής κοινωνικής ετερογένειας και διαφοροποίησης].

«Οί οικονομικές και οί κοινωνικές άνισότητες πρέπει να εκπληρώνουν δύο όρους: κατά πρώτο λόγο πρέπει να συνδέονται μέ λειτουργίες και θέσεις ανοιχτές σέ όλους μέσα σέ συνθήκες επακριβούς ισότητας ευκαιριών. Καί κατά δεύτερο λόγο πρέπει να υπάρχουν ύπέρ των πλέον αδύνατων μελών τής κοινωνίας».

(...) Αυτές οί άρχές σημαδεύουν μιά ρήξη μέ τή φιλελεύθερη έρμηνεία του κοινωνικού συμβολαίου που εδράζεται πάνω τών δικαιώμα τής ιδιοκτησίας. 'Η κατανομή του συνόλου τών οικονομικών και κοινωνικών θέσεων διέπεται εδω από τήν κεντρική συμφωνία. Στην πράξη ο Ρόουλις προβλέπει ότι οί κυβερνητικοί θεσμοί, μέ τή φορολογία, θα πραγματοποιούν τακτικά σημαντικές ανακατανομές εισοδημάτων, άποτρέποντας τή μακρόβια δημιουργία μεγάλων περιουσιών. 'Ετσι θα πραγματοποιηθεί ή συμμετοχή όλων σέ ένα είδος λαϊκού καπιταλισμού, ενώ συνάμα θα διασφαλίζονται όλα τά πλεονεκτήματα του κοινωνικού κράτους, του ελάχιστου όριου διαβίωσης συμπεριλαμβανομένου. Καί παρέχει τό μέτρο του ριζοσπαστισμού του όταν επιμένει στή συνάρθρωση ανάμεσα στίς δύο θέσεις, τίσ συστατικές τής άρχής τής διαφοράς: ή πρόσβαση στίς διάφορες θέσεις εργασίας, όντας συνάρτηση τής παρεχόμενης εκπαίδευσης, είναι πράγματι άνοιχτή για όλους «μέσα σέ συνθήκες πλήρους ισότητας ευκαιριών» άν όλοι έχουν τίσ αυτές ευκαιρίες να άποκτήσουν τήν ίδια ποιότητα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, πράγμα που θα απέτρεπε τά μεγάλα άνοιγματα μεταξύ άτομικών περιουσιών.

Τό μοντέλο του Ρόουλις, δέν άρθρώνεται σέ καμιάν αναλυτική κοινωνική θεωρία, όπως εκείνη που έπεξεργάστηκε ο Μάρξ για τόν τρόπο παραγωγής. Καί επομένως δέν παρέχει τά μέσα για μιά θεωρητικο-ερμηνευτική προσέγγιση τών έπιμέρους κοινωνικών σχηματισμών, για τόν τρόπο λειτουργίας τους, άναπαραγωγής τους, και τίσ προσιδιάζουσες σέ αυτές άντιφάσεις. 'Επομένως δέν επιτρέπει παρά μιά πολύ γενική κριτική τών ύπαρχουσών κοινωνιών, κι όχι μιά κριτική συγκεκριμένη, θεμελιωμένη στους προσδιορισμούς του τρόπου άναπαραγωγής τών κοινωνικών άδικιών.

'Εξάλλου ο Ρόουλις προσπαθεί να καθαγιάσει τήν άγορά ως τή μόνη μορφή οικονομικού όρθολογισμού. 'Αν ύποδεικνύει ότι τό μοντέλο του ισχύει επίσης για μιά σοσιαλιστική κοινωνία, ώστόσο προϋποθέτει ότι κι αυτή έγγράφεται στήν τάξη τής άγοράς. 'Αγορά γι' αυτόν σημαίνει έλευθερία, άποκέντρωση τής έξουσίας, έφικτή ισότητα ευκαιριών. Μπορούμε επομένως να χαρακτηρίσουμε τή θέση του ως μιά ιδιαίτερη παραλλαγή τής σοσιαλδημοκρατίας. 'Ιδιαίτερη λόγω του άκράιου άνακατανεμητικού της ριζοσπαστισμού, λόγω τής άνεβλάβειας που τήν χαρακτηρίζει άπέναντι στους νόμους τής ιδιοκτησίας. 'Αλλά και για τόν σεβασμό της άπέναντι στους νόμους τής άγοράς, όχι επειδή μ' αυτούς επιτυγχάνεται ή κοινωνική δικαιοσύνη αλλά για τή άποτελεσματικότητά τους, τόν οικονομικό όρθολογισμό τους. Δέν επιδιώκει ο Ρόουλις να στοχαστεί κάποια θεωρία «μετάβασης στό σοσιαλισμό». 'Αντίθετα τό πρόβλημά του είναι ή βελτίωση τών ύπαρχουσών καπιταλιστικών κοινωνιών, και προεικονίζει τή «μετάβαση» στή μικρή ιδιοκτησία, σύμφωνα μέ τό σχήμα που από παλιά είχαν διατυπώσει ο Ρουσό και ο Τζέφερσον,

τή μετάβαση στή μικρή μετοχική ιδιοκτησία του λαϊκού καπιταλισμού.

'Ωστόσο, πράγμα που θα προσπαθήσω να δείξω, ή παρέμβαση του Ρόουλις μπορεί να τονώσει τόν ήθικο-πολιτικό στοχασμό, τόν προσανατολισμένο στόν σοσιαλισμό.

Τό συμβόλαιο και ο σοσιαλισμός

Είναι φανερό ότι έλειψε από τους σοσιαλιστές, και κυρίως από τόν Μάρξ, μιά πολιτική φιλοσοφία, ένας λόγος για τή σοσιαλιστική δημοκρατία. 'Ο προβληματισμός για τή «δικτατορία του προλεταριάτου» που θίγει όρισμένα σχετικά θέματα, ενέχει πολλές άμφισημίες για να άποτελέσει μιά τέτοια βάση. 'Η κριτική του καπιταλισμού έπαιξε για τους μαρξιστές τό ρόλο μιάς «προσωρινής ήθικης». Καί ή διάρκεια του προσωρινού ήταν κάπως μεγάλη. 'Οχι πώς δέν προβλήθηκαν νέες αξίες, αλλά οί αξίες αυτές δέν άρθρώθηκαν σέ μιά γενική θεωρία του μελλοντικού θεσμού. 'Από εκεί ξεκινάει ή πρόθεσή μου να επανεξετάσω τή μορφή «κοινωνικό συμβόλαιο», να τήν επαναπροσδιορίσω, στηριζόμενος στίς προσεγγίσεις του Ρόουλις, επαναπροσδιορίζοντας κι αυτές πρós τήν κατεύθυνση μιάς πολιτικής θεωρίας του σοσιαλισμού. Δρόμος επαρκώς παγίδες, εν' άλλθεια. 'Αλλά ή πεποίθησή μου — που στηρίζεται στήν άνάλυση που παρουσίασα — είναι ότι τό «συμβόλαιο» είναι κάτι έξαιρετικά πολύτιμο για να τό χαρίσουμε στους φιλελεύθερους (και στους σοσιαλδημοκράτες).

Πρώτα πρέπει να προσδιορίσουμε μέ σαφήνεια τά διάφορα όρια τής μορφής «συμβόλαιο». Παραλείπω βεβαίως — γιατί είναι ή πιό αυτόνομη κατάκτηση τής μαρξιστικής άνάλυσης — τό άπατηλό συμβόλαιο που μπορεί να κρύβεται στή σύμβαση μισθωτής εργασίας (έκμετάλλευση). Καί, επίσης, όλη τήν προβληματική τής «άνισης άνταλλαγής».

Πρέπει ακόμα να συλλάβουμε τόν καθαρά τυπικό χαρακτήρα αυτού του παραδείγματος. Τό συμβόλαιο, (κι αυτό μη πρός κακοφανισμό τής νεοκοινωνιολογίας που προέρχεται από τή νεοκλασική οικονομία, δέν μπορεί να έπέχει θέση όποιοδήποτε κοινωνικού συστήματος στή σημερινή έποχή. Δίνει άπλως μιά όριακή διάσταση, που δέν θα μπορούσε να έξαντλήσει τήν ποικιλία τών κοινωνικών σχέσεων (οικονομικών, γεωγραφικών, σχέσεων τών έθνοτήτων κ.λπ.) που έχουν ιστορικά καθιερωθεί μέ τίσ διάφορες μορφές άλληλεγγύης, καταμερισμού εργασίας και κυριαρχίας που τίσ χαρακτηρίζουν. Μιά λογική τάξη πραγμάτων τρέφεται συγκεκριμένα, μέ ιδιαίτερες αξίες που συνδέονται μέ μιά κουλτούρα, μέ μιά *Sittlichkeit*, μιά παράδοση, ακόμα μέ τους μύθους της, τίσ έλπίδες και τους άγώνες που κουβαλούν όλ' αυτά. 'Η επανάσταση, που κάνει τάμπουλα ράζα, δέν γεννάει ώστόσο ποτέ τίποτ' άλλο άπ' αυτό που ή 'Ιστορία καιρούς όλόκληρου έγκυμονούσε.

Τό συμβόλαιο, τέλος, ενώ ένώνει ταυτόχρονα άποκλείει. Τό δυαδικό συμβόλαιο μέ τό όποιο δύο βουλήσεις άποκτούν ισχύ χάρη στή συγχώνευσή τους, δέν παίζει κανένα ρόλο στίς έξωτερικές σχέσεις τους. Καί τό κεντρικό συμβόλαιο, όπως τό επισήμαναν άπ' τήν άρχή οί φυσιοκράτες φιλόσοφοι, άν φέρνει τήν κοινωνική ειρήνευση στό έσωτερικό, δέν άσχολεϊται μέ τόν πόλεμο στό έξωτερικό.

Κι όμως αυτή ή μορφή «συμβόλαιο» είναι όχι μόνο αναπόφευκτη, αλλά προσφέρει τό κομβικό στοιχείο για μιά πολιτική φιλοσοφία τής έποχής μας. Δέν είναι καθόλου πεπαλαιωμένο άρχέτυπο, άποτελεί τό ίδιο τό ύφάδι τής δημοκρατικής θεωρίας, και μέ βάση αυτό μπορούμε να έπεξεργαστούμε τους δύο όρους για μιά έλλογη διαμόρφωση τής συλλογικής βούλησης» (σύμφωνα μέ τή διατύπωση του Χάμπερμας). Είναι πράγματι ή ίδια ή μορφή που παίρνει τό ζήτημα τής δημοκρατίας στή «μοντέρνα» κοινωνία. Αυτό, τουλάχιστον έφόσον δέχεται κανείς τήν άνάλυση που επιχείρησα παραπάνω: ότι δηλαδή ή πιό βασική άντίφαση αυτής τής κοινωνίας (άντίφαση που ύπόκειται στήν ταξική άντίφαση, καθορίζοντας

τήν αναγκαιότητα της τελευταίας και όριζοντας τὰ περιγράμματά της) είναι ἡ ἀντίφαση πού προκύπτει ἀπὸ μιὰ διπλή καὶ πολωτική δυνατότητα. Μιὰ δυνατότητα πού σχετίζεται μὲ τὴν ἀνάδυση, διὰ τῆς ἀγορᾶς, τῆς ἀφηρημένης ὑποκειμενικότητας. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀντινομία ἀνάμεσα στὸ διαπροσωπικὸ καὶ τὸ κεντρικὸ συμβόλαιο. Πρέπει πράγματι νὰ παραμερίσουμε τὴν ἐγγεγραμμένη ἐρμηνεία πού θέλει τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο σύστημα ἰδιωτικῆς σύμβασης, τὸ ὁποῖο ἀπλῶς ἐκτείνεται στὸ σύνολο τῶν ἀτόμων, ὅπου τὸ καθένα ἄτομο συνδέεται μὲ ἕνα ἄλλο γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων του. Ὅπως τὸ ἐδειξα, δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος ἀρχῆς, γιὰ νὰ ἐγκλωβίζεται τὸ συμβόλαιο στὸ θεωρητικὸ πλαίσιο τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Γι' αὐτὸν ἐπίσης τὸ λόγο ἢ μορφή «συμβόλαιο» εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἐφαρμοσμένου δημοκρατικοῦ θεσμοῦ μὲ τὶς δύο ὄψεις πού ἀποδεδειχθεῖ ἢ διπλὴ δυνατότητα καὶ ἡ ἀντίφασή της: τὸ θεσμὸ τοῦ σχεδιασμοῦ ἀφ' ἑνὸς τῆς ἀγορᾶς ἀφ' ἑτέρου. Τὸ δημοκρατικὸ κεντρικὸ συμβόλαιο ὀφείλει νὰ ἐξασφαλίζει τὴ σύναψη ἑνὸς ἀποκεντρωμένου συμβολαίου πού νὰ διαμορφώνει ἀγορά. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀγορὰ δὲν θὰ παραμείνει ὡς ἀγορὰ παρά μόνο ὅσο ἐγγυᾶται πρᾶγματι τὰ ἄτομα θὰ μποροῦν νὰ σκέφτονται καὶ νὰ δροῦν σύμφωνα μὲ τὸ γενικὸ συμφέρον.

Μὲ ποιὲς προϋποθέσεις μπορεῖ ὁ σοσιαλισμὸς νὰ προσοικειωθεί τὶς μορφές τῶν συμβολαίων;

Ἄς ἐξετάσουμε πρῶτα τὶς ἀρχές τοῦ Ρόουλς. Ὑπάρχουν δύο τρόποι νὰ προσεγγίσουμε τὸν Ρόουλς. Ὁ πρῶτος συνίσταται στὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ πρόγραμμά του εἶναι οὐτοπικὸ, γιὰ τὸν καπιταλισμὸ δὲν ἐπιτρέπει καθόλου «ἴσες εὐκαιρίες» κ.τ.λ.) Ὁ ἄλλος τρόπος εἶναι νὰ πάρουμε τὶς ἀρχές του κατὰ γράμμα καὶ ν' ἀναρωτηθοῦμε ὡς ποῖο βαθμὸ προσφέρουν ἕνα ἐργαλεῖο κριτικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ποιὲς ἀλλαγές πρέπει νὰ ἐπιφέρουμε γιὰ ν' ἀνταποκρίνονται σ' αὐτὸ τὸ αἶτημα. Διαλέγω τὸν δεύτερο δρόμο. Καὶ ὀδηγοῦμαι σὲ μιὰ διατύπωση πού ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ξεπεράσει τὸ καταναμητικὸ πλαίσιο τῆς δευτέρας ἀρχῆς. Γιατί ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ κατανημηθεῖ δὲν εἶναι μόνο τὰ προϊόντα, τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα, ἀλλὰ γενικότερα, ὅ, τι ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὄρο «assets», δηλαδὴ τὰ κοινωνικὰ ἀγαθὰ ἢ τὰ κοινωνικὰ ἀτοῦ, ὁ ἐλεγχὸς καὶ ἡ ἀπόλαυση τῶν ὁποίων καθορίζουν τὶς θέσεις τῆς πολιτικῆς, τῆς οικονομικῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς ἐξουσίας, καὶ ἐπομένως, τὴ διάρθρωση τῶν διαφόρων τάξεων. Θὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἀμερικανοῦ μαρξιστῆ Ε.Ο. Ράιτ π.χ., ὁ ὁποῖος προτείνει μιὰ ἀναδιατύπωση τῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ μὲ βάση τὴ φύση τῶν κοινωνικῶν ἀγαθῶν τὰ ὁποῖα οἰκειοποιεῖται ἡ κυρίαρχη τάξη.

Αὐτὴ ἡ «κατανομή τῆς ἐξουσίας» ἀφορᾷ, εἰπωμένο μ' ἄλλα λόγια, τὸ θέμα τῆς ἀσκῆσης τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν ἀπλὸ ἄνθρωπο. Ἀλλὰ, λέγοντας ὅτι ἡ διαφορά ἀνάμεσα σὲ θέσεις ἐξουσίας δικαιοῦνται μόνο στὸ βαθμὸ πού συντελεῖ στὴν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερη ἀσκῆση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀτόμων, στρέφεται θετικά ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸς λόγος ἐκφράζει ἀρνητικά: ὁ στόχος μιᾶς κοινωνίας «χωρὶς τάξεις»: χωρὶς τάξη κυρίαρχη πού νὰ ἐλέγχει τὰ καθοριστικὰ κοινωνικὰ ἀγαθὰ.

Μιὰ τέτοια ἐπαναδιατύπωση, πού εἶναι ἀπαραίτητη ἐφόσον παίρνουμε ὡς βάση τῆς ἀνάλυσής μας τὶς οικονομικοπολιτικὲς κατηγορίες τοῦ Μάρξ γιὰ τὸν καθαρὰ πολιτικὸ χαρακτήρα τῶν οικονομικῶν σχέσεων, κάνει νὰ κονταροχτυποῦνται μεταξύ τους οἱ δύο ἀρχές τοῦ Ρόουλς. Ἐγγράφει τὸ θέμα τῶν ἐλευθεριῶν, τοῦ περιεχομένου τους καὶ τῆς ἀσκῆσής τους στὸ κέντρο τῆς δευτέρας ἀρχῆς, τὴν ὁποία ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸ καταναμητικὸ τῆς πλαίσιο. Ξεπερνᾷ τὸν καθαρὰ φιλελευθερο-καπιταλιστικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας ἀνάμεσα σὲ μιὰ πρώτη ἀρχὴ πού θὰ διέπει τὸν πολιτικὸ τομέα καὶ μιὰ δεύτερη, πού θὰ διέπει τὸν οικονομικὸ. Μ' ἄλλα λόγια, ὅταν ἐφαρμόζουμε γιὰ τὸ θέμα τῶν ἐξουσιῶν τὴν προβληματικὴ τῆς «διαφορᾶς», ἡ ὑπόθεση τῆς ἰσότητος παύει νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας.

Λένε, καμιά φορά, ὅτι τὸ συμβόλαιο δὲν εἶναι παρά τὸ σχῆμα τῆς συνύπαρξης ἀτομικῶν σχεδίων καὶ ὅτι ἀπαγορεύει κάθε συλλογικὸ καθορισμὸ τοῦ ὄρθου. Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἐγγεγραμμένης κριτικῆς. Ἐδειξα ὅτι, ἀντίθετα, χάρη στὸν βασικὰ κεντρικὸ χαρακτήρα του, τὸ συμβόλαιο ἔχει ὄλες τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐκπόνηση ἑνὸς «κοινωνικοῦ προγράμματος». Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι τὸ «κοινωνικὸ συμβόλαιο» ἀποκαλύπτει καὶ θέτει τὸ ζήτημα τῆς «κυριαρχίας». Αὐτὴ λέει ὅτι, ἂν «ὁ πόλεμος τῶν θεῶν» δὲν εἶναι ἀνειρήνευτος, τὸ κράτος ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαφανιστεῖ. Γιατὴ τὴ στιγμή πού οἱ βουλήσεις ἐνώνονται στὴν ἰδρυτικὴ συμφωνία, ἀποκοτῶν μ' αὐτὴ τὴ σύζευξη μιὰ ἀκαταμάχητη δύναμη, καὶ τὸ πρόβλημα πού τίθεται τότε δὲν εἶναι νὰ καταργηθεῖ ἡ ἐξουσία ἀλλὰ νὰ ἀσκηθεῖ ἀπὸ τοὺς πολλούς. Ὅσες φορές ἐπιδίωξαν τὸν μαρasmus τῆς ἐξουσίας, πρὸς ὄφελος μιᾶς κοινωνίας ἢ μιᾶς διοίκησης «φυσικῆς», δημιουργήσαν τὶς συνθήκες γιὰ νὰ ἐπανέλθει πανηγυρικά. Ἡ ἐξουσία δὲ διαλύεται μέσα στὸ σοσιαλισμὸ ὅπως ἡ ζάχαρη στὸν καφέ. Δὲν φθίνει, παραμένει πρόβλημα πρὸς ἀντιμετώπιση. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ λέγεται ἀναπαλλοτρίωτη, δηλαδὴ νὰ ἀσκειῖται πρᾶγματι ἀπὸ τοὺς πολίτες.

Τελικὰ, ἡ ἀναφορά στὴν προβληματικὴ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἐπιβάλλεται ὡς ἀναζήτηση ἑνὸς θεσμικοῦ πλαισίου γιὰ τὴ ρύθμιση καὶ τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς, στὸ μέτρο πού, καθὼς ἐδειξα, καὶ τὰ δύο ἀντλοῦν ἀπ' αὐτὸ τὴ νομιμότητά τους. Ὁ σοσιαλισμὸς θὰ ἦταν ἐπομένως ἡ κοινωνία τοῦ οἰκουμενικοῦ συμβολαίου, πού διέπει, ἀκριβῶς, καὶ τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν ἀγορὰ. Ἀγορὰ καὶ σχεδιασμὸς θὰ φαίνονταν τότε δευτερεύουσες σὲ σχέση μὲ τὶς γενικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ συμβολαίου. Πού σημαίνει ὅτι θὰ τοὺς ἀρνοῦνταν εὐκόλα τὴ διαφάνεια πού ὁ σοσιαλισμὸς ἀπέδωσε στὸν κεντρικὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴν ἀθωότητα πού ὁ φιλελευθερισμὸς ἀναγνωρίζει στὴν ἀγορὰ. Καὶ ὁ ἕνας καὶ ἡ ἄλλη θὰ ἀντιμετωπίζονταν ὡς πεδία ὅπου συναρθρώνονται συμφέροντα καὶ ἐξουσίες, ἀντικείμενα τῆς κρίσιμης πολιτικῆς ἀρχῆς τῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης καὶ κοινωνικῆς ἑτερογένειας.

Ὁ σχεδιασμὸς ὡστόσο σ' αὐτὴ τὴ συλλογιστικὴ ἔχει μιὰ ἐπιστημολογικὴ ὑπεροχή, τὴν ὑπεροχὴ τῆς οἰκουμενικῆς μορφῆς τοῦ συμβολαίου σὲ σχέση μὲ τὶς ἐπὶ μέρους μορφές του. Προέχει, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι καμιά μερικὴ κοινωνικὴ οἰκειοποίηση δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἀπόλυτη αὐτονομία. Μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὀλόκληρο τὸ κοινωνικὸ σῶμα καθορίζει καὶ τὴ φύση καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων, εἰδάλλως κινδυνεύει νὰ ὑποταχθεῖ τὸ ἴδιο στὴ λογικὴ τους. Ἐτσι θὰ καθίσταται ἐφικτὴ ἡ ἀποκέντρωση τῶν ἐξουσιῶν καὶ ἡ οἰκειοποίησή της ἀπὸ τοὺς πολλούς. Τὸ κεντρικὸ συμβόλαιο, ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν συνολικὸ σχεδιασμὸ τῆς κοινωνικῆς ὑπαρξης. Ἐφαρμόζεται ἐπίσης στὸν καθορισμὸ τῶν ἐμπορευματικῶν χώρων. Ἀλλὰ ὁ σχεδιασμὸς ὑπόκειται κι αὐτὸς στὸ συμβόλαιο, δηλαδὴ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδά του ὑποβάλλεται σὲ δημόσια συζήτηση καὶ δημόσιες ἀποφάσεις ὅπου ἀναζητεῖται ἡ διατύπωση τῶν ὁρων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης καὶ ἑτερογένειας. Ὑποταγὴ τῆς ἀγορᾶς στὸ σχέδιο, καὶ τοῦ σχεδίου στὸ συμβόλαιο.

Πρέπει ὡστόσο νὰ συνειδητοποιήσουμε πλήρως τὰ ὅρια τοῦ συμβολαίου καὶ τῶν ἀρχῶν πού τὸ διέπουν. Δὲν ἔχουν λειτουργικὴ ἀξία παρά στὸ μέτρο πού συνδέονται μὲ ἀναλύσεις, ὅπως αὐτὴ τῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἀναλύσεις κοινωνικῶν μορφῶν ἱστορικῶν ὑπαρκτῶν, τῆς λειτουργικότητας καὶ τῶν ἀντιφάσεών τους. Ἀνοίγουν πάντως ἕναν ὀρίζοντα κριτικῆς γιὰ τὴν πολιτικὴ θεωρία, εἶναι μιὰ βάση γιὰ συζήτηση τοῦ προβλήματος τῆς νομιμότητας τῶν στόχων τῶν διεκδικήσεων πού συγκροτοῦνται. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι ἐπιστρατεύσιμες στὴν πάλη τῶν τάξεων.

Δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Socialisme in the World*, ἀριθ. 71, Βελιγράδι 1989.

Μετάφραση: Χρύσα Προκοπάκη

Gerard de Nerval

«*Αύρηλία ή τό όνειρο και ή ζωή*». Καθώς και τά γράμματα στην *Τζέννυ Κολόν*.

Εικονογράφηση: Alfred Kubin. Μετάφραση: Δημήτρης Δημητριάδης, εκδόσεις "Άγρα, Άθήνα 1989



«*Ό κοινός νοός μās λέει ότι τά επίγεια πράγματα δέν υπάρχουν παρά ελάχιστα, και ότι ή αληθινή πραγματικότητα βρίσκεται μόνο στά όνειρα*».

Μπωντλαίρ,
Οί τεχνητοί παράδεισοι, 1860

Στήν «Άγγελική» τών *Κοριτσιών της Φωτιάς* ό Ζεράρ ντέ Νερβάλ (ό πρωτοπρόσωπος, τέλος πάντων, αφήγητής) περιπλανάται σε διάφορους τόπους και βιβλιοθήκες αναζητώντας ένα ιστορικό βιβλίο κάποιου άββα Bucquoι. Αύτή ή περιπλάνηση, ή πλοκή της μετακίνησης, τού ταξιδιού και της αναζήτησης, τού επιτρέπουν νά παρατηρεί, νά σχολιάζει και νά περιπαίζει ποικίλες καταστάσεις και ιδέες της σύγχρονης του κοινωνίας. Σ' ένα σημείο τού αφήγηματος, όταν ό κύριος Πιλόν της Έθνικής Βιβλιοθήκης τού Παρισιού δέν βρίσκει τό ενλόγω βιβλίο στη θέση του, λέει στον Νερβάλ: «Ίσως βρίσκεται ταξινομημένο ανάμεσα στά μυθιστορήματα...

— Άνάμεσα στά μυθιστορήματα;... όμως είναι ένα ιστορικό βιβλίο» άπορεί ό Νερβάλ και ό κ. Πιλόν τού άπαντά:

— «Τό ξέρω, όμως ή ταξινόμηση τών βιβλίων, όπως γίνεται σε διάφορες εποχές είναι συχνά λανθασμένη. Δέν μπορούμε νά διορθώσουμε τά λάθη παρά στο μέτρο πού τό κοινό ζητάει ένα βιβλίο».

Τό πρόβλημα της ταξινόμησης, τών λογοτε-

χνικών τουλάχιστον βιβλίων, άπασχολεί σήμερα περισσότερο τούς βιβλιοθηκάρχους παρά τούς κριτικούς της λογοτεχνίας. Η Ποιητική στά νεότερα χρόνια έθεσε πίο δύσκολους και πίο θεωρητικούς στόχους, οι όποιοι, έντούτοις, δέν είναι έντελώς άλλότριοι από τόν παραπάνω διάλογο πού σκηνοθετεί ό Νερβάλ στην «Άγγελική».

— «... είπατε "αυτό τό μυθιστόρημα"».

— «Άς πούμε "αυτό τό κείμενο" κι άς τό ξεχάσουμε».

Ό φανταστικός αυτός διάλογος ένός άλλου Ζεράρ, τού Ζενέτ,¹ συνεχίζεται μέχρι τό τέλος της πραγματείας του μέ όλα τά στοιχεία τού «είδους» ένός θεατρικού διαλόγου: ό ένας από τούς συνομιλητές, ό πρωταγωνιστής της σκηνής, μιλάει όλο και μέ μεγαλύτερη έξαψη, μακρουργεί, στο τέλος —όπως συνηθίζεται— ό διάλογος καταλήγει ούσιαστικά σ' έναν (δραματικό) μονόλογο. Άλλά, άς μη μās άπασχολήσουν αυτά τά σύνθετα ζητήματα, και όντως δραματικά. Άς γυρίσουμε στον Νερβάλ.

Δέν γνωρίζω άν ό Ζεράρ ντέ Νερβάλ έχει παλιότερα μεταφραστεί στά ελληνικά. Πάντως, τό ότι υπάρχει ένα θετικότερο ένδιαφέρον για τό έργο του συνάγεται από τό γεγονός ότι πρόσφατα τό θέμα της σχέσης του μέ την καθ' ήμās Άνατολή άπετέλεσε άντικείμενο ιστορικού συμποσίου στην Έρμούπολη της Σύρου, άπ' όπου ό Νερβάλ πέρασε και στάθηκε για λίγο κατά τό ταξίδι του στην Άνατολή. Θα άξιζε νά μεταφραστούν τουλάχιστον δύο άκόμα έργα του: *Τό ταξίδι στην Άνατολή* και τά *Κορίτσια της φωτιάς* άν, βέβαια, τύχουν ένός μεταφραστή ισάξιου εκείνου της *Αύρηλιάς*, τού Δημήτρη Δημητριάδη.

Άνοίγοντας την *Αύρηλία*, στην πρώτη άριστερή σελίδα ό Νερβάλ μās κοιτάζει κατάματα. Αύτός ό τρελός, ό παράξενος, ό άταξινόμητος όπως οι περισσότεροι κριτικοί και ιστορικοί της λογοτεχνίας δέν παραλείπουν ν' άναφέρουν, σ' αύτή τή φωτογραφία, θαρρώ τού Ναντάρ, μās άπευθύνει ένα βλέμμα πού βγαίνει βαθιά από μέσα του και εισέρχεται μέσα μας. Σπάνια μία προσωπογραφία ένός δημοφιλούς «ταιριάζει» και ταυτίζεται τόσο μέ τό έργο του. Βλέμμα άπύθμενο αλλά τόσο καθαρό, στάση τών χειρών άμήχανη, κάτι πού θυμίζει ένα άθώο αλλά και άμετανόητα πεισματάρικο παιδί. Ό ίδιος δέν συμφιλήθηκε μέ καμιά άπεικόνιση τού έαυτού του, «*έγώ είμαι ό άλλος*» έγραψε επιγραμματικά, και σε μία γκραβούρα πού τού φιλοτέχνησε ό Ζερβαί σημείωσε: «*πείτε ότι είναι τό πορτραίτο μου πού μου μοιάζει αλλά μεταθανάτιο*».

Οι περισσότεροι κριτικοί σταμάτησαν στο πρόβλημα της άσθενείας του: άλλους άπασχόλησε ή τρέλα ως πρόβλημα σε συνάρτηση μέ τή λογοτεχνική γραφή και έπιχειρήθηκε άρκετές φορές νά διαιρεθεί τό έργο του σε δύο φάσεις μέ τομή την πρώτη σοβαρή κρίση τού ανθρώπου. Άλλους πάλι, όπως τούς υπερρεαλιστές, άκριβώς αύτή ή παραγωγή έργου μέσα σε κατάσταση τρέλας είναι πού είλκυσε και γοήτευσε. Άκόμη και ή σχετικά πρόσφατη εισαγωγή (1972) πού παραθέτει ή ελληνική έκδοση της Άγρας, ύπογραφόμενη από την Μπεατρίς Ντιντιέ, άφει-

ρώνει κατά τη γνώμη μου, άδικαιολόγητα μεγάλη έκταση στην ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στη γραφή (γραφές) της *Αύρηλίας* και τις δεξύτερες κρίσεις τρέλας που υπέστη ο Νερβάλ πριν απαγχονιστεί. "Αγνος δρόμος. Η ένότητα του έργου του Νερβάλ είναι τόσο πασιφανής, από ένα τουλάχιστον χρονικό σημείο και μετά, ένότητα που αναδεικνύει τη χαρακτηριστική ποιότητα και διαφορετικότητα του νεοβαλτικού ύφους — και είναι αυτό ακριβώς το σύνολο του έργου του που επιβίωσε ως μοναδικό—, ώστε την *Αύρηλία* δεν μπορεί παρά να την αναγνώσουμε ως το τελευταίο διαμάντι που λαμπρουν συγκεντρωμένες, σε μία έκτυφλωτική έστια, όλες οι άρετές της συγγραφικής προσωπικότητας του Νερβάλ. Αυτή η ένότητα του έργου του είναι άνιχνεύσιμη χωρίς τη βοήθεια της «τρέλας» του Νερβάλ, σ' ένα σύνολο αναφορών που ο ίδιος φρόντισε να αφήσει συστηματοποιημένο, όπως επίσης, από τη μία, στις «λόγιες» πηγές του και από την άλλη, άκοιλοθώντας διακριτικά ένα από τα ποικίλα νήματα που υφαίνουν, σε συνάρτηση με άλλα, τη γαλλική λογοτεχνική ιστορία: έστω κι αν το τελειωμένο υφασμα πήρε τη μοναδική και μονοδιάστατη ύπογραφή: Ρομαντισμός. Είναι άνιχνεύσιμη, προπάντων, μέσα στα νεοβαλικά κείμενα, για τα όποια θά μπορούσε κανείς να ισχυριστεί στην κυριολεξία κι όχι θεωρητικά ότι συνιστούν ένα και μοναδικό Κείμενο.

Ο ίδιος, άλλωστε, επανέρχεται συχνά και με παρησία στις επιδράσεις που δέχτηκε και μιλάει για την πολιτισμική άτμόσφαιρα μέσα στην όποια ζει και την ιδιαίτερη στάση μέσω της όποιας την βιώνει. "Όταν μάλιστα σχολιάζει και περιγράφει αυτά τα βιώματα συνήθως εκφέρει τον λόγο του με τό έμεις: «*Ζούσαμε τότε σε μία παράξενη εποχή, όπως εκείνες που συνήθως ακολουθούν μετά από επαναστάσεις ή την πτώση μεγάλων Βασιλείων. (...) Η φιλοδοξία δεν ήταν του καιρού μας, και τό άπληστο κνήγι θέσεων και τιμών που γινόταν μās απομάκρυνε από τις δυνατές σφαίρες της δράσης*».²

Άλλά και στην *Αύρηλία*, κείμενο όπου με προκλητική διαύγεια συνδέονται με τη ζωή, από τον ίδιο, ή συνείδηση της κλινικής του περίπτωσης, της όνειρικης και έφιαλτικής καθόδου στη μεγάλη τρύπα του μαύρου (και άγγελικού;) φωτός, του "Αδη, ή διάσταση του έμεις, δηλαδή της ιστορίας, δεν χάνεται ούτε στιγμή: «*Γιά μās όμως, που έχουμε γεννηθεί σε μέρες επαναστάσεων και καταιγίδων, που έχουν γίνει θρύαλα όλα τά πιστεύω — για μās που τό πολύ πολύ μεγαλύτερο μ' αυτή την άόριστη πίστη που άρκεϊται σε όρισμένους έξωτερικούς τύπους και που ή άδιάφορη προσχώρηση σ' αυτήν είναι ίσως περισσότερο ένοχη άπ' την άσέβεια και την αίρεση—, είναι πολύ δύσκολο, όταν αισθανόμαστε την ανάγκη της, να οικοδομήσουμε τό μυστηριακό οικοδόμημα που οι άθωοι και οι άπλοϊ έχουν βαθιά χαραγμένη τη μορφή του στις καρδιές τους. "Τό δέντρο της γνώσης δεν είναι τό δέντρο της ζωής!" Παρ' όλα αυτά, μπορούμε άραγε ν' αποβάλουμε από τό πνεύμα μας ό,τι καλό ή όλέθριο έχουν ενσταλάξει σ' αυτό τόσες εύφνες γενεές; Η άγνοια δεν διδάσκαται».³*

Τόσες εύφνες γενεές. Καταλαβαίνουμε πόση

τραγικότητα έμπεριέχει αυτή ή είρωνική και άποστασιοποιημένη διατύπωση του Νερβάλ όταν δεν ξεχνούμε ότι με τρυφερότητα, εύγνωμοσύνη και πλήρη διαφάνεια επανέρχεται στα κείμενά του στα όνόματα συγγραφέων των όποίων δέχτηκε την επίδραση, κι άς μήν γνώριζε την έννοια της «διακειμενικότητας»: «*Είμαι από εκείνους τούς συγγραφείς που ή ζωή τους (ύπογράμμιση δική μου) συνδέεται πολύ στενά με τά έργα που γνώρισα*». "Έργα προπάντων των Ντιντερό, Ρουσό, Ζ.Σ. Μερσιέ, Ρετίφ ντε λά Μπρετόν, Σενανκούρ. Όνόματα κάθε άλλο παρά τυχαία ή άσχετα μεταξύ τους. Μπορεί ο ίδιος να έξομολογείται τό πόσο πολύ «του έμαθαν τό ύφος» ο Ντιντερό, ο Ρουσό, ο Σενανκούρ: δεν πρόκειται όμως μόνο ή τόσο για τό ύφος, τό γράψιμο, όσο για εκείνη την ιδιαίτερη στάση άπέναντι στη ζωή, τις εκδηλώσεις της νέας «εύαισθησίας», την τρυφερότητα, φιλία, όνειροπόληση, μαζί με τον φαιστικό πειρασμό της άπόλυτης γνώσης, την άεναη περιέργεια για τη σύλληψη του «άλλου», του διαφορετικού, που έξέφρασαν αυτοί οι συγγραφείς και που έλκυει προπάντων τον Νερβάλ και του επιτρέπει να συνομιλεί μαζί τους με οικειότητα. Ο συγκρητισμός, ο άνατολισμός, τό ιδανικό του έρωτα και οι άνεφικτοι έρωτες, ή αίρεση, τά ταξίδια, ή άγάπη της έπαρχίας, ή φιλία, τά έρείπια, οι πύργοι και ή ιστορία ως στοιχεία της καθημερινότητας, γίνονται μοτίβα της όνειροπόλησης και της άνάπλασης μιάς (άλλης) πραγματικότητας σε όρισμένους συγγραφείς, όπως και στον Νερβάλ, άσυμφιλίωτους με μία εποχή που, μετά τον κλασικισμό και την Έπανάσταση, διαμόρφωνε τους όρους του δικού της λογοτεχνικού θεσμού. Η έμπειρία της συντροφικότητας και στράτευσης — ο Νερβάλ συζεί ένα διάστημα σε κοινό σπίτι-καλλιτεχνικό εργαστήριο της όδου *Doyonné* με τους Θεόφιλο Γκωτιέ, Π. Μπορέλ και άλλους που ασπάζονται τις ίδιες άπόψεις περί τέχνης, οι ίδιες αυτές άπόψεις της ομάδας που άπορρίπτει και συχνά σαρκάζει τον άκαδημαϊσμό, συνετέλεσαν, ίσως, στο να διατυπώσει ο Νερβάλ με τόση περιεκτικότητα και περιπαικτικότητα τό ζήτημα των επιδράσεων, την «Άγωνία της επίδρασης»:

— «Και μετά...» (Έτσι άρχιζε, μου 'πε κάποιος, ο Ντιντερό ένα άφήγημα).

— Προχωρείστε!

— Έχετε μιμηθεί τον ίδιο τον Ντιντερό.

— Ο όποιος μιμήθηκε τον Sterne.

— Ο όποιος μιμήθηκε τον Swift.

— Ο όποιος μιμήθηκε τον Rabelais.

— Ο όποιος μιμήθηκε τον Merlin Cocaie.

— Ο όποιος μιμήθηκε τον Πετρώνιο.

— Ο όποιος μιμήθηκε τον Λουκιανό.

Και ο Λουκιανός είχε μιμηθεί άρκετούς άλλους. "Όσο που δεν υπάρχει παρά ο συγγραφέας της *Όδύσσειας*, ο όποιος περιέφερε τον ήρωά του επί δέκα χρόνια στη Μεσόγειο για να τον οδηγήσει στο τέλος σ' αυτή τη μυθική 'Ιθάκη...».⁴

Ο Ζεράρ ντε Νερβάλ γνώριζε όσο έλάχιστοι Γάλλοι της εποχής του Ρομαντισμού την Γερμανία: ήταν βαθύς γνώστης των θρύλων, της μουσικής και της λογοτεχνίας της. Όταν μετέφρασε τον *Φάουστ* (1828), λέγεται, ότι του είχε γράψει ο Γκαίτε: «Ποτέ δεν κατάλαβα τόσο καλά



1. G. Genette, *Introduction à l'architecte*, Seuil, 1979.

2. Gerard de Nerval "Sylvie", *Les filles du feu*, (Τά κορίτσια της φωτιάς), 1853.

3. *Αύρηλία*, σ. 100.

4. «Άγγελική», (*Les filles du feu*).



τόν εαυτό μου όσο διαβάζοντάς σας». Ακριβώς επειδή ή μετάφραση αυτή κυριαρχείται από τό ύφος και τόν τόνο της νεοβραλικής γραφής ό Γκαίτε διάβαζε ένα άλλο κείμενο. Άλλωστε, επί πολλά χρόνια άπασχόλησε τόν Νερβάλ ή συγγραφή ενός δικού του Φάουστ και στά χειρόγραφα του άναγνωρίζονται περισσότερες άπόπειρες πραγματοποίησης ενός άκόμη όνειρου του.

Σταματώ άκόμη στό θέμα της επίδρασης: νομίζω ότι παρουσιάζει ενδιαφέρον τό γεγονός ότι στά έργα του υπάρχουν άρκετά σημεία όπου ή μίμηση έργων και συγγραφέων πού θαύμαζε είναι φανερή, κι όχι άπλώς φανερή αλλά άναγνωρίζει κανείς μιά πρόθεση νά άναδεικνύεται άκριβώς ή πτυχή αυτή της συγγραφικής λειτουργίας. Ό Νερβάλ δέν έρεθίζει τή φαντασία του, δέν επιδιώκει νά θέσει σέ λειτουργία μιά πρωτότυπη δημιουργική φαντασία στην κατασκευή θεμάτων, της «ύπόθεσης», όπως λέμε, του έργου. Τό κύριο είναι νά κερδίσει ή γραφή, ν' άναβαπτιστεί ή γνωστή, οικεία και κατασκευασμένη έν πολλοίς μέσω της τέχνης πραγματικότητα σέ μιά άλλη, πιο πραγματική, μέσω της ποίησης, της κατάργησης της μεταφοράς, μέσω της όνειροπόλησης πού παράγει τό κείμενο έπικαιροποιώντας τή μνήμη και τήν ένθύμηση. Η βιβλιοφιλία του, ή προσήλωσή του σέ όρισμένα πρότυπα, τά ταξίδια του άποτελούν τό πραγματικό όλικό πού θά μεταμορφωθεί σέ κείμενο διαμέσου της ιδιαίτερης σκοπιάς του νεοβραλικού σύμπαντος. Έτσι, έρμηνείες και άναλύσεις πού, θέλοντας ν' άποφύγουν τήν ιδιαιτερότητα της άρρωστειας, άκουμπούν άποκλειστικά στίς «λόγιες» προϋποθέσεις της δημιουργίας του, έχουν και πάλι περιορισμένη έμβέλεια και έμβάθυνση. Γιατί, πέρα άπ' όλα αυτά, καθόλου βέβαια άχρηστα, εκείνο πού μετράει και μπορεί νά είπωθεί χωρίς τό φόβο της υπερβολής, είναι ότι τό έργο του Νερβάλ σήμερα γίνεται (ή παραμένει) δραστικό, γοητευτικό, αυτό πού λέμε μοντέρνο. Δέν μπορούμε νά πούμε τό ίδιο για όλους τούς «μεγάλους» συγγραφείς του περασμένου αιώνα. Τά κείμενα του Νερβάλ άφησαν άνοιχτό ένα μεγάλο παράθυρο πού δίνει πρός τοπία σκοτεινά, κρυμμένα πίσω από μιά καλοστημένη θέα της έποχής. Προσωπικότητες σαν τόν Νερβάλ, τόν Νοντιέ, τόν Μπωντλαίρ είναι ίσως τά πιο ώριμα τέκνα του Διαφωτισμού.

Άν ό Μπωντλαίρ, τόν όποιο διαβάζει ό Μ. Φουκώ για ν' άπαντήσει μέ μιά ποιοτική τομή στό έρώτημα *Τί είναι ό Διαφωτισμός*, άποτελεί τή συμπύκνωση και άποκρυστάλλωση αυτού του νεωτερικού τύπου ανθρώπου πού παρήγαγε ό Διαφωτισμός, οι σχεδόν συγκαίρινοί του όπως οι Νοντιέ και Νερβάλ, οι άρχαιότεροι όπως ό Μερσιέ και ό Ντιντερό και μεταγενέστεροι όπως ό Α. Άρτώ, ό Μπατάγ, άνήκουν στην ίδια, διακριτική οικογένεια. Όταν ό Μπωντλαίρ έπισημαίνει τήν ποιοτική διαφορά άνάμεσα στον παραδοσιακό ταξιδευτή (flâneur), τόν θεατή πού παρατηρεί και φτιάχνει μίαν άποθήκη από μνήμες και τόν έσωτερικό άνθρωπο, ό όποιος είναι «αυτός ό μοναχικός, ό προικισμένος μέ ενεργητική φαντασία, πού διασχίζει τή μεγάλη ανθρώπινη έρημο. (...) Ψάχνει για κείνη τήν ποιότητα πού άς μου έπιτραπεί νά τήν άποκαλέσω

“μοντερνικότητα”... Βάζει ως στόχο του νά άποσπάσει από τή μόδα κάθε στοιχείο πού μπορεί νά περιέχει ποίηση μέσα στην ιστορία»,⁵ ποιος άλλος μäs έρχεται αυτόματα στό νου παρά ό Νερβάλ του Ταξιδιού στην Άνατολή; Όχι μόνο επειδή ό Νερβάλ άκολουθεί μιά διαφορετική από τήν κλασική πορεία ενός Δυτικού περιηγητή, έκείνη πού κατέληγε στό μοναδικό κέντρο άπ' όπου έξακτινωνόταν ό κόσμος, τούς Άγίους Τόπους (Σατωμπριάν, Λαμαρτίνος, άκόμη και Φλωμπέρ)· αλλά επειδή οι εικόνες, οι λεπτομέρειες πού προσέχει και περιγράφει, και οι πραγματικές και φανταστικές ιστορίες πού μäs άφηγείται, βρίσκονται, έντέλει, παρά τήν έπισημασμένη σχετική μόνο αλήθεια πού έμπεριέχουν, πιο κοντά στη δική μας παρατήρηση και άναγνώριση του κόσμου. Η ματιά του Νερβάλ είναι πιο οικεία, παρότι πιο παραμυθένια, στην άτμόσφαιρα (ή στα ιδεολογήματα) πού ό σύγχρονος άνθρωπος γεύεται σέ παρόμοιους τόπους, ίσως επειδή έχουμε σήμερα άποδεχθεί ως άξια τήν έτερότητα των πολιτισμικών άξιών ή όποια συγενεύει μέ τή μοναδική περίπτωση της συγκρητικής παρατήρησης του Νερβάλ.

Η ίσοροπία μέσα στό πραγματικό άντικείμενο ή γεγονός και τή μαγεία των εικόνων και λέξεων, ή μεταμόρφωση του πραγματικού, χωρίς τήν έξαφάνιση και κατάργησή του, σέ όνειρο μέσω της τέχνης, ή «άκραία μέριμνα πρός ό, τι είναι πραγματικό (νά) έξισοροπείται μέ τήν πρακτική μιάς έλευθερίας, ή όποία σέβεται αυτή τήν πραγματικότητα και συγχρόνως τήν βιάζει»,⁶ άποτελεί κοινό στοιχείο στό Ταξίδι της Άνατολής, στα Κορίτσια της Φωτιάς και στην Αύρηλία. Τό παράθεμα του Φουκώ για άλλη μιά φορά αναφέρεται στον Μπωντλαίρ, αλλά νόμιμα μπορούμε νά θεωρήσουμε τόν Μπωντλαίρ ως τό παράδειγμα, τόν κωδικοποιημένο τύπο, πού άποκωδικοποιεί άλλες πολιτισμικές στάσεις και λογοτεχνικές πρακτικές, προγενέστερες και μεταγενέστερες του «καταραμένου» ποιητή. («Ίσως ήμουν καταραμένος επειδή είχα θελήσει νά είσχωρήσω σ' ένα έπίφοβο μυστήριο προσβάλλοντα τόν θείο νόμο», Αύρηλία, 96). Ό Νερβάλ στίς Έξομολογήσεις του Νικολάου,⁷ υίοθετεί και παραθέτει τήν πρόταση του Μερσιέ, (πού εύχόταν νά παριστάνεται ή άόλογη αλήθεια επί θεατρικής σκηνής) «για ν' αύξηθεί ή ένότητα, ή ήθικότητα και ή άπόλαυση (νοητική) του θεάτρου νά παίζονται οι έρωτικές σκηνές από πραγματικούς έραστές τήν παραμονή του γάμου τους».⁸

Μήπως ό Μερσιέ και ό Νερβάλ είναι πρόγονοι, μακρινοί, αλήθεια, στό χρόνο αλλά όχι και τόσο άπομακρυσμένοι ενός Άρτώ, πού επιδιώκει νά άπελευθερώσει τό θέατρο από τή δικτατορία του κειμένου: «πρέπει νά τελειώνουμε μέ αυτή τήν προκατάληψη των κειμένων και της γραπτής ποίησης».⁹ Ό Ντερνιτά στό δοκίμιό του για τόν Άρτώ,¹⁰ σ' ένα σημείο στοχάζεται πάνω στη σκέψη του Άρτώ: «Άν ή λαλιά μου δέν είναι ή άναπνοή μου, άν τό γράμμα μου δέν είναι ή λαλιά μου, τότε ή άναπνοή μου δέν ήταν τό σώμα μου, τό σώμα μου δέν ήταν ή χειρονομία μου, ή χειρονομία μου δέν ήταν ή ζωή μου. Πρέπει νά άποκαταστήσουμε στό θέατρο τήν πληρότητα της σάρκας, της σπαραγμένης άπ' όλες

5. Μ. Φουκώ, *Τί είναι Διαφωτισμός*, σ. 18, μετάφρ. Στ. Ροζάκη, Έρασμος, Άθήνα 1988.

6. Μ. Φουκώ, *Στό Ίδιο*, σ. 19.

7. Gerard de Nerval, *Les illuminés (Οι πεφωτισμένοι)*, 1852.

8. Louis Sebastian Mercier, *La Mimographie ou le théâtre reformé*, 1770.

9. Antonin Artand, *Le théâtre et son double*, Pléiade.

10. Jacques Derrida, *“La parole soufflée”, στό L'écriture et la différence*, Seuil, Paris 1967, σ. 253-292.

αυτές τις διαφορές» (σ. 267). «Υπάρχει σέ κάθε άνθρωπο ένας θεατής κι ένας ήθοποιός, εκείνος πού μιλάει κι εκείνος πού απαντάει. Οί Άνατολίτες είδαν σ' αυτό δύο έχθρους: τό καλό και τό κακό πνεύμα. "Είμαι τό καλό; Είμαι τό κακό;" έλεγα στόν έναντό μου. "Έν πάσει περιπτώσει, ό άλλος μου είναι έχθρικός...". Έγραφε: έβδομήντα περίπου χρόνια πριν ό Νερβάλ (Αύρηλία, 89).

Θεατής και ήθοποιός (σχιζοφρένεια, κλινική περίπτωση): «Τέτοιες είναι οί άλλόκοτες σκέψεις πού προκαλούν αυτό του είδους οί ασθένειες», θά καταλήξει να «όμολογηθεί» στην Αύρηλία. «Ό άλλος μου είναι έχθρικός». Ό ήθοποιός για ό θεατής; Οί περισσότεροι άνθρωποι ευτυχώς ή δυστυχώς, απαντούν σ' αυτό τό ερώτημα σ' όλη τους τή ζωή με τή βοήθεια ενός τόσο διαδομένου αντικειμένου καθημερινής χρήσης, του καθρέφτη. Τό πρόβλημα όμως του κατόπτρου παραμένει. Οί καθρέφτες προδιαγράφουν μία καθορισμένη προϊούσα κάθοδο στόν

Άδη, ανεπιστρεπτή. «Έντούτοις, μάς ψυθιρίζει βουλιάζοντας στό φώς ή στό σκοτάδι ό Νερβάλ, αισθάνομαι ευτυχισμένος για τίς πεποιθήσεις πού έχω ενστερνιστεί, και συγκρίνω αυτήν τήν σειρά από δοκιμασίες πού διένυσα, μ' αυτό πού, για τούς αρχαίους, συνιστούσε ή ιδέα μιας καθόδου στόν Άδη» (Αύρηλία, 159).

Υ.Γ. Άργά τή νύχτα, αντιγράφοντας τίς τελευταίες λέξεις της Αύρηλίας του Νερβάλ: «συγκρίνω αυτήν τήν σειρά από δοκιμασίες πού διένυσα, μ' αυτό πού, για τούς αρχαίους, συνιστούσε ή ιδέα μιας καθόδου στόν Άδη». Ψάχνω στίχους από τό Γ' μέρος της Κίχλης του Γ. Σεφέρη για να «κλείσω». «Όμως, «Κι άλλες φωνές σιγά σιγά με τή σειρά τους ακολουθήσαν· ψίθυροι φτενοί και διψασμένοι πού βγαίνουν από του ήλιου τ' άλλο μέρος, τό σκοτεινό· θά 'λεγες γύρευαν να πιούν αίμα μία στάλα».

Μαριάννα Δήτσα



Μαγείας αναγνώσεις

Σχεδιάσμα μιας γενικής θεωρίας για τή μαγεία του Henri Hubert και του Marcel Mauss και Εισαγωγή στο έργο του M. Mauss, του Claud Lévi-Strauss.

(Σκέψεις με άφορμή τήν ελληνική έκδοση: Praxis 1990, σέ μετάφραση Μαρίας Βεληβαθάκη, θεώρηση μετάφρασης-επιμέλεια Θόδωρου Παραδέλλη* και προλογικό σημείωμα (σσ. 9-12) του Φώτη Τερζάκη) — όπίσω από τήν μαγικήν εικόνα κουλούριν γράφον· βαρήν, ζαρήν, ζαρταρή, σάρα, σαρασήν —

Άς ξεκαθαρίσουμε από μιας αρχής πώς τό βιβλίο τούτο δέν είναι ούτε όδηγός σολωμονικής, ούτε δοκίμιο ανάλυσης μαγικών πρακτικών, ούτε βέβαια ιστορική θεώρηση της μαγείας. Και άς ξεκαθαρίσουμε επίσης πώς δέν έχουμε να κάνουμε με ένα βιβλίο και τήν εισαγωγή του, αλλά με δύο χωριστές μελέτες πού ανήκουν σέ δύο διακεκριμένες περιόδους της ιστορίας της ανθρωπολογίας και εκφράζουν δύο διαφορετικούς δρόμους για τήν παραγωγή ανθρωπολογικής θεωρίας. Δέν χρειάζονται νομίζω περισσότερες διευκρινίσεις για να δηλωθεί ή σημασία αυτής της διττής έκδοσης. Θά άρκοῦσε εξάλλου να θυμηθούμε τήν εποχή και τόν τόπο πού ζούμε, για να διαπιστώσουμε πώς (έστω: αντί μιας σολωμονικής) καλό και χρήσιμο είναι να έχουμε στα χέρια μας άλλο ένα έργο πού να είναι όπλο μαζί και εργαλείο για να σκεφτόμαστε και να πράττουμε σέ σχέση με όλα εκείνα πού με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο μάς καταδυναστεύουν.

Τό Σχεδιάσμα μιας γενικής θεωρίας

για τή μαγεία είναι ένα τέτοιο έργο: όπλο μαζί και εργαλείο. Έργαλείο αναλυτικής σκέψης για τούς συγγραφείς του (τόν Άνρι Έμπέρ και τόν Μαρσέλ Μώς)· σημείο αναφοράς για τίς θεωρίες πού άμεσα ή έμμεσα επηρέασε και, μαζί, υπόδειγμα κριτικού λόγου. Άπό αυτήν τήν άποψη, είναι ένα κείμενο πού, καθώς διαθέτει άφθονα δικά του εφόδια, ουσιαστικά δέν χρειάζεται διαμεσολαβήσεις για να διαβαστεί. Κι ωστόσο (άντίφαση πού πρέπει να υπογραμμισθεί) κατά κανόνα διαβάζεται μέσα από ένα άλλο κείμενο. Γιατί έχει και τούτη τήν ξεχωριστή ιδιότητα: ότι μπορεί να άποδεικνύεται κατά περίπτωση αντικείμενο εξαιρετικά χρήσιμο για τίς πάσης φύσεως άνάγκες τών αναγνωστών του. Όπως, λόγω χάρη, για τόν Λεβί-Στρών.²

Γνωρίζουμε πώς καθώς πορεύεται τήν ιστορία του ένα κείμενο (και τό όνομα ή τά όνόματα πού τό έχουν δημιουργήσει ή σημαδέψει) επενδύεται διάφορες έκδοχές «άναγνώσεων» του ή, τουλάχιστον, όσες από αυτές έχουν τή δύναμη και τά μέσα να επιβάλλουν

τήν καταλυτική τους παρουσία. Η ιστορία της έπιστήμης στόν αιώνα μας φαίνεται πώς κατασκευάζεται από τέτοιου είδους περιτυλίγματα, καθώς δέν πρέπει να ξεχνούμε πώς ή παραγωγή και ή αναπαραγωγή της έπιστημονικής γνώσης έμπλέκεται σέ κοινωνικά προσδιορισμένες σχέσεις έξουσίας· και μάλιστα, όσο μεγαλύτερη ανάγκη υπάρχει να θεμελιωθούν όρισμένες διεκδικήσεις, τόσο πιο συστηματικά άνιχνεύεται ή και καταστρώνεται εκείνη ή γενεαλογία και εκείνο άκριβώς τό παρελθόν πού φαίνεται να τίς νομιμοποιεί εκ τών ύστέρων. Ό Λεβί-Στρών άναζήτησε με περισσότερη άποτελεσματικότητα άπ' ό,τι άλλοι ανθρωπολόγοι τούς προγόνους του: έναν πρόγονο για τό νέο ανθρωπισμό (τόν Ρουσσώ) κι έναν πρόγονο για τόν στρουκτουραλισμό (τόν Μώς). Και στίς δύο περιπτώσεις τό πολιτικό έπρεπε να άφαιρεθεί· και άφαιρέθηκε — ψυχρά, μεθοδικά, σχεδόν λειτουργικά. Και στίς δύο περιπτώσεις τό στοιχείο πού καθιστά τά έργα τών υπό έπανεκτίμηση κλασικά, έπρεπε να εντοπισθεί, να άποκαθαρθεί, να εξαρθωθεί και έξήρθη — επίμονα, συστηματικά, εμφαντικά. Και στίς δύο περιπτώσεις τό νεωτερικό έπρεπε να έπισημανθεί, να άπομονωθεί, να στεγανοποιηθεί· και στεγανοποιήθηκε, για να άποκατασταθεί στή συνέχεια στή σωστή του θέση σέ σχέση με τόν κρίνοντα.

Έχει δίκιο, βέβαια, ό Φ. Τερζάκης όταν έπισημαίνει ότι τό «πρωταρχικό μέλημα του Λεβί-Στρών είναι να συγκροτήσει μια "έπιστήμη του ανθρώπου" της όποίας ό βαθμός έξορθολογισμού και τυποποίησης δέν θά έχει να ζηλέψει τίποτε από τίς σύγχρονες φυσικές ή μαθηματικές έπιστήμες», και

καταλήγει ρητορικά: Έτσι όμως διερμηνεύοντας τεχνικά έννοιες και διοράσεις του Μώς... δέν τοποθετείται έντέλει στους αντίποδες κάθε γνήσιας άπελευθερωτικής προοπτικής;» "Όμως στό ούσιαστικό έρώτημα: γιατί, τελοςπάντων, συνδυάζοντας τά δύο συγκεκριμένα κείμενα στην έλληνική έκδοση, ή άπάντηση μπορεί μόνον νά είναι πώς αυτή εξακολουθεί νά είναι ή δοκιμασμένη (και επικρατούσα) άποψη γιά τόν Μώς; ή άνάγνωση του Λεβί-Στρώς. Καί γιατί, επιπλέον, τό εισαγωγικό αυτό κείμενο πού δέν έχει άντικείμενό του τή μαγεία παρά μόνον έμμέσως, άφορά τόν Μώς (όχι τόν 'Υμπερ), και μάλιστα στην πραγματικότητα άφορά τόν Μώς του Δώρου.³ Τόσο τό Σχεδιάσμα... όσο και ό Μώς συνθλιβονται κάτω άπό τό βάρος των (άναχρονιστικών) άποκαλύψεων πού, καθώς συνιστούν έκ των πραγμάτων ένα in memoriam,⁴ βοηθούν νά έπενδυθεί αυτός ό σεμνός Γαλλο-Εβραϊός στοχαστής μέ τόν μανδύα του «Παλαιού των (άνθρωπολογικών) ήμερών».

Μισό αιώνα πριν, έπαναστατημένοι κατά τής ταξινομικής άσστηρότητας πού επέβαλλε ή εβραϊκή παράδοση άπό τή μιά μεριά και ή καθολική παιδεία άπό τήν άλλη, ό 'Ανρί 'Υμπερ και ό Μαρσέλ Μώς, τριαντάρηδες φιλόσοφοι και κοινωνιολόγοι πού είχαν ήδη μνηθεί έπιτυχώς στις δοκιμασίες πού επέβαλε γιά τους πιστούς ή μαθητεία κοντά στον 'Εμίλ Ντυρκέμ, καταθέτουν τό Σχεδιάσμα μιάς γενικής θεωρίας γιά τή μαγεία, πού δημοσιεύεται στον 7ο τόμο του περιοδικού *Année Sociologique*, 1902-1903. Τό προγραμματικό αυτό κείμενο (έξοδ και: *σχεδιάσμα*) έντάσσεται στό πλαίσια μιάς γενικότερης συλλογικής προσπάθειας γιά τήν άνάλυση του κοινωνιολογικού προσδιορισμού και τής κοινωνικής σημασίας των ταξινομικών συστημάτων: θρησκεία, μαγεία, νόμος, έθιμο, τελετουργία, αισθητική, τεχνολογία, εργασία και, βέβαια, ταξινόμηση του χώρου, του χρόνου, τής κοινωνίας: προσπάθειες πού ξεκινούσε άπό τους *Κανόνες τής κοινωνιολογικής μεθόδου*⁵ (1895) και, μέσω τής *Θυσίας*⁶ (1897-98), τής *Πρωτόγονης ταξινόμησης*⁷ (1901-2) και τής *Μαγείας* (1902-3), όδηγούσε μέ άκρίβεια στις *Στοιχειώδεις μορφές τής θρησκευτικής ζωής*⁸ (1912) και στό *Δώρο*⁹ (1923).

Θά πρέπει, συνεπώς, μάλλον νά ύπογραμμισθεί παρά νά ύποβαθμισθεί ή και νά διαγραφεί τό γεγονός τής συνεργασίας (και έννοείται: τής *έπί τής ούσίας* συνεργασίας) πού συντελούνταν στό πλαίσια τής *Année*. 'Ο Μώς συ-



νεργάσθηκε σέ τέσσερις μελέτες (γιά τήν θυσία, γιά τή μαγεία και γιά τήν ιστορία των θρησκειών και τά θρησκευτικά φαινόμενα) μέ τόν 'Υμπερ, σέ μία (γιά τήν πρωτόγονη ταξινόμηση) μέ τόν Ντυρκέμ, σέ τρεις μέ διάφορους άλλους, ένω συνέγραψε μόνος του ένα έγχειρίδιο κοινωνιολογίας, διάφορες μικρότερες μελέτες, όρισμένες άλλες πού έμειναν σέ άδημοσίευτη μορφή και τρεις μελέτες (γιά τό δώρο, γιά τήν έννοια του προσώπου και γιά τίς τεχνικές του σώματος). 'Η συνεργασία, ή βάση τής συλλογικότητας, ύπηρεξε τό πλαίσιο άναφοράς στή ζωή του Μώς: σταθερός συνεργάτης τής *Année* κατά τήν α' δωδεκαετή περίοδο του περιοδικού, διαδέχτηκε τόν Ντυρκέμ στην ήγεσία τής ομάδας, έπιχείρησε δύο φορές (στή δεκαετία του 1920 και του 1930) νά άναβιώσει τό περιοδικό και άφιέρωσε πολύ χρόνο στην έκδοση του έργου του Ντυρκέμ, του R. Hertz, του 'Υμπερ και άλλων. Καθώς ή έπιστημονική του δράση—στενά συνυφασμένη μέ τή ζωή του—πλησίαζε στό τέλος τής, ή βικτωριανού χαρακτήρα πολυμάθειας, ή έμβριθια και ή πυκνότητα του στοχασμού του βρίσκονταν σέ δλο και μεγαλύτερη (σχεδόν σέ πλήρη) άναντιστοιχία μέ τήν περιορισμένη συγγραφική του δραστηριότητα.

Τό 1950 μιά δλόκληρη εποχή εκλει-

νε τόν κύκλο τής μέ καθυστέρηση: ό Ντυρκέμ είχε πεθάνει τό 1917, οι περισσότεροι συνεργάτες του σκοτώθηκαν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ό 'Υμπερ πέθανε τό 1927, ό Μάρκ Μπλόκ τό 1944, ό Φρανσουά Σιμιάν τό 1935, ένω ό 'Ανρί Μπερ τό 1954. Τό περιοδικό μέ τόν κύκλο του όποιου ό Μώς σενέδεσε τήν πνευματική του παρουσία, τήν έπιστημονική του ένασχόληση και δλη του τή ζωή γιά τά έπόμενα 50 χρόνια, ή *Année Sociologique*, είχε ίδρυθεί μόλις τό 1896-7 άπό τόν 'Εμίλ Ντυρκέμ γύρω άπό τόν όποιο είχε συγκεντρωθεί μιά ομάδα πιστών (έως και φανατικών) μαθητών. Στόν κύκλο αυτόν οι άναλυτικές έννοιες «άλληλεγγύη», «συλλογική συνείδηση και συλλογικές παραστάσεις», «άμοιβαίτητα», «έπικοινωνία» καθώς και οι ύποκείμενες δυνάμεις ή διαδικασίες πού θεωρούνταν ότι άρθρώνουν τήν κοινωνία σέ σύνολο (κοινωνικό γεγονός, συνολικό κοινωνικό γεγονός, δώρο), αυτές άκριβώς οι έννοιες έπρεπε, όχι μόνον νά είναι εργαλεία γιά τήν άνάλυση, αλλά έπίσης νά τίθενται έν λειτουργία κατά τήν έπιστημονική πράξη, έτσι ώστε ή παραγωγή γνώσης νά καθίσταται κοινωνικό γεγονός. 'Από τή μιά μεριά, ή συλλογικότητα ως τρόπος ζωής (σοσιαλισμός σήμαινε άκόμη τότε, έστω και ως δράμα: προτεραιότητα στό κοινωνικό, τήν άδελ-

φοσύνη, τήν ισότητα: ο Αβγουστος Κόντ και ο Σαιν Σιμόν ήταν οι καθοδηγητές σ' αυτόν τον κοινωνιολογικό ιμπεριαλισμό, ο ίδιος ο Ντυρκέμ ήταν στενός φίλος του σοσιαλιστή Ζάν Ζωρές και από τους μαθητές του ο Μώσ και ο ιστορικός Φρανσουά Σιμιάν είχαν συμβάλει στην έκδοση της σοσιαλιστικής εφημερίδας L' Humanité και δίδασκαν στη Σοσιαλιστική Σχολή που είχε ιδρυθεί για την εκπαίδευση και παιδεία των εργατών). Από τήν άλλη μεριά, η θεωρία που είχε ήδη προβληθεί από τον Έπινά για το συλλογικό χαρακτήρα στην καταγωγή των τεχνών και των τεχνικών, των έθιμων και της τεχνολογίας, όπως και η γενικότερη νεο-καντιανή ατμόσφαιρα της εποχής είχαν επηρεάσει καταλυτικά τους νεαρούς διανοούμενους του κύκλου της Αννέε.

Όμως η πραγματική εποχή των θεωρητικών της Αννέε είναι ο 20ός αιώνας: αυτή η περίεργη περίοδος δημιουργίας που ξεκινά με το γύρισμα του αιώνα και σφραγίζεται από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τις επιπτώσεις του. Συγκυρία, που οι άνθρωποι της δέν ήταν πιά όπως οι διαφωτισμένοι πρόγονοί τους «άνθρωποι για όλες τις εποχές» ήταν δημιουργοί των συνθηκών και των δρών εκείνων που θα τους επέτρεπαν να υπάρχουν ως «άνθρωποι του μέλλοντος»: ο Μάρξ είναι το καλύτερο παράδειγμα που έχουμε από τον 19ο αιώνα. Τηρουμένων των αναλογιών, ο Μώσ είναι ένα καλό (αν και σεμνό) παράδειγμα για τον 20ό αιώνα: ένας λόγος που ενώ στέκονταν με τα πόδια γερά καρφωμένα πάνω στις άρχες που είχε θεμελιώσει ο 18ος κι ο 19ος αιώνας είχε το κεφάλι σταθερά στραμμένο σ' ένα μέλλον που άκομη σήμερα είτε δέν έχει ξεπεραστεί είτε μόλις «ανακαλύπτεται». Ένας πρακτικός στοχαστής, ένας στοχαζόμενος της πράξης, όπως θα μπορούσε (και μπορεί) να είναι ο κάθε άνθρωπος, ο κάθε Άϊνστάϊν, Σωσσύρ, Ντυρκέμ, Φρόντ, Πικάσο, Άξενστάϊν ή Μπρέχτ. Ένας σοσιαλιστής στοχαστής, που είναι πρώτ' απ' όλα ένας σκεπτόμενος άνθρωπος.

Η μαγεία για τον Ύμπερ και τον Μώσ είναι κοινωνικές σχέσεις, δηλαδή σχέσεις εξουσίας: και μάλιστα, είναι το αποτέλεσμα μάλλον των κοινωνικών σχέσεων, παρά το επιφαινόμενο μιας ιδεαλιστικής διαδικασίας γνώσης του κόσμου. Άποψη νεωτερική, που βρίσκεται πολύ κοντά σε σύγχρονες θεωρίες για τη μαγεία: για τους ιστορικούς αυτό που έχει σημασία είναι η πίστη και το σύστημα των ιδεών που σχετίζονται με τη μαγεία, ενώ για τους ανθρωπολόγους η σχέση-κλειδί

είναι η καταγγελία, η όποια όχι μόνον δέν είναι μία τυχαία πράξη, αλλά αντίθετα είναι εμπλεγμένη σ' ένα αυστηρά κωδικοποιημένο και προκαθορισμένο σύστημα κοινωνικών συμπεριφορών και σχέσεων. Στις άρχες, όμως, του αιώνα, η κυρίαρχη άποψη σχετιζόταν με τη θεωρία του Λεβύ Μπρύν για την προλογική σκέψη και με την πρώιμη έκδοχή της θεωρίας του Φρέιζερ για την ομοιοπαθητική και τη συμπαθητική μαγεία. (Η διάκριση του Έβανς Πρίτσαρντ ανάμεσα στη μαγεία ως πνευματική ψυχική δύναμη: witchcraft και τη μαγεία ως βλαπτική ύλική δράση: sorcery είναι πολύ μεταγενέστερη).

Πρέπει λοιπόν να υπογραμμιστεί η επιστημολογική σημασία αυτής της συγκεκριμένης θεωρίας για τη μαγεία. Γιατί, τη θέση της τομής ανάμεσα σε διαφορετικούς από τήν άποψη της βαθμίδας εξέλιξης τρόπους σκέψης και συμπεριφοράς, που προϋπέθετε η θεωρία που είχε διατυπωθεί από τον Φρέιζερ¹⁰ (από τήν βαθμίδα εξέλιξης όπου είναι κυρίαρχη η μαγεία στην επόμενη, χρονικά και ποιοτικά, βαθμίδα της θρησκείας και μετά στη βαθμίδα της επιστήμης), έρχεται να πάρει η έννοια της συνέχειας, της συγγένειας, της αντίθεσης, της ομοιότητας στη διαφορά, με δύο λόγια της παράλληλης και αντίρροπης παρουσίας δύο τρόπων αντίληψης του κόσμου και αντίστοιχων πρακτικών για το χειρισμό του: της θρησκείας και της μαγείας. Το επιτρεπόμενο και το απαγορευμένο, το θετικό, αρνητικά ή αμφίσημα σημαδεμένο, το διφορούμενο και το στιγματισμένο, ο χώρος με δύο λόγια, όπου δομούνται οι όροι για τήν παραγωγή των ιδεών και των παραστάσεων για τη θρησκεία και τη μαγεία, είναι το πεδίο του πολιτικού.

Ένα καλό παράδειγμα για να το καταλάβουμε αυτό είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Ύμπερ και ο Μώσ προσεγγίζουν το ζήτημα των φορέων της μαγείας, στο κεφάλαιο «τά στοιχεία της μαγείας» και μάλιστα στο υποκεφάλαιο «Οι ιδιότητες του μάγου». Το ερώτημα που θέτουν είναι: ποιοί στιγματίζονται ως μάγοι; ή ως σχετικοί (με τον έναν ή τον άλλο τρόπο) με τη μαγεία; Ερώτημα καταρχήν πολιτικό. Γιατί, τί άλλο σ' αλήθεια μπορεί να σημαίνει αυτή η καταγραφή (θυμίζω: άρχες του αιώνα, ενώ ακόμη τότε και για πολλά χρόνια μετά η κρατούσα άποψη για τήν μαγεία ως φαινόμενο ήταν είτε αυτή του ιστορικού Μισελέ είτε εκείνη που άπερρε από τις απόψεις που διατύπωνε με τον πιο συγκροτημένο τρόπο ο ανθρωπολόγος Φρέιζερ); Τί άλλο μπορεί να ανατέμνει αυτή ή μή προκατειλημμένη άποψη από αυτό



που μόλις τις τελευταίες δεκαετίες (και μόνον μετά τήν εμπειρία των An-pales, της βρετανικής κοινωνικής ιστορίας, της αλτουσεριανής προβληματικής, των μαρξιστικών προβληματισμών στην ανθρωπολογία, του φεμινιστικού προβληματισμού, της ιδιόρρυθμης σημειολογικής προσέγγισης του Μπάρτ και του Φουκώ) έχουμε άρχισει να ύποψιαζόμαστε; Ότι τά κοινωνικά πράγματα δέν είναι αντι-

1. Στην έκδοση αυτή δίνονται οι ακόλουθες πληροφορίες:

α) σύμφωνα με το έξωφυλλο συγγραφέας του *Σχεδιάσματος...* είναι ο Marcel Mauss και συνδημοσιεύεται το εισαγωγικό κείμενο του Claude Levi-Strauss.

β) σύμφωνα με το εσωφυλλο συγγραφέας του *Σχεδιάσματος...* είναι οι: M. Mauss - E. Hubert (sic).

γ) σύμφωνα με ύποσημείωση (σελίδα 62) «Τό *Σχεδιάσμα...* του M. Mauss δημοσιεύτηκε στην *Année Sociologique 1902-1903*, σε συνεργασία με τον H. Hubert».

δ) οι Έλληνες εκδότες δέν δίνουν καμία άλλη πληροφορία για το κείμενο του Λεβύ-Στρως εκτός από τον τίτλο του και τήν χρονολογία 1950.

2. Στην πρώτη επανέκδοση έργων του Μώσ με τίτλο *Sociologie et Anthropologie*, PUF, 1950. Στόν τόμο αυτόν, που η έκδοση του συνέπεσε με τόν θάνατο του Μώσ και που αφιερώνεται στην μνήμη του Άνρι Ύμπερ, δημοσιεύονται έξι μελέτες, ή έκτενης εισαγωγή του Λεβύ-Στρως και ένα προλογικό σημείωμα του Georges.

3. Τό βασικό συνθετικό έργο του Μώσ *Essai sur le don forme et raison de l' échange dans les sociétés archaïques 1923-24* (και ελληνική έκδοση *Τό δώρο. Μορφές και λειτουργίες της Άνταλλαγής στις Άρχαϊκές Κοινωνίες*, μετάφρ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη, έκτενη Προλεγόμενα του Σωτήρη Δημητρίου, 1979, Καστανιώτης).

4. Τό 1951 δημοσιεύτηκε στην *Année Sociologique 3η σειρά (1948-1949)* ή νεκρολογία που είχε γράψει ο Lucien Lévy-Bruhl για τόν Μώσ.

5. E. Durkheim.

6. H. Hubert και M. Mauss.

7. E. Durkheim και M. Mauss.

8. E. Durkheim.

9. M. Mauss.

10. *Golden Bough*: α' δίτομη έκδοση: 1890, γ' 13τομη έκδοση: 1911-1915.

κείμενα, ούτε βέβαια και θέματα για μελέτη, αλλά κοινωνικές σχέσεις που πρέπει να αναλυθούν αν θέλουμε να καταλάβουμε ότι πίσω από όσα μας παρουσιάζονται ως πράγματα (μυστηριώδη ή προσιτά και οικεία έτοιμα προς έκμετάλλευση) κρύβονται σχέσεις που καταστρώνουν τις κοινωνικές πραγματικότητες του παρόντος καθώς διευθετούν το παρελθόν και το μέλλον. (Σε μία μεταγενέστερη μελέτη σχετικά με την έννοια του προσώπου (1973) ο Μώς ξαναέθεσε το μεθοδολογικό ζήτημα που ύπκειται σε τούτην τή μελέτη: ότι τό νά προσπαθει κανείς νά προσδιορίσει τις ίθαγενείς (έκ τών έσω) κατηγορίες του προσώπου ή τά όρια στις κατηγοριοποιήσεις που συνενπάγεται ή μαγεία, σημαίνει ipso facto νά καθορίζει τις ήθικές κατηγορίες της συγκεκριμένης κοινωνίας).

Η μαγεία όμως είναι αποτελεσματική άκριβώς έπειδή στηρίζεται σ' ένα συλλογικό σύστημα δοξασιών: σ' μία συλλογική συνείδηση. Η σχέση ανάμεσα στό ιερό και τό κοσμικό, όπως άλλωστε και ή σχέση ανάμεσα στή θρησκεία και τή μαγεία, είναι σχέσεις συνάρτησης: αντίθεσης, παραλληλισμού, αντίφασης, και όχι παρατακτική διευθέτηση διαφορετικής τάξεως φαινομένων. Μέ τήν ίδια λογική, οι ιδεολογικές δομές φαίνεται νά έχουν μία σχετική αυτόνομη από τις υπόλοιπες κοινωνικές δομές, ώστόσο αυτή ή άναντιστοιχία αίρεται όταν οι ιδεολογικές δομές ένσωματώνονται λειτουργικά στό πολιτικό σύστημα, και μάλιστα αναλαμβάνουν τό ρόλο τής κινητήριας δύναμης: όπως π.χ. στήν περίπτωση τών μύθων, τής κοσμοθεωρίας, τών κατηγοριοποιήσεων βάσει τής θρησκείας ή τής μαγείας κ.λπ. Άλλωστε αυτό που χρειάζονται οι πολιτικοί (ή όσοι διεκδικούν και έχουν έξουσία) είναι όχι οι ιδέες, αλλά τό γεγονός ότι οι άνθρωποι έξαρτώνται από ιδέες που είναι τό μέσον για τή διευθέτηση, τήν εξήγηση, τήν πρόγνωση και τόν έλεγχο του κόσμου τους.

Ο Ύμπερ και ο Μώς προσπάθησαν μέ έπιμονή νά καταδείξουν ότι (και τό πώς) ή μαγεία είναι κοινωνικό γεγονός και όχι άπλώς μία σύνθεση τών έσφαλμένων και άλογων διαδικασιών τής άτομικής ψυχολογίας. Ύποστηρίζοντας ότι ή μαγεία δέν είναι άπλώς μία άτομική ψυχολογική διαδικασία αλλά τό παραδοσιακό σύνθεμα από ιδέες, δοξασίες και τελετές που παραδίδονται από γενιά σέ γενιά, μετέθεσαν άποφασιστικά τήν προοπτική για τήν προσέγγιση στα προβλήματα τής μαγείας. Και όμως έπρόκειτο μόνο για ένα σχέδιασμα μιας γενικής θεωρίας.

Τό Σχέδιασμα... είναι μία σημαντική μελέτη: όπλο μαζί και έργαλειο. Ο-

πλο και έργαλειο, όπως πρέπει νά είναι και για μās τους "Έλληνες άναγνώστες του (έργαλειο κατανόησης, και όχι σολωμονικές, μαγικά και ξόρκια: «γράφε ταύτα εις ψωμίν και δός του νά φάει, άκούηλ, εισβαήλ, άμπελουράς... δεδέουσα τό σφωσαδοτός ήύρε τήν λύσιν ταύτην»). Βέβαια, ή μετάφραση είναι δύσκολο έργο — όφείλει νά τό παραδεχτεί κανείς, ιδίως όταν βρίσκεται άπέναντι σέ μία μεταφραστική προσπάθεια που, μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, άξίζει τόν κόπο, μία και άλλες στιγμές ξαφνιάζει μέ τήν εύστοχία τής σέ δύσκολες φράσεις και γαλλισμούς (μέ τά μέτρα μάλιστα τής τρέχουσας μεταφραστικής κατάστασης: σέ άφήνει σέ μία κατάσταση σχεδόν εύφορίας), ενώ κάποιες άλλες στιγμές ή άστοχία έρχεται νά άποκαταστήσει τήν άτακτη μεταφραστική κατάσταση, αυτήν τήν καταπιεστική τάξη στήν όποία έχουμε όλοι μας άρχίσει νά συνηθίζουμε: όχι τόσο γιατί είναι κυριολεκτικά άστοχη (που κι αυτό δέν τό άποφεύγει), όσο γιατί λείπει αυτό τό κάτι που καθιστά τήν μεταφορά σέ άλλη γλώσσα μετάφραση, που φέρνει τό μεταφραζόμενο έργο κοντά σέ όλους και όχι μόνο σέ εκείνους που δέν έχουν πρόσβαση στό πρωτότυπο. Μέ δύο μόνον λόγια: πρέπει ό άναγνώστης νά άναριωτιέται τί λέει ό συγγραφέας κι όχι ό μεταφραστής: έδώ βρίσκεται και τό έργο του μεταφέροντος που πρέπει νά φροντίσει ώστε και τό μέσο για τήν πράξη τής άνάγνωσης νά είναι οικείο και τό μεταφερόμενο μήνυμα τόσο άκριβές όσο άκριβώς τό ήθελε ό συγγραφέας του. Διαβάστε για παράδειγμα καμιά τριανταριά σελίδες εκεί στήν άρχή του κειμένου του Μώς —θά βρεθείτε σ' αυτήν τήν κατάσταση άπορίας: observances είναι οι άσκήσεις, οι κανόνες, τά καθήκοντα, οι διατυπώσεις, οι νόμοι — πάντως όχι τά προτερήματα και μάλιστα άστρολογικά και τελετουργικά (σ. 84) — ό όρος formules (formulas) σέ άνθρωπολογικό ή λαογραφικό κείμενο σημαίνει τις φόρμουλες ή έπωδές (σ. 78, 96 κ.ά.)· ό agent είναι ένας προβληματικός όρος για τά ελληνικά πάντως δέν είναι ό «αυτόργος» αλλά ό πράττων, ό φορέας τής πράξης δηλαδή (π.χ. σ. 91, 95 κ.ά.)· ή recette είναι πάντοτε συνταγή (ό τρόπος) και όχι στή μία άράδα «γιατρεία» και στήν άλλη «συνταγή» (σ. 92) και κάπου άλλου «έπωδή» («οι δήμιοι έχουν έπωδές για ν' άνακαλύπτουν τους κλέφτες» σ. 97)· τό métier είναι τό επάγγελμα και μέ κανέναν τρόπο ή «συντεχνία» (σελ. 92)· corporations είναι οι συντεχνίες, οι όμότεχοι ή ό,τι άλλο — πάντως όχι οι «σωματειακοί φορείς» (σελ. 97)· le caractere du magicien είναι ό χαρακτήρας του μάγου κι

όχι ό «μαγικός χαρακτήρας» (σ. 101) και βέβαια dons είναι έδώ τά δώρα (κι όχι τά «χαρίσματα» ή ό,τι άλλο). Δέν θά έπιμείνω περισσότερο για νά ύποδείξω τούτο: ότι άκόμη και τά «μικρά» μεταφραστικά άποτήματα (textes litteraires δέν είναι βέβαια τά φιλολογικά κείμενα, ούτε και contes οι μύθοι, ούτε βέβαια ή έκφραση: le folklore et la coutume magique τής σελ. 108 σημαίνει: «ό λαϊκός πολιτισμός και τά μαγικά έθιμα» — όπως και νά τό κάνομε), ότι τούτες οι μεταποτίσεις από τήν άκριβεια μιας γλώσσας σέ έμβληματικές άσάφειες και στρεβλώσεις μιας άλλης, δέν μπορεί παρά νά οδηγούν σέ λανθασμένες άναγνώσεις. Πόσο μάλλον όταν ή σαββατιάτικη έξοδος του μάγου (lorsque le magicien partait pour le sabbat) γίνεται «φεύγοντας ό μάγος για τή Σαββαταία του συγκέντρωση» (σελ. 105) ή τό le sabbat ευωρεέη γίνεται «ευρωπαϊκό Σαμπάθ» (στή σελίδα 109 — για τ' όνομα του Θεού) και οι Vaudois δέν είναι (όχι, όχι) οι Βογόμηλοι (sic στή σελίδα 99) αλλά είναι αυτοί που είναι: οι Vaudois — κι άς έμενε άλλος ένας όρος μέ λατινικά στοιχεία για όσους καταλάβουν τελοσπάντων πώς πρόκειται για τήν αίρεση τών «φτωχών τής Λυών» όπαδών του Πιέρ Βοντουά γνωστού και ως Πιέρο Βάλντο.

Ένδεχομένως γίνεται κανείς ύπερβολικά αυστηρός. Για 30 σελίδες. Όμως αυτές οι 30 σελίδες γίνονται 250, οι representations γίνονται μία παραστάσεις και μία άναπαραστάσεις, ό συγγραφέας προβάλλεται ως «αυτός έφα», τό στοιχείο άποσπάται (έκ τό σύνολο, τό σχέδιασμα γίνεται ή ό των πραγμάτων) ή χειριρίδιο διδασκαλίας. Και τότε, ή σημασία του έργου θά πρέπει νά έπανακαθοριστεί.

Νόρα Σκουτέρη — Διδασκάλου

* Όπως σημειώνεται στό όπισθόφυλλο τό βιβλίο είναι τό πρώτο τής σειράς «άνθρωπολογία / κοινωνιολογία-1» τών εκδόσεων Praxis (σέ συνεργασία μέ τό βιβλιοπωλείο Παρουσία).

Ο έπιμελητής τής έκδοσης, ό κοινωνικός άνθρωπολόγος Θόδωρος Παραδέλλης, είναι γνωστός για τή σεμνή και άκάματη προσπάθεια που κάνει τά τελευταία δέκα χρόνια νά καταστήσει προσιτά στό ελληνικό άναγνωστικό κοινό σημαντικά έργα τής άνθρωπολογικής βιβλιογραφίας (Μαλινόφσκι, Μώς, Γκοντελιέ).

